Digitaliseret af | Digitised by

DET KGL. BIBLIOTEK
Royal Danish Library

Forfatter(e) | Author(s):	Troels-Lund, Troels Frederik.; Troels-Lund ; Omslag og Titler samt Portræt ... tegnede af Hans Tegner.
Titel | Title:	Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede
Alternativ titel | Alternative title:	Dagligt Liv i Norden i det 16de Aarhundrede.
Udgavebetegnelse | Edition Statement:	Illustreret Udgave.
Bindbetegnelse | Volume Statement:	Vol. 4
Udgivet år og sted | Publication time and place:	København ; Kristiania : Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag, 1908-10
Fysiske størrelse | Physical extent:	14 bd. :

DK

Værket kan være ophavsretligt beskyttet, og så må du kun bruge PDF-filen til personlig brug. Hvis ophavsmanden er død for mere end 70 år siden, er værket fri af ophavsret (public domain), og så kan du bruge værket frit. Hvis der er flere ophavsmænd, gælder den længstlevendes dødsår. Husk altid at kreditere ophavsmanden.

UK

The work may be copyrighted in which case the PDF file may only be used for personal use. If the author died more than 70 years ago, the work becomes public domain and can then be freely used. If there are several authors, the year of death of the longest living person applies. Always remember to credit the author

DAGLIGT LIV I NORDEN

35-1174-83

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET

SEKSTENDE AARHUNDREDE

ILLUSTRERET UDGAVE

BIND IV

GYLDENDALSKE BOGHANDEL NORDISK FORLAG

KØBENHAVN KRISTIANIA

FR. BAGGES KGL. HOF-BOGTRYKKERI
KØBENHAVN

BIBLIOTHECA REGIA HAFNIENSIS

IV BOG: KLÆDEDRAGT

BIBLIOTHECA REGIA HAFNIENSIS

KLÆDEDRAGT

Klædedragten i Norden i det 16de Aarhundrede forstaas kun ret, naar den ses som Led i den store Udvikling.

Denne er i og for sig saa simpel og klar, at Gangen deri af sig selv falder i Øjnene. Dette gælder, hvad enten vi betragter Klædedragten fra det ene eller det andet af de to Hovedsynspunkter, hvorunder den lader sig bestemme, hvad enten vi tager Hensyn til dens Stof eller dens Snit.

Hvad Stoffet angaar, har alle Jordens mest fremskredne Folk indtil nu gennemløbet to Trin og befinder sig paa det tredje. Den simpleste Maade at skaffe sig Klædedragt paa er at overfalde de gunstigere stillede Dyr, flaa dem og indhylle sig i deres Skind. Et mere udviklet Trin er det at tæmme enkelte, tykpelsede Dyr, afklippe deres Haar, hver Gang de er voksede ud, og saaledes af et og samme Dyr skaffe sig flere Sæt Haardække. Ad denne Vej har Uldtilvirkningen udviklet sig. Det tredje Trin endelig, hvorpaa vor Tid befinder sig, bestaar i at tæmme ikke blot Dyr, men Planter tillige, af hvis sejge Trevler derpaa tilvirkes Linned.

Denne Udviklings Vej, der viser sig at være den samme Jorden over, er bleven tilbagelagt med forskellig Hastighed af de enkelte Folk. I saa Henseende staar Skandinaverne som Efternølere. Medens Tilvirkning ikke blot af Uld, men ogsaa af Linned i Aarhundreder havde været øvet af Beboerne langs Middelhavets østlige Kyster, gik vore Forfædre fremdeles omviklede

med Dyrehuder. Denne Beklædning synes at have været den eneste kendte, i hvert Fald den alt overvejende, i Skandinavien Stenalderen igennem. Først i Bronzealderens Grave træffer vi Dragter af Uld, et Udtryk for, at de fornemmere nu begyndte at klæde sig heri. Men ikke førend ved vor Jærnalders Begyndelse — med et rundt Tal ved Kristi Fødsel — finder vi de sikre Spor af, at Uldbeklædning var almindelig i Norden, og at man her forstod sig paa at tilvirke Ulden.

Middelalderen igennem var de nordiske Folk klædte i Uld. Brugen af Linned indskrænkede sig til den lille Kreds, der stod Hoffet nær, og fandt ingen Tilslutning hos Folkets Flertal. Først ved Midten af det 16de Aarhundrede trængte Linnedet igennem som almindeligt Beklædningsmiddel, og de skandinaviske Folk rykkede saaledes endelig op i Linje med Evropas civiliserede Nationer. Hvor langsomt imidlertid al slig Overgang foregaar, lader sig endnu tydeligt paavise. Skønt Linned alt i over tre hundrede Aar har været almindeligt brugt i Norden, er det dog først henved Aar 1900 naaet frem til i Festdragt at være synlig Beklædningsgenstand hos Folkets Flertal, Landbefolkningen. Den samme Smag, der i det 13de Aarhundrede bevægede „Kongespejlets“ Forfatter til at advare Kongens Omgivelser mod at vise deres Linned: „Lad altid din Skjorte skære et godt Stykke kortere end din Kjortel, thi ingen høvisk Mand kan pynte sig med Hør og Hamp“ [1], den samme Smag har endnu Aarhundreder efter øvet en haardnakket Modstand i et bredere Folkelag.

Medens Udviklingens Gang, hvad Klædedragtens Stof angaar, overalt er den samme, stiller Forholdet sig anderledes med Hensyn til dens Snit. Som rimeligt er, har her ydre Betingelser paa forskellig Vis grebet medbestemmende ind. For Evropas Vedkommende er dog ogsaa paa dette Omraade Udviklingens store Træk simple og let overskuelige.

Den ældste evropæiske Dragt, som vi kender, er den græsk-romerske. Den bestod for Mændenes Vedkommende i et indre, ærmeløst Klædningsstykke, der dækkede Kroppen, og et ydre Overkast, der vidt og folderigt hang ned mod Fødderne. Ejendommeligt for denne Dragt var, at den lod Arme og Ben være

uden særskilt Beklædning, samt at den hvilede alene paa Skuldrene.

Da ved Oldtidens Slutning de indvandrede goto-germanske Stammer stødte sammen med Romerne, og Spørgsmaalet om Herredømmet i Evropa blev afgjort, var det ikke blot to Former for Kultur, der fjendtligt mødtes, men tillige to vidt forskellige Former for Klædedragt. Udfaldet blev det samme paa det større og det mindre Omraade. Den rigere Kultur gik til Grunde, men døende paatrykte den Sejrherren sit Præg. Den romerske Dragt maatte vige, men afsatte først blivende Mærker paa den goto-germanske.

Det kunde synes dristigt at tale om den ældste goto-germanske Dragt som bekendt, da dog vor Kundskab til den er saa højst ubetydelig. Ikke destomindre har vi sikkert Ret til at betegne som oprindeligt goto-germansk det, der bliver tilbage, naar vi af den fuldbyrdede Blanding udskiller det romerske.

Af Sammenstødet fremgik nemlig en mærkelig Blandingsdragt, der Middelalderen igennem blev den fælles for de indvandrede Folk. Det romerske i denne genfinder vi i den lange Kappe. Det goto-germanske ytrede sig i en Trang til at lade alt, saa vidt muligt, slutte tæt og stramt om Legemet. Heraf fremgik Ærmer, ikke blot i Skjorten og Kjortelen, men stundom i Kappen tillige. Heraf fremgik Bæltet, dette ægte germanske Stykke, der sammensnørede Kjortelen om Livet og forflyttede Dragtens Tyngde fra Skuldrene til Midjen. Heraf fremgik endelig hele Benbeklædningen: Brogene (Bukserne) og Hoserne. Det er betegnende for disse, at Romerne, uvante med Synet af Broge, opkaldte det sydvestlige Frankrig efter den Omstændighed, at Indbyggerne bar dette Klædningsstykke (Gallia braccata). For Hoserne savnede Romersproget ganske Navn, medens Benævnelsen var ens og velbekendt hos alle de indvandrede Stammer. (Islandsk og Angelsaksisk: hosa. Skandinavisk, Engelsk, Tysk: hose. Fransk: heuse eller huese. Italiensk: huose o. s. v.).

Denne Blandingsdragt, paa een Gang lang og kort, vid og tætsluttende, holdt sig Middelalderen igennem. Først ved Renæssancen frigjorde de evropæiske Folk sig fra den romerske Ind-

flydelse og indførte atter, i det mindste for Hankønnets Vedkommende, det gamle, goto-germanske Snit.

Det 16de Aarhundrede viser os altsaa paa Klædedragtens Omraade de indvandrede Folks Opvaagnen til selvstændigt Liv. Ufuldkomment udtrykt, men dog ikke helt uforstaaeligt, vil vi indenfor Beklædningens Verden kunne øjne Sporene af de mange, stærke Rørelser, der satte Tiden i Bevægelse.

1

Skulde vi betegne Middelalderens Skønhedsbegreb, hvad Klædedragten angaar, maatte dette sikkert udtrykkes ved, at den sværmede for det fodside og folderige. Vi genfinder denne Smag fra de ældste til de sidste Tider; den var i inderlig Forstaaelse med Middelalderens Blik paa Livet i det hele.

Uden Tvivl lagdes Grunden til denne Retning ved Synet af den pragtfulde, romerske Dragt. Men dette første Indtryk nærede yderligere og vandt i Dybde. Ganske naturligt blev den lange Dragt ogsaa Gejstlighedens Klædebon. Under en ny Form viste den sig her blændende og ærefrygtvækkende. Og endelig paa Korstogene mødte Øjet endnu en Gang den lange Dragt i Brug hos Østerlænderne, disse Folk, som man aabenlyst foragtede, men hemmeligt og med Rette saa op til. Hvor saa Blikket søgte hen, tilbage, opad, udad, overalt det samme fodside Klædebon. Intet Under, at det afsatte et Billede i Sjælen, mod hvilket alt andet blegnede. Middelalderens Skønhedsbegreb var som Tiden selv et Væv, hvori romerske Minder, Kirken og Korstogene havde spundet de stærkeste Traade.

Den lange Dragt besad imidlertid endnu et Fortrin, som næppe var det mindste i Middelalderens Øjne: den var i mange Henseender højst uhensigtsmæssig. Saa underligt det lyder, udøvede dette sikkert en hemmelig Tiltrækning. Herved blev nemlig ogsaa paa Klædedragtens Omraade den skarpe Adskillelse gennemført, som var Middelalderen egen. Paa den ene Side det legem-

lige, det naturlige; paa den anden det overnaturlige, den sande Virkelighed. Den Dragt, der gengav Legemets Form og lod det frit og uhindret bevæge sig, var af lavere Art. Kun den, der skjulte det og lod det ligesom forsvinde, udtrykte hemmelighedsfuldt det højeste.

Saa deltes da Livet i to ogsaa paa Klædedragtens Omraade. Søgnt og helligt stod skarpt mod hinanden her som andetsteds. Til daglig kunde man vel være iført den hensigtsmæssige, korte Dragt, Trøjen, Vamsen. Men næppe kaldtes der til Fest, før alle som en anlagde den lange Kjortel og Kappe. Uden den var det uhøvisk at stedes for Kvinder, endsige da for Fyrster eller i Guds Hus. Kun den var den sande, ene skønne Dragt, den festklædte Skares, Kirkens, Englenes.

Set i Tidens eget Lys var dog maaske Forskellen mellem de to Arter af Dragt mindre paafaldende. Forholdet var uden Tvivl dette, at enhver velstillet i Reglen gik i lang Dragt og kun, naar hans Syssel for en Stund krævede det, kastede Kappen og vel hyppigt Kjortelen med. Omvendt frembød de fodside Klæder flere Fordele, end vor Tid straks falder paa. De svarede ikke ilde til Datidens ufuldkomne Opvarmningsmidler. Og færdedes man paa Rejser med Udsigt til Natteleje enten paa bar Jord om et Baal eller højst paa en Bænk med Halm, saa var en lang, skindforet Kappe ubetalelig. Det var ikke tilfældigt, at man i Norden betegnede Kappe og Overdyne med samme Ord (Feldr).

Men hvilke Fordele de end i det enkelte kunde byde, vist er det, at de lange Klæder i det hele var uhensigtsmæssige. Hvad enten man tumlede sig til Hest eller til Søs, pløjede eller drev sit Haandværk, var denne lange Kvindedragt unaturlig for Mænd. Der maatte gives en Form for sømmelig Klædning, der ganske anderledes svarede til Livets Krav.

Omtrent fra Aaret 1300 lader der sig spore en underlig Uro i Middelalderens Historie. Efter at Korstogene og med dem Kirkens Blomstringstid var omme, begyndte noget nyt at bryde frem. Foreløbigt ytrede det sig kun som Strid mod det bestaaende. Der krævedes to hundrede Aar, førend Bevægelsen fuldt blev afklaret.

Det samme gælder indenfor Klædedragtens Omraade. Fra Aar 1300 viste sig en mærkelig Lyst til at omdanne det lange Klædebon (Fig. 1). Det ene Forsøg dristigere end det andet gjordes paa at afskaffe den gamle Festdragt og i Stedet for at skabe en ny med den verdslige til Mønster, svarende til Legemets Form, skøn og pragtfuld nok til at sømme sig Fyrster. Den ydre Foranledning til disse bestandig gentagne Forsøg var tydelig nok. Ikke blot drev det daglige Livs Sysler paa som forhen; men den bestandig tiltagende Brug af Brynjer, de hyppige Ridderspil, hvori alt, hvad der var fornemt og mægtigt, deltog, vænnede lidt efter lidt Øjet til at se Konger og Fyrster ved festlige Lejligheder optræde i Figurdragt.

Fig. 1. Lang og kort Dragt.
(Efter Fairholt.)

Betragter vi alle disse vekslende Moder, der i det 14de og 15de Aarhundrede afløste hverandre, saa er der trods deres indbyrdes Forskel dog et fælles Særpræg. Det, som de alle tilstræbte, var jo at skabe en ny Dragt, paa een Gang hensigtsmæssig og skøn. Det hensigtsmæssige var givet i den korte, verdslige Dragt. Men for det skønne ejede man intet andet særligt Udtryk end det langstrakte. Hver Gang der da skal spilles den sidste Trumf ud, den Prydelse anbringes, der skal gøre denne korte Dragt berettiget som Festdragt, saa tyr de alle til det ene og samme Middel: urimeligt at forlænge et enkelt Parti (Fig. 2). Dette fælles Racemærke giver dem tilsammen et højst pudsigt Præg. Trods al Opfindsomhed

Fig. 2. Vide Ærmer og Hue-Svans.
(Efter Fairholt.)

forresten, er det ikke muligt at skjule denne ene Tilbøjelighed, der straks røber deres Herkomst (Fig. 3). Iøvrigt maa man lade

Fig. 3. Kvinder med høje Hovedsæt.
(Efter Fairholt.)

dem, at de var indbyrdes afvigende og fantastiske nok, alle disse Mandshætter med Hale, der stundom naaede Jorden; disse Kvindesæt, som himmelhøje Kræmmerhuse ombølgede med

Fig. 4. Kvinders Hovedsæt.
(Efter Fairholt.)

Flor (Fig. 4); Bjældelænker ned ad Ryggen som afrevne Galgereb; udpuffede Skuldre, der lod Hovedet forsvinde som en til-

fældig Knub mellem de to egentlige Pukler; lange Liv med Bælter nedenfor Hofterne; flade, udhuggede Ærmer, der, blot fastgjorte ved Skulderen, men uden at indeslutte Armen, som nedhængende Vinger slæbte i Støvet (Fig. 5, 6 og 7) o. s. v., o. s. v.

Med en paafaldende Ilfærdighed afløste disse Moder hverandre. Kun een af dem vandt mere blivende Hævd, den besynderligste af dem alle, Snabelskoene. Der krævedes næppe noget Bevis for, at disse med deres lange, bjældebesatte Taaspids, opretholdt

Fig. 5. Kvinde med lang Hue-Svàns.
(Efter Fairholt.)

Fig. 6. Ludvig I af Huset Anjou, Konge af Neapel. † 1384.
(Efter Fairholt.)

Fig. 7. Mand med Bjælde-Skærf.
(Efter Fairholt.)

ved en Silkesnor op til Knæet, kun var lidet hensigtsmæssige, hvordan man saa end vilde dømme om deres Skønhed. I Slaget ved Nikopolis Aar 1396 maatte ogsaa de vesterlandske Riddere, der var mødte i Jærn-Snabelsko (Fig. 8), den Gang det begyndte at knibe, hugge Snablerne af for at være uhindrede i Bevægelserne. Men hvad der forlængede Modens Varighed, var den Rangforordning, som man var uforsigtig nok til at knytte til Snablerne. Efter gentagne Forbud ordnedes nemlig Forholdet saaledes, at Almuesfolk maatte bære dem et Kvarter lange, Borgere have dem paa en halv Alen, Riddere paa tre Kvarter, Grever paa en Alen, og Fyrsterne selv saa lange, de vilde[1]. Herved forandredes

de til et Ærestegn, der ikke var saaledes at faa ud af Verden igen. Selv i deres korteste Form var de ogsaa et tydeligt Bevis for, at den, der bar dem, var festklædt. De egnede sig nemlig slet ikke til Arbejde, men krævede tværtimod særlig Omhu. Blot de blev vaade, slattede de af og dinglede misfornøjet med Snablen. Man havde dem da gerne opstoppede, for at de skulde sætte Næsen højt. Og i Regnvejr eller blot daarligt Føre maatte de underbygges med Snabeltøfler (Fig. 9, 10 og 11).

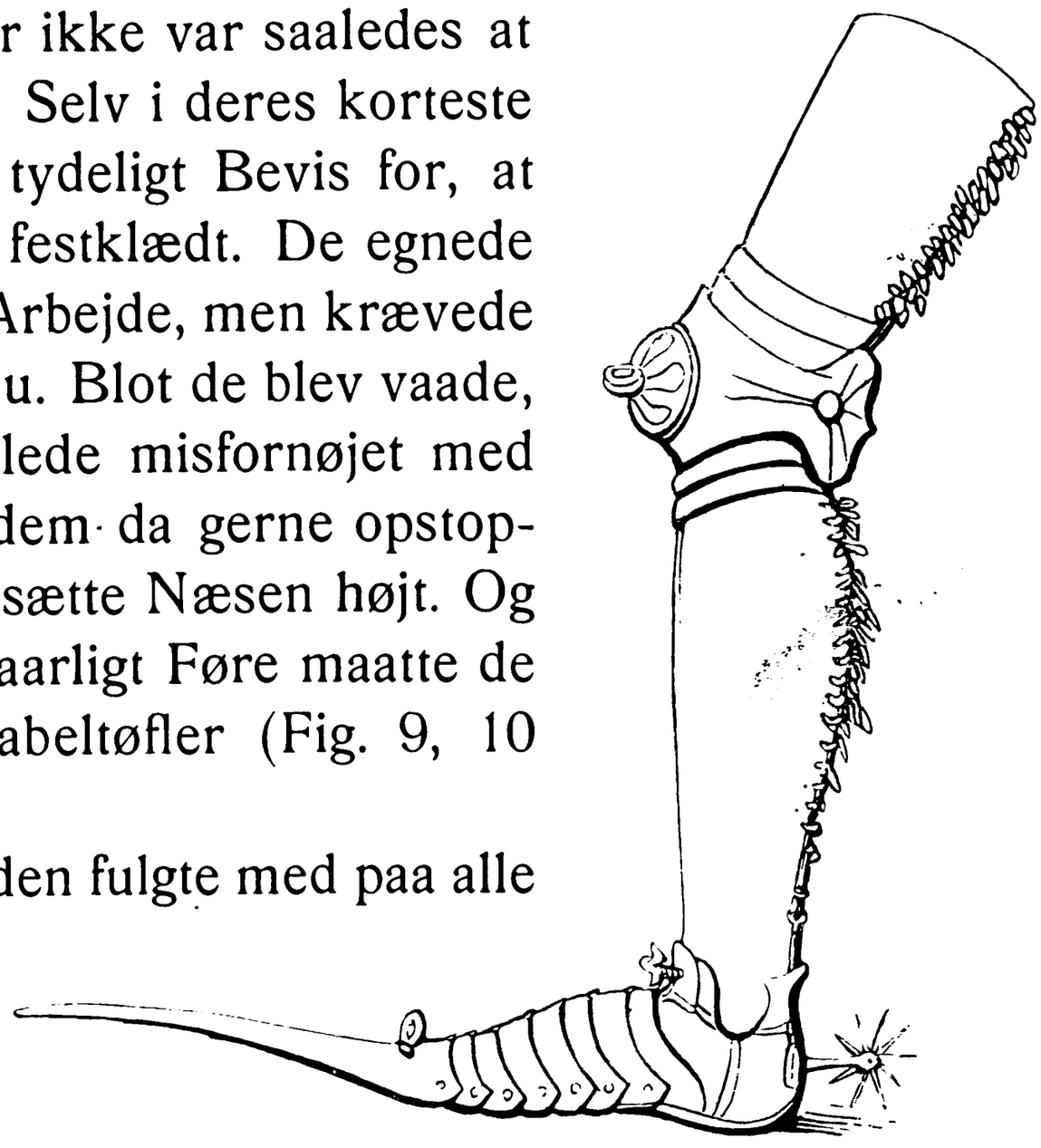

Fig. 8. Jærn-Snabelsko.
(Efter Fairholt.)

Spørger vi, om Norden fulgte med paa alle disse Omraader, saa lyder Svaret bekræftende. Hætten med den lange Kohalelignende Svans (Fig. 12) kan forfølges lige fra den Gang, da Dronning Margrethe til Spot lod paasætte Kong Albrecht en saadan med en Hale paa ikke mindre end nitten

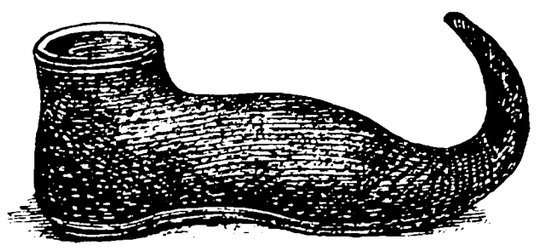

Fig. 9. Snabelsko.

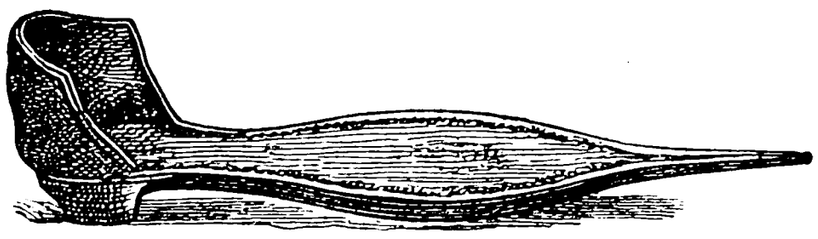

Fig. 10. Snabeltøffel.

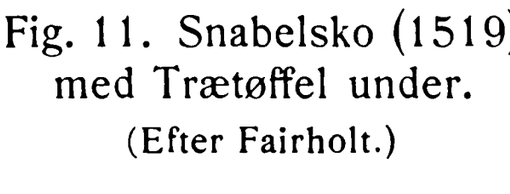

Fig. 11. Snabelsko (1519) med Trætøffel under.
(Efter Fairholt.)

Alens Længde[1], og indtil langt ned i det 16de Aarhundrede[2], da den endnu kun bares af Skolepeblinge, og det derfor var en Haan mod en Student at kalde ham „Hale-Peter“ (Peter cauda)[3]. I Norden var man saaledes ikke saa vedholdende som i England. Her bares nemlig Hue-Svansen, om end i forkortet Form, endog af Kvinder i det 16de Aarhundrede (Fig. 13).

De lange, udhuggede Ærmer ses at have været i Brug i Skandinavien omkring Aar 1400. Fra denne Tid haves to i Træ udskaarne Billeder (Fig. 14 og 15) af Dalarnes berygtede danske Plageaand, Jøsse Erikssøn, fremstillet med de mest moderne Egeblads-Ærmer, naaende til Jorden. Samme Adelsmand har den lange Bjældelænke ned ad Nakken og ligeledes Bjælder i Bæltet[1].

Fig. 12. En Kvinde klipper Hætte-Svansen af en sovende. Efter Vægmaleri i Floda-Kirke i Södermanland. (H. Hildebrand: Sveriges Medeltid.)

Klædningsstykker med Bjælder langs Randene synes at have holdt sig længere i Norden end i det øvrige Evropa. Endnu saa sent som Aar 1548 træffer vi blandt Gustav Vasas Livklæder paa Stockholm Slot: „en brun Fløjls Kjortel, underforet med Losseskind og med 16 Perlebjælder i Ærmerne“[2]. Forbindelsen, hvori den forekommer, tillader ikke at opfatte den som en blot Fastelavnsdragt. I det øvrige Evropa derimod var Bjælder den Gang sunkne ned til kun at bruges af Dværge og Narre. Anvendelsen af Bjælder baade som Barnelegetøj og som Pynt paa Heste, Hunde og andre Yndlingsdyr gav dog Bjældemagerne allevegne fremdeles nok at bestille (Fig. 16).

Fig. 13. Kvindelig Hue-Svans, bruges i England endnu i det 16de Aarh. (Efter Fairholt.)

Ogsaa Snabelskoene holdt sig længe i Norden. Medens de f. Eks. Aar 1470 ikke mere brugtes i Frankrig, finder vi endnu paa en Gravsten i Valby Kirke i Skaane over Holger Henrikssøn Ulfstand, der levede til Aar 1485, den afdøde afbildet med et Par anselige Snabelsko[3]. Ogsaa Sønnen,

Jens Holgersøn Ulfstand, har ladet sig fremstille med saadanne paa en Mindesten, der indsattes paa det Aaret 1499 paabegyndte Glimminge (Fig. 17). Moden maa altsaa have holdt sig indtil da. Dog synes Norden heller ikke, hvad Snabelsko angaar, at have kunnet maale sig i Udholdenhed med England. De Fig. 11 afbildede engelske Snabelsko med Tøfler er fra 1519.

Hvad der imidlertid i Norden som i det øvrige Evropa stemp-

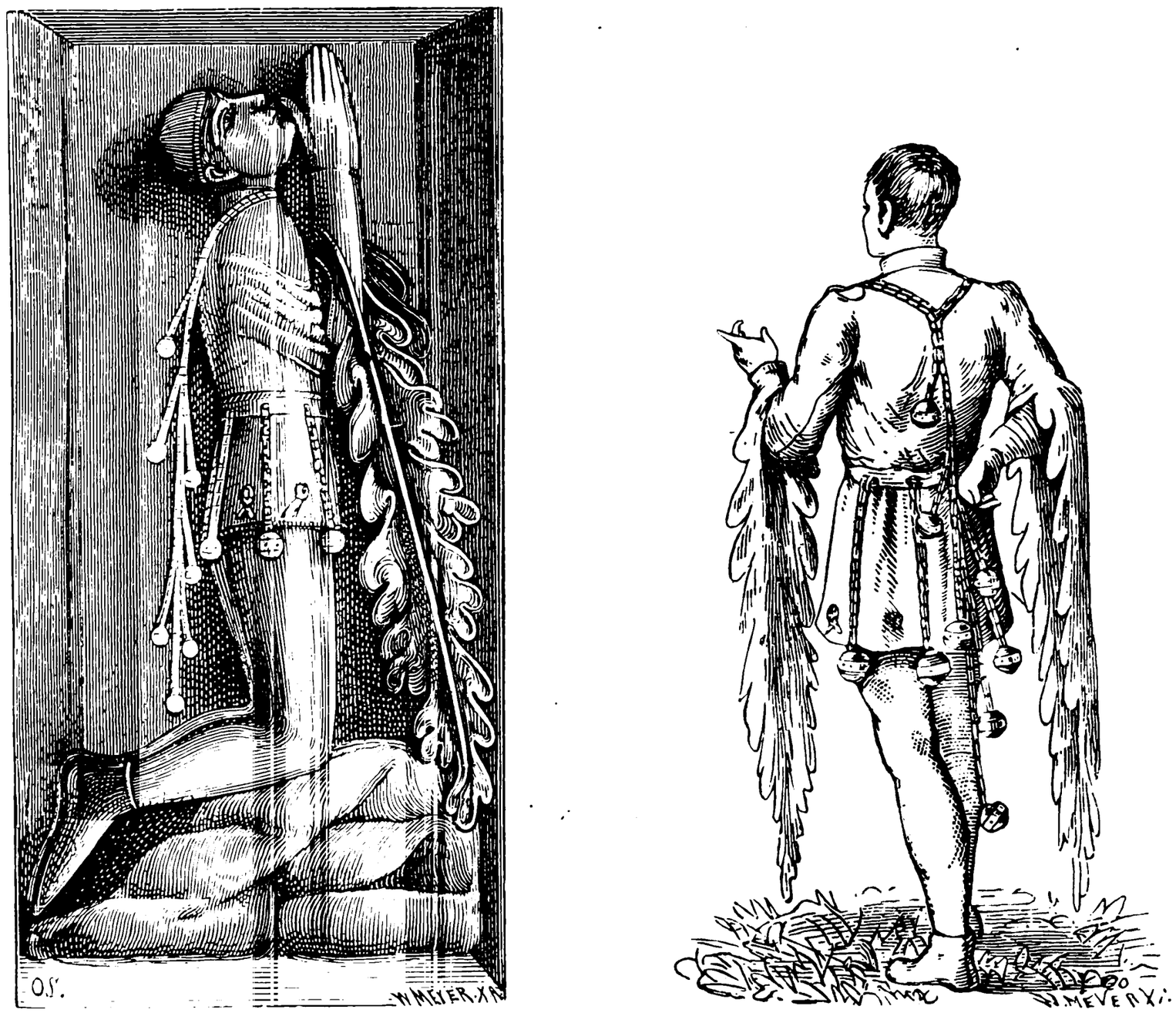

Fig. 14 og 15. Jøsse Erikssøn. (Fra en Korstol i Westerås.)

lede alle disse Reform-Forsøg som mislykkede lige fra deres første Færd, var den Voldsomhed, hvormed de gik til Værks. Her var ikke Tale om noget Hensyn til det bestaaende. De gik straks til den yderste Yderlighed i Retning af kort og snæver Dragt og bødede kun i ringe Grad herpaa ved den vilkaarligt paahæftede, lange Skønhedshale. Enhver kunde sige sig selv, at for saa blinde Angreb kunde umuligt et gennem Aarhundreder grundfæstet Begreb falde.

Trods al den Forvirring, som disse nye Moder da vakte, naar

de som Kastevinde jog over Evropa og for en kort Stund rev selv Fyrster og Riddere med sig, saa lykkedes det ingen af dem i væsentlig Grad at svække det bestaaende. Efter at den korte Rus havde sat sig, vendte man hver Gang atter tilbage til den ærbare, lange Dragt. Den prægtige Kjortel og Kappe anlagdes paany. Som en Lyseslukker sænkede den sig ned over alt det nymodens og kvalte hver ungdommelig Opblusning. Spærret inde fra Lys og Luft sygnede den korte Dragt atter hen, nedsat til Undertøj, som den havde været tilforn.

Fig. 16. En Bjældemager.
(Efter Jost Amman 1568.)

Vil man have et Indtryk af denne den lange Dragts sluttelige Sejr, kaste man blot et Blik paa de mange Afbildninger rundt om fra Evropa, der er bevarede fra det 15de Aarhundrede. Overalt den samme fodside Festdragt, kun i Frankrig en svag Tilbøjelighed til at skaffe Fangen Luft gennem en Split paa Siden af Kappen. Intet Under da, at Norden var korrekt og gammeldags til det yderste. Alle disse knælende Familiegrupper (Fig. 18), disse Kongesegl med en kronet Skikkelse, bærende Æble og Scepter (Fig. 19), disse Ligstene, indespærrende en adstadig Riddersmand og Frue — bestandig viser de os den samme Figur, der, naar den ikke netop er klædt i Rustning, lader Betragteren en Stund i Uvidenhed om, hvorvidt det er Mand eller Kvinde.

2

Saa brød da endelig det 16de Aarhundrede frem. De store Omvæltningers Tid var kommen. Evropa skiftede Ham.

For Klædedragtens Vedkommende behøvedes der ikke som

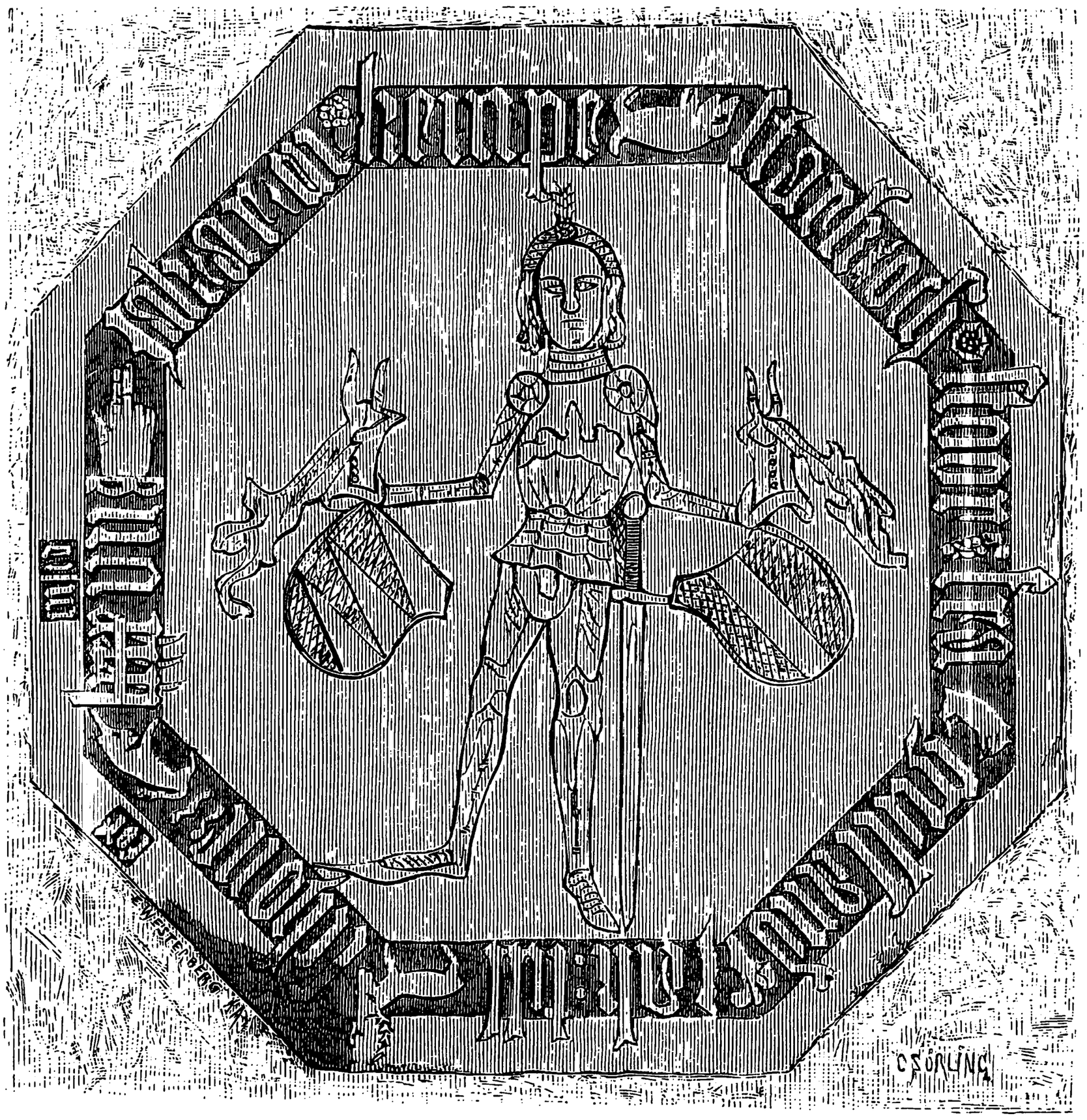

Fig. 17. Mindesten paa Glimminge over Jens Holgersøn Ulfstand.

ved den nyopdagede Oldtidens Literatur først en langsom Tilegnelse Slægt efter Slægt. Her krævedes ingen Forskole og Gaaen i Lære som overfor Oldtidens Kunst. Alt sligt havde jo allerede paa en Maade fundet Sted i Middelalderens Slutning. Jordbunden var forberedt, det nye var fuldt færdigt til Stede. Der behøvedes kun et sidste Stød, for at det gamle Dække skulde briste.

Det nye, der brød frem, kan simplest udtrykkes ved, at den korte Mandsdragt nu for Alvor fortrængte den lange. Men i Virkeligheden laa der mere heri. Det, der sejrede, var den goto-

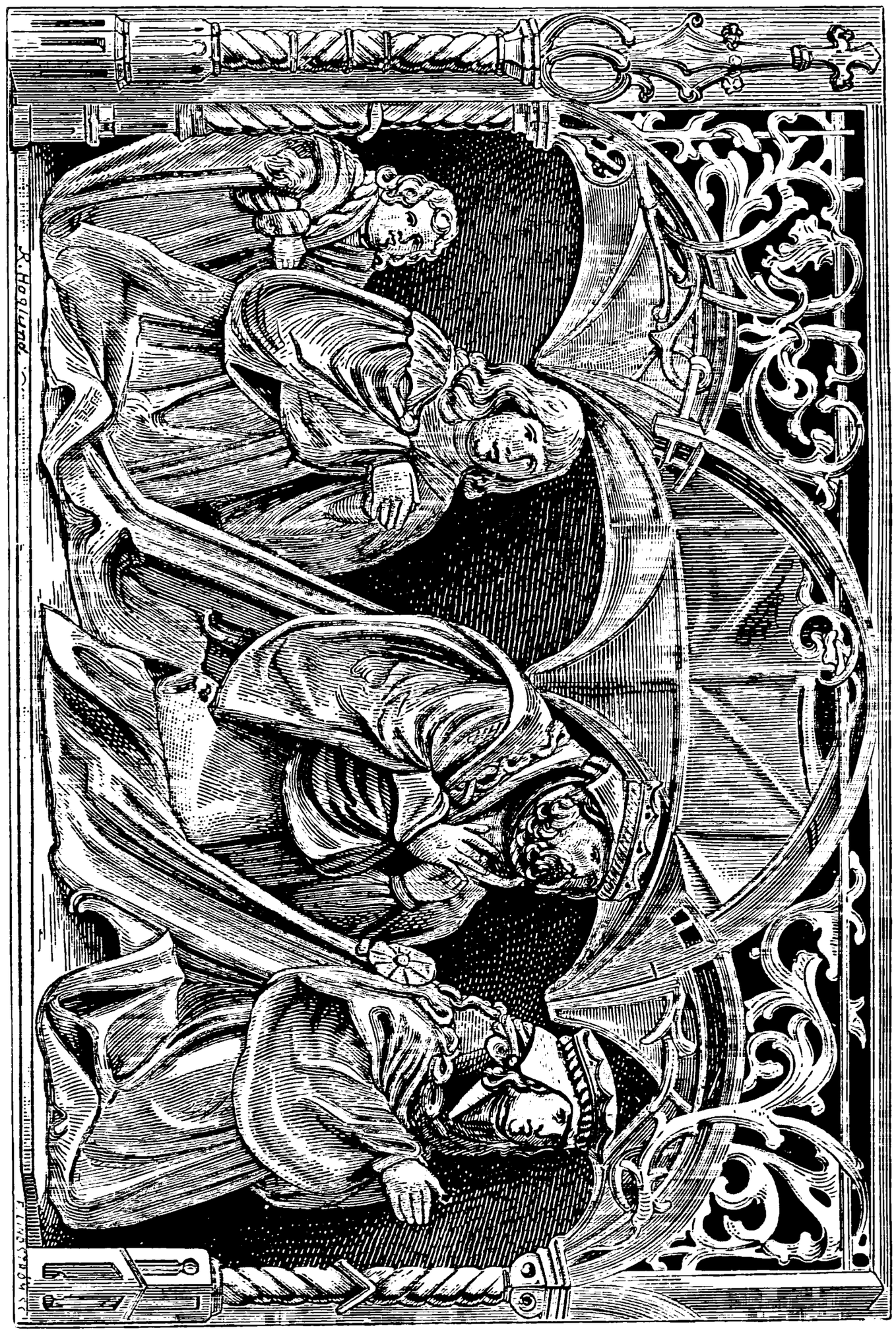

Fig. 18. Udskaaret Billede af Kong Hans og hans tre Sønner: Christian II, Frans († 1511) og Hans (død som Barn).
(Fra Altertavlen i Skt. Knuds Kirke i Odense.)

germanske Dragt i Modsætning til den romerske — eller blot middelalderligt talt: den verdslige Dragt i Modsætning til den kirkelige. Den Grundtanke, der gjorde sig gældende, var den for hele Renæssancen fælles: det naturliges Ret, for Klædedragtens Vedkommende udtrykt ved, at kun det Klædebon er berettiget, der

svarer til Legemets Form. Den gamle Fordom, som ramtes, var, at der paa disse Omraader skulde kunne gives noget i og for sig skønt, forskelligt fra og uafhængigt af det hensigtsmæssige.

Det naturlige kom til sin Ret. Men dog kun delvis. Der laa

Fig. 19. Kong Christian den Førstes store Segl.

Muligheder i denne Grundtanke, som Datiden med Forfærdelse vilde være gyst tilbage for.

Det var kun Mandsdragten, der opnaaede det til Legemets Form svarende Snit. De to Køn sondredes beklædningsmæssigt fra hinanden. Hin forunderlige middelalderlige Trang til at lade Mandsdragt og Kvindedragt være den samme og fjerne som uskønt alt, hvad der kunde betegne Forskellen, vejredes bort. Mand og Kvinde fremstod som to modsatte, ligeberettigede Former for det menneskelige.

Heri laa Bevægelsens Styrke, men tillige dens Grænse. Thi den Udvikling, der blev Kvindedragten til Del, svarede kun lidet til Fordringen paa det naturlige.

Man løb nemlig nu løbsk i Iveren for ret at sondre mellem det mandlige og kvindelige. Derfor overlodes der Manden den korte Dragt, medens samtidig den gamle Kvindedragt yderligere befæstedes. Dette skete gennem en Art Pansring, idet der under Klædningens to Halvdele anbragtes de to nye Klædningsstykker, Korsettet og Krinolinen, der tragtformigt afstivede den op- og nedefter.

Gennem Trangen til det naturlige naaede man altsaa kun til at give Kvindedragten den højst unaturlige Timeglas-Form, der siden da har holdt sig. Tilbageskridtet her var øjensynligt i Modsætning til det middelalderlige Kvindeklædebon, der let og frit, smukt og folderigt sluttede sig om Legemet.

At tænke sig Fordringen til det naturlige gennemført i Retning af kort Dragt ogsaa for Kvinden, faldt end ikke Tiden ind. Den vilde have betragtet sligt som Vanvid eller Højdepunktet af Fordærvethed.

Men medens Renæssancen saaledes i Fremskridtets Navn lænkebandt Kvindedragten, viste der sig samtidig de første svage Spirer til en Bevægelse, der pegede langt videre, end Renæssancen selv var i Stand til at skimte. Næppe var den korte Dragt tilkæmpet for Mændene, førend den samme Udvikling, der havde krævet Aarhundreder for at fuldbyrdes, uformærket tog sin Begyndelse ogsaa for Kvindernes Vedkommende. Som i sin Tid den korte Mandsdragt var skudt op under Kappens og Kjortlens Klokke, saaledes antydedes nu en lignende Dannelse at skulle foregaa under Kvindedragtens Skjul. Det 16de Aarhundrede blev allerede Vidne til, at de ypperst stillede Kvinder anlagde det Klædningsstykke, der Middelalderen igennem havde gældt for alene mandligt.

Idet vi i det følgende nærmere betragter Mandsdragten og Kvindedragten i Norden i det 16de Aarhundrede, skal vi i det enkelte se, hvorledes alle disse Omdannelser foregik.

3

De væsentligste Bestanddele af den mandlige Dragt ved det 16de Aarhundredes Begyndelse var som tilforn den lange Kappe og Kjortel.

Det yderste Dække var Kappen. Endnu paa Kong Hans's Tid bar man denne i den gamle Længde. Han findes afbildet i en saadan baade paa Gravstenen i Odense, og paa et Alterskab sammesteds (Fig. 18), samt i det store Stenrelief, der nu er anbragt ved Indgangen til Nationalmuseet i København (Fig. 20). Ogsaa Christian den Anden synes før sin Flugt til Nederlandene at have baaret denne Dragt. I den er han gentagne Gange fremstillet paa en gammel Afbildning af det stockholmske Blodbad (Fig. 21 og 22). Men under hans Efterfølgere blev Kappen bestandig kortere. Allerede under Christian den Tredje naaede den ikke engang til Knæene og havde ofte kun eet Ærme, medens det andet erstattedes af et langstrakt Ærmehul. Under Frederik den Anden forsvandt baade Ærmer og Ærmehuller, og Kappen selv blev til et lille Slag, der kun naaede til Hofterne. Medens man i

EVALD HALSEN.

Fig. 20. Kong Hans. Stenrelief.

Frankrig gav dette ejendommelige Klædningsstykke en tilsvarende Lethed og Elegance, der gjorde det ret klædeligt (Fig. 24), vedblev man i Norden at udstyre det paa gammeldags Vis, som om der endnu

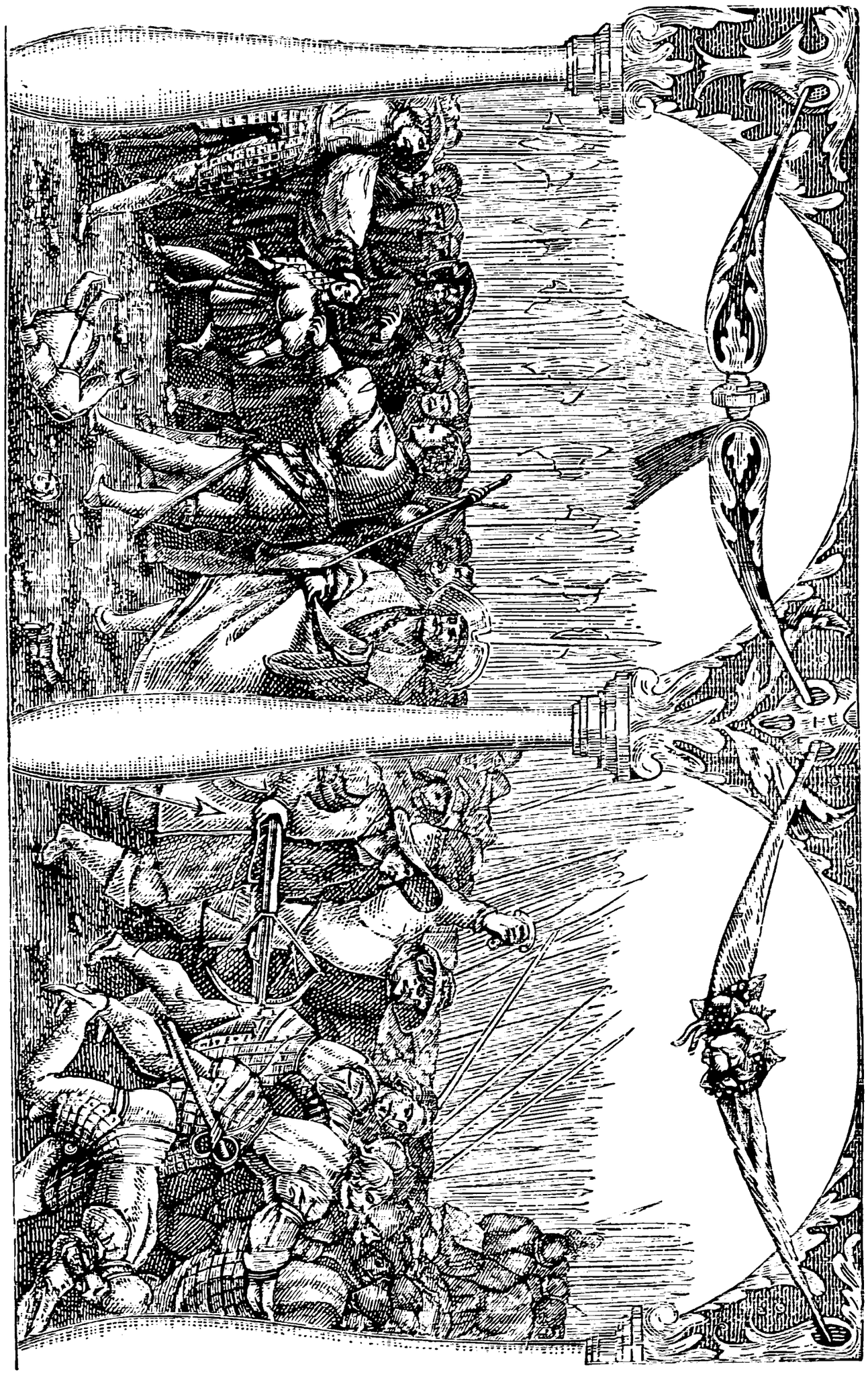

Fig. 21. Christian den Anden beordrer Blodbadet i Jönköping. De unge Ribbinger halshugges. (Efter en Tegning, som Gustav Vasa 1524 lod udføre i Antwerpen.)

fremdeles fulgte en lang Kappe efter. Især Kraven lod man beholde sin gamle Størrelse; bred og stiv strittede den ud, parat til at slaas op om Ørene (Fig. 23). Det var uden Tvivl af Hensyn til det prægtige Skindfor, der her ret kunde syne, at man bibeholdt de gamle Forhold; men Stoffets Ære vandtes i saa Fald kun paa

Snittets Bekostning. Paa lidt Afstand set tog disse korte Kapper sig uskønt ud og kastede et latterligt Lys over den hele Person.

Den lange Kappes gradvise Aftagen fandt ikke blot Sted inden-

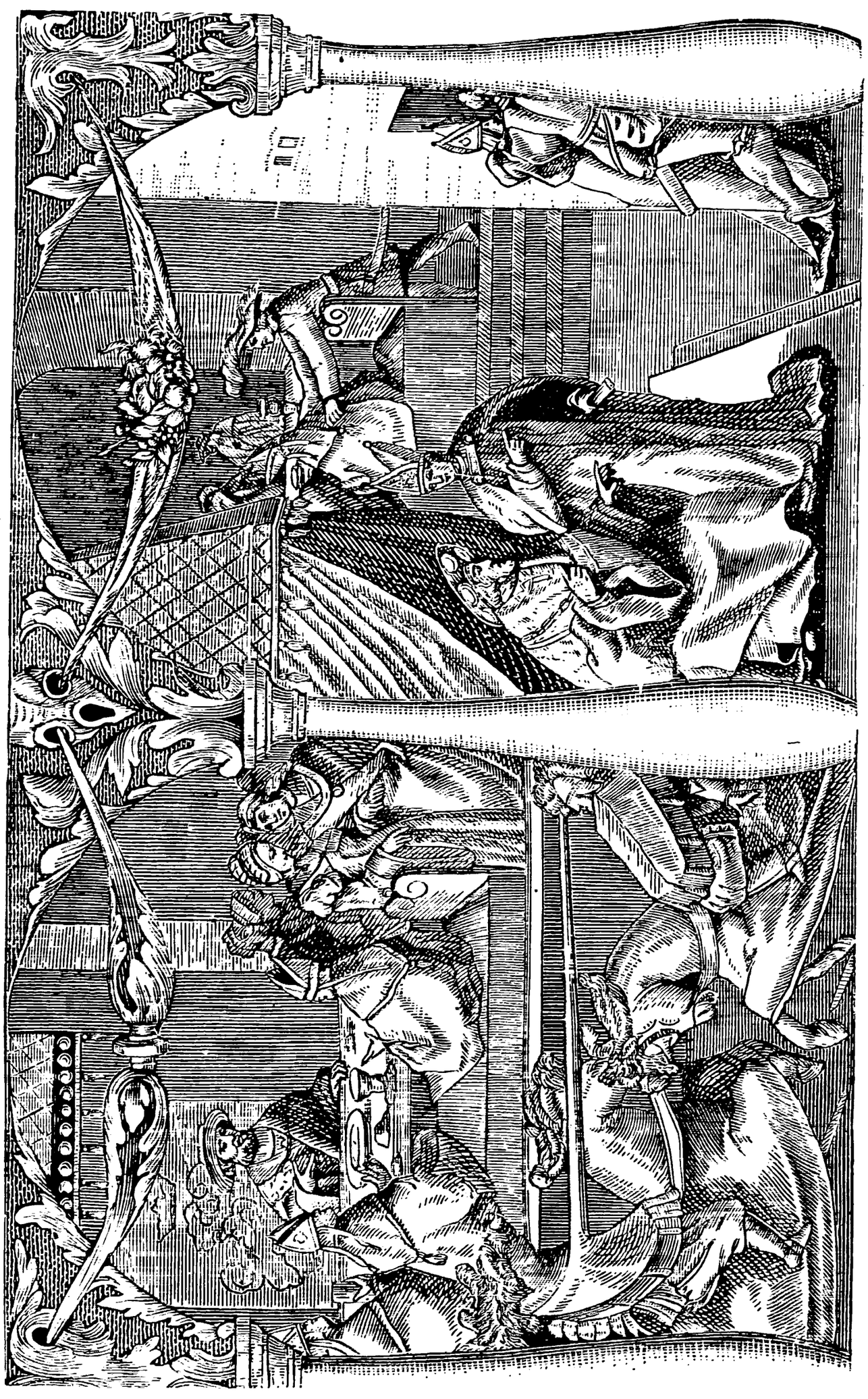

Fig. 22. Christian den Anden ved Festlighederne og Raadslagning før Blodbadet i Stockholm.
(Efter en Tegning, som Gustav Vasa 1524 lod udføre i Antwerpen.)

for Hoffets snævrere Kres, men strakte sig til hele Adelen og langt ned i Borgerstanden. Her mødte den imidlertid en Klasse, hvis Stilling under de nye Forhold var bleven højst vanskelig, det var Gejstligheden. Ved Reformationen løsreven fra den gamle Modergrund, nedsunken til at udgøre en Stand, hvortil

Fig. 23. Dystridt paa Gammel Torv i København 1559.
(Efter Stik af Kaspar Ens.)

der ikke længer knyttede sig hverken synderlig Ære eller Fordel, syntes den henvist til vedblivende at søge sin Styrke i fortsat Kamp mod alt katolsk. Kunde Præster gifte sig, kunde de ogsaa gaa i kort Dragt. Der viste sig derfor en stærk Tilbøjelighed hos den lutherske Gejstlighed til at følge nye Moder og ogsaa i det Ydre kaste Kutten. Ikke blot afskaffedes Munkedragten, men Kappen blev kortere og kortere, den holdt Trit med Hofdragten, stumpede allerede ved Knæet og fik lange Ærmehuller.

Fig. 24. Henrik den II af Frankrig.
(Efter Herbé.)

Paa dette Punkt stod omtrent Sagerne ved Midten af Aarhundredet, da Reformatorerne døde. Betragter vi den lærde Dragt paa denne Tid, som jo Gejstligheden i Norden nu var ført, saa var Kappen ganske vist en Kende længere end Hofkappen, men Afstanden var ikke større, end at den med lidt god Vilje snart kunde indhentes (Fig. 25)[1].

Paa dette Tidspunkt spores to Strømninger, der begge med Kraft gjorde sig gældende. Paa den ene Side viste Gejstligheden en paafaldende Iver for at følge nyeste Mode og altsaa afkorte Dragten. Hvor mægtig denne Bevægelse var, kan skønnes af, at Sjællands Bisp Aar 1566 udtrykkeligt maatte nedlægge Forbud imod, at Præster forrettede Gudstjeneste i kort Dragt[2]. Det er vistnok samme korte Klædebon, der tænkes paa, naar Bispen i Fyn forbyder Præsterne Hofdragt[3]. Og Formaningen er ikke til at misforstaa, naar Niels Hemmingsen opfordrer Gejstligheden til at lade Krigerne være ene om den Dragt, der ikke engang dækker Bagdelen[4].

I Modsætning til disse Fremskridtsmænd holdt det sindigere Parti paa at bevare den gejstlige Dragt lang. Hovedhensynet var

næppe alene Ulyst til nye Moder, — de samme gik jo f. Eks. med til de nymodens Pibekraver. Det var næppe heller det paafaldende ved at se gejstlige for Alteret i kort Dragt, — den dækkedes jo dog saa nogenlunde ved Messesærk og Hagel. Men der var een Lejlighed, hvor Præsten umuligt kunde optræde i kort Dragt uden at støde an mod alle Begreber om Sømmelighed og Ærbarhed; det var ved Begravelser.

Fig. 25. Hr. Hans Jacobsen. Sognepræst i Skelskør 1560—93.
(Efter Friis Edvarsen: „Schielschiør Kiøbstæd“ og Abildgaards Tegning.)

Thi hvor meget man end havde ændret ved Kappens Snit, og hvor meget end Livets Krav havde gjort sig gældende i den korte, vævre Dragt, — ved Dødens Tærskel forstummede disse Hensyn. Den gammeldags Sørgedragt havde ingen Magt formaaet at fortrænge. Den var fremdeles den samme: over Kjortelen en Kappe til Anklerne, og enten om Halsen eller om Hatten Sørgeflor ned ad Nakken, ligeledes til Anklerne, alt kulsort (Fig. 27)[1]. Endnu i Slutningen af det 18de Aarhundrede mødte ved Begravelser i Bergen alle saaledes klædte[2]. Overfor en saadan Sørgeskare var en Præst i Jakke en

Umulighed. Vilde han ikke holde to Slags Embeds-dragter, maatte han nødvendigvis i Snit som Farve rette sig efter Ligfølget.

Hermed var der sat Bom for yderligere Forandringer. I Klædebonnets Korthed kunde Gejstligheden ikke gaa videre. Omtrent ved Aaret 1570 i Danmark og lidt senere i Norge[1] synes da Præstedragten at være standset i sin Sammenskrumpning.

Fig. 26. Biskop Peder Palladius.
(Efter et Stik af Haas.)

Det var sikkert blot en enlig Efternøler i en afsides Egn, som Bispen stødte paa i Tegneby i Bahus Aar 1594 og maatte tiltale for hans

Fig. 27. Ligfølget ved Frederik II's Begravelse.
(Efter en samtidig Tegning.)

Klædebon: „høj Hue med høj Ræveskindsbræm ligesom en Hofkarl, og en stakket Livkjortel“ [1]. Hos Gejstligheden i det hele voksede Dragten nu jævnt ned efter, indtil den omsider atter naaede Foden. Samtidig med denne Tilbagevenden til oprindelig Længde, synes en anden Forandring at være foregaaet. Kappen og Kjortelen (Fig. 26) voksede sammen til eet Klædningsstykke, paa hvilket de saakaldte „Vinger“ kun svagt antydede, hvor Kapperanden før havde gaaet.

Med Gejstlighedens Dragt var ogsaa to andre Klassers Dragt bestemt. Det var ikke den lærde Stands som saadan. Naar slige Godtfolk endnu fremdeles foretrak en lang, folderig Kappe, saa var det ikke Præstekjolen, de efterlignede, men det var Doktorkappen, som de enten bar med Rette eller dog paa bedste Vis antydede, at de egentlig havde fortjent at bære. Men de to Samfundsklasser, der med Nødvendighed fulgte Gejstlighedens Kølvand, var Skoledrengene og Studenterne. Hvad var de heller andet efter Datidens Opfattelse end lutter vordende Præster til Hobe? De smaa var paa en Maade allerede ansatte, de sang jo i Kirken og hørte med til enhver større Begravelse, nogle til at gaa syngende i Spidsen af Toget, andre, naar det var en rig Adelsmand, der jordedes, til at bære brændende Vokslys foran Kisten [2]. Ved ganske særlig højtidelige Lejligheder som ved fyrstelige Begravelser, anvendtes Studenter til Sangen, og fra Begyndelsen af det 17de Aarhundrede veed vi med Sikkerhed, at disse fik Overtaget over de smaa, idet de nu mere og mere optraadte som Ligbærere, en Forretning, hvorpaa de i København i Tidernes Løb fik Hævd [3].

Til Løn for saadan Virksomhed fik smaa og store foruden Penge ofte en ny sort Kappe i Foræring, for at de kunde se ordentlige ud ved Højtideligheden. Vankede der ikke sligt, kunde de dog i Reglen gøre Regning paa at faa det ved Begravelsen anvendte sorte Klæde til Deling [4]. For mangen Pebling og Student udgjorde disse Embedssportler vistnok hans eneste rimelige Udsigt til at skaffe sig Klæder. Men havde man først Kappen, saa var dermed ogsaa det vigtigste opnaaet. Som en Kærlighedens Kaabe dækkede den alt det øvrige. Om Studenterkappernes

Længde faar man et godt Begreb ved at høre, at paa en saadan lod der sig dengang laane indtil tyve Kroner[1]. Skoledrengenes Kapper med det lange Ærmehul paa højre Side[2] — gennem hvilket Datiden paastod, at meget kunde forsvinde, naar saadan en Fyr var ved Køkkendøren for at tigge — er længst forglemte. Om Studenternes lange Dragt stod endnu i det 19de Aarhundrede Ligbærernes Kapper som et sidste Minde.

Renæssancen havde fortrængt den lange Kappe. Kun i de kirkelige Stillinger som Sørgekappe, gejstlig Dragt og Kroningskaabe holdt den ud endnu. Dette var imidlertid i visse Maader et Overgreb. Der gaves dog Forhold i det daglige Liv, hvor man kun var lidet tjent med slig en Skulderkrave som den korte Kappe, og i det følgende Aarhundrede forsvandt jo selv denne sidste Rest af Dække. Fortrængt som Festdragt kæmpede den lange Kappe sig da atter langsomt frem, idet den ligesom tjente sig op fra neden af paany. I det 17de Aarhundredes Krige blev Rytterkappen almindelig, og i det 18de havde Rejsekappen vidst at gøre sig saa uundværlig, at det gjaldt for nødvendigt, i hvert Fald for fint, at have en Slængkappe med overalt, baaren efter sig af en Tjener, indtil der maatte blive Brug for den. Først ved den franske Revolution afløstes denne af de to indbyrdes saa forskellige: Overfrakken og Paraplyen.

Ogsaa indenfor Hjemmets Vægge bevaredes Mindet om Goderne ved den lange Kappe. Allerede Henrik Ranzau kunde meddele sine Sønner den Erfaring, at en gavnlig Forberedelse til Nattesøvnen var det, naar man stod nøgen for at gaa til Sengs, da først at iføre sig en lang Kappe, helst foret med Ulveskind, „det skyer Lopper og Utøj og fremkalder en behagelig Varme“[3]. Langsomt og umærkeligt trængte Brugen af slig bekvem Hjemmedragt igennem. En senere Tids „Slaabrok“ (Schlafrock) minder endnu ved sit Navn om dens nære Forhold til Søvnen.

Kappen havde kun udgjort den lange Dragts yderste Lag. Under den kom Kjortelen. Det var klart, at denne i endnu højere

Grad end Kappen kunde være i Stand til at modstaa Tidens Trang til Forkortning.

Dens første Udviklingsform i det 16de Aarhundrede var den bluselignende Kjortel, saaledes som den bares paa Christian den

Fig. 28. Christian den Anden.
(Efter et samtidigt Kobberstik.)

Andens og Frederik den Førstes Tid. Den gik ned til en Haandsbred ovenfor Knæet og sluttede ikke tæt i Halsen, men lod gerne, firkantet udskaaren, Skjorten her tilsyne (Fig. 28 og 29). Den var endnu fremdeles som den fra Arilds Tid havde været, til at trække paa over Hovedet, hvortil dens vide Form gjorde den vel skikket. Men kort efter Grevens Fejde viste allerede Forløberne sig for

den Bevægelse, der skulde forvandle denne Bluse til en stramt sluttende Trøje.

Begyndelsen skete paa en halv umærkelig Maade, idet man

Fig. 29. Frederik den Første.
(Efter Maleri paa Frederiksborg.)

faldt paa at sætte Split paa Kjortlen foran, først ganske vist kun op til Bæltestedet, men tilsidst helt op til Halsen. Denne Mode var særdeles hensigtsmæssig. Nu kunde man, naar man red, undgaa, at Kjortlen slog de stygge Folder paa Ryggen eller buklede

sig sammen forneden, hedende og udsat for at gnaves paa Sadelknappen. Kjortlens Skød fulgte jo nu, delt i to, Legemets Form. Og forlængede man Splitten lige til Halsen, opnaaede man endnu mere. Man behøvede da ikke længere at trække Kjortlen møjsommeligt paa over Hovedet; blot begge Ærmer i! saa sad den der. Og det bedste af alt: ned ad Brystet var man nu nødt til at anbringe en Række Knapper, disse Tidens kæreste Smykker, der Aarhundredet tilforn havde begyndt at fortrænge Oldtidens ypperste Pryd, det store Halsspænde.

Det var den tæt sluttende, korte Trøje, mod hvilken der styredes, men Tiden var sig det endnu ikke fuldt bevidst. Det stred aabenbart altfor meget mod det nedarvede Sømmelighedsbegreb saaledes at blotte Overgangen mellem Krop og Underlemmer.

Vi kender det sidste mærkelige Forsøg paa at holde Udviklingen tilbage indenfor det passendes Grænser. Det var jo Kjortelskødet, hvorfra Forargelsen udgik, forsaavidt det nu splittet i to kunde vige til Side og i Blæstvejr eller ved Dans give den hæderlige Kjortel Udseende af en blot og bar Trøje. Tilsy Splitten paany kunde man ikke bære over sit Hjerte. Men hvad om man fortøjede disse to flagrende Skødskind, bandt dem, saa at Flyvelysten forgik dem!

Dette gennemførtes i Hofdragten i Danmark af 1543, det Aar, da Christian den Tredje paa Slottet i Kiel fejrede sin Søster Elisabeths Bryllup med Hertug Magnus af Mecklenborg. Det danske Følge fik Befaling til at møde i lysegule Kjortler, paa hvilke Skødfligene var bundne fast til Benet. Venstre Skødflig fastholdtes af Sværdremmene, der fra Bæltet gik bagom ned og rundt om Benet, saa at Sværdet kom til at sidde fastbundet foran paa Laaret. Om højre Ben bandtes paa samme Sted, og ligeledes fastholdende Skødfligen, et bredt Baand med Sløjfe foran (Fig. 30).

Kuren var haard. Enten man saa sad eller stod, red eller dansede, var disse Remme om Benet utaalelige. Enhver kunde sige sig selv, at denne Mode kun kunde blive af kort Varighed.

Det blev den ogsaa. Snart visnede Kjortelskødet bort, baade for og agter, og den blotte Trøje sad tilbage. Skønt denne samtidigt fik — som vi siden nærmere skal se — en højst fornøden

Fig. 30. De danske Hofsinders Dragt Aar 1543.
(Efter Originaltegning i Rigsarkivet.)

Undsætning i de nu synlige Bukser til Dække for de to Hosers mangelfulde Møde, saa forekom den hele Blottelse dog mange gammeldags endnu for usømmelig. Et allersidste Forsøg blev da gjort paa at komme den afskaarne Kjortel til Hjælp. Dens Lidelsesfælle, den engang saa lange Kappe, der jo selv var bleven forkortet til et halvt latterligt Slag, anvendtes hertil. Henimod Aar 1550 blev det Mode at forme de to forhen adskilte Klædningsstykker, Kappe og Kjortel, til eet, og saaledes skjule, at de hver nu kun var et halvt.

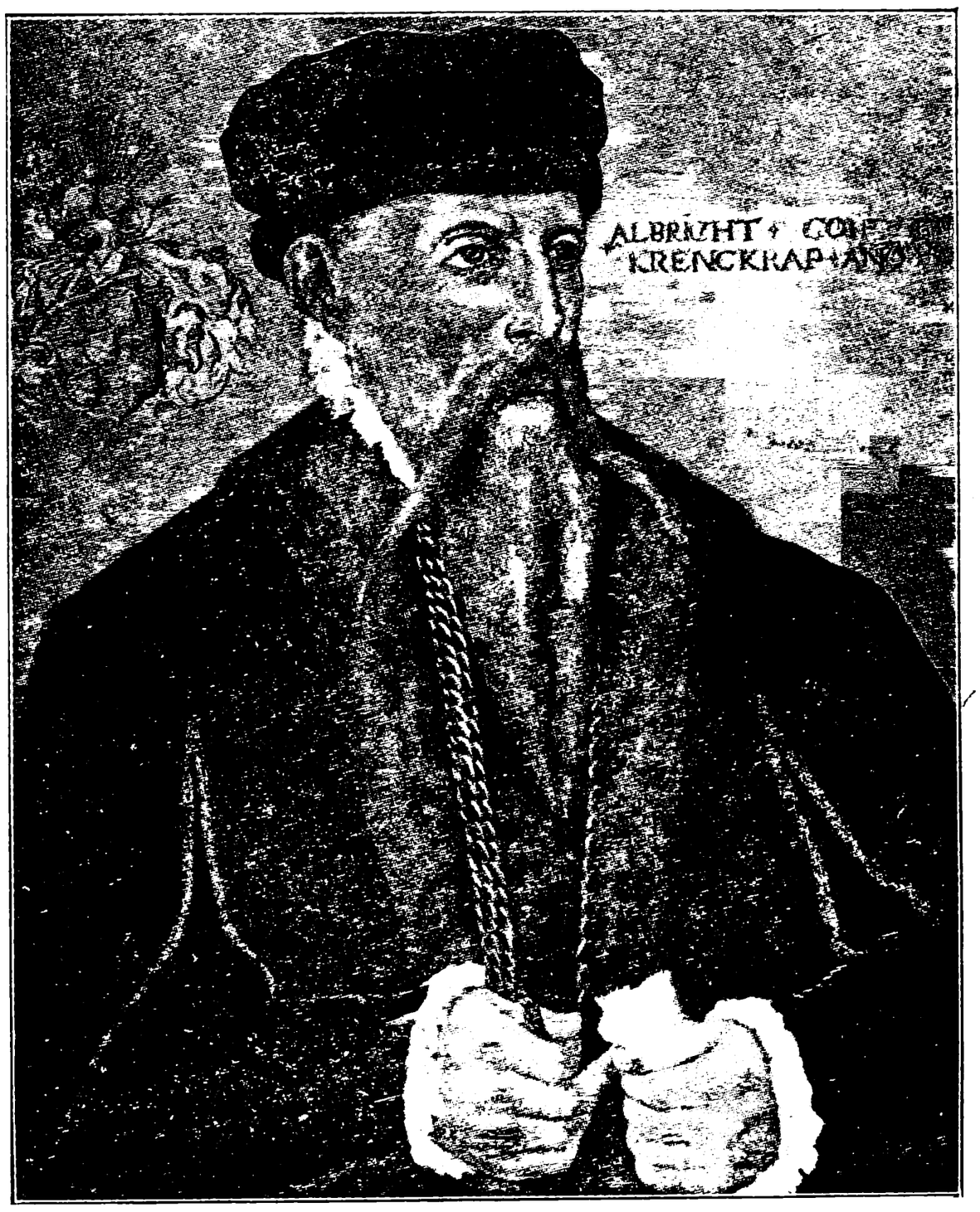

Fig. 31. Albrecht Gøye til Krenkerup, † 1558.
(Efter Maleri i Frederiksborg-Museet.)

Sligt lod sig gøre ved at anbringe Ærmehuller i Kappen (Fig. 31 og 32) eller ved at forsyne den med ligefremme Halv- eller Helærmer, saa at den blev til en Slags Overkjortel. Herved dækkedes Hoftepartiets altfor blottede Former. Fig. 33 viser Gustav Vasa iført en saadan Fællesdragt. Rigt udstyret paa Kappe, Trøje og Benklæder med Guldbroderier, synes den at maatte kunne have udtrykt baade Pragt og Værdighed.

Men Trøjen lurede derunder. Dens endelige Sejr indtraf omtrent samtidigt i Danmark og Sverige. I Danmark besteg Frederik den Anden Tronen Aar 1559, i Sverige Erik den Fjortende 1560. Begge var de unge, ugifte, muntre og opsatte paa Forandringer.

Om saadanne vilde vække Mishag hos den ældre Slægt, kunde kun gøre dem dobbelt fristende.

Trøjen var et Klædningsstykke, der ret maatte tiltale dem. Den var paa engang moderne i Udlandet, havde et forsorent Sving og stred mod, hvad der ansaas for sømmeligt herhjemme. Af alle disse Grunde burde den anlægges. I Løbet af kort Tid forvandledes da ogsaa Christian den Tredjes og Gustav Vasas engang saa adstadige Hoffer til en Samling af Landsknægte, blonde og graahaarede, der med mere eller mindre Anstand bevægede sig i den nye Ham: blottet Hofbeklædning, tætsluttende Trøje og over det hele en kort, fri Kappes højst skødesløse Undskyldning.

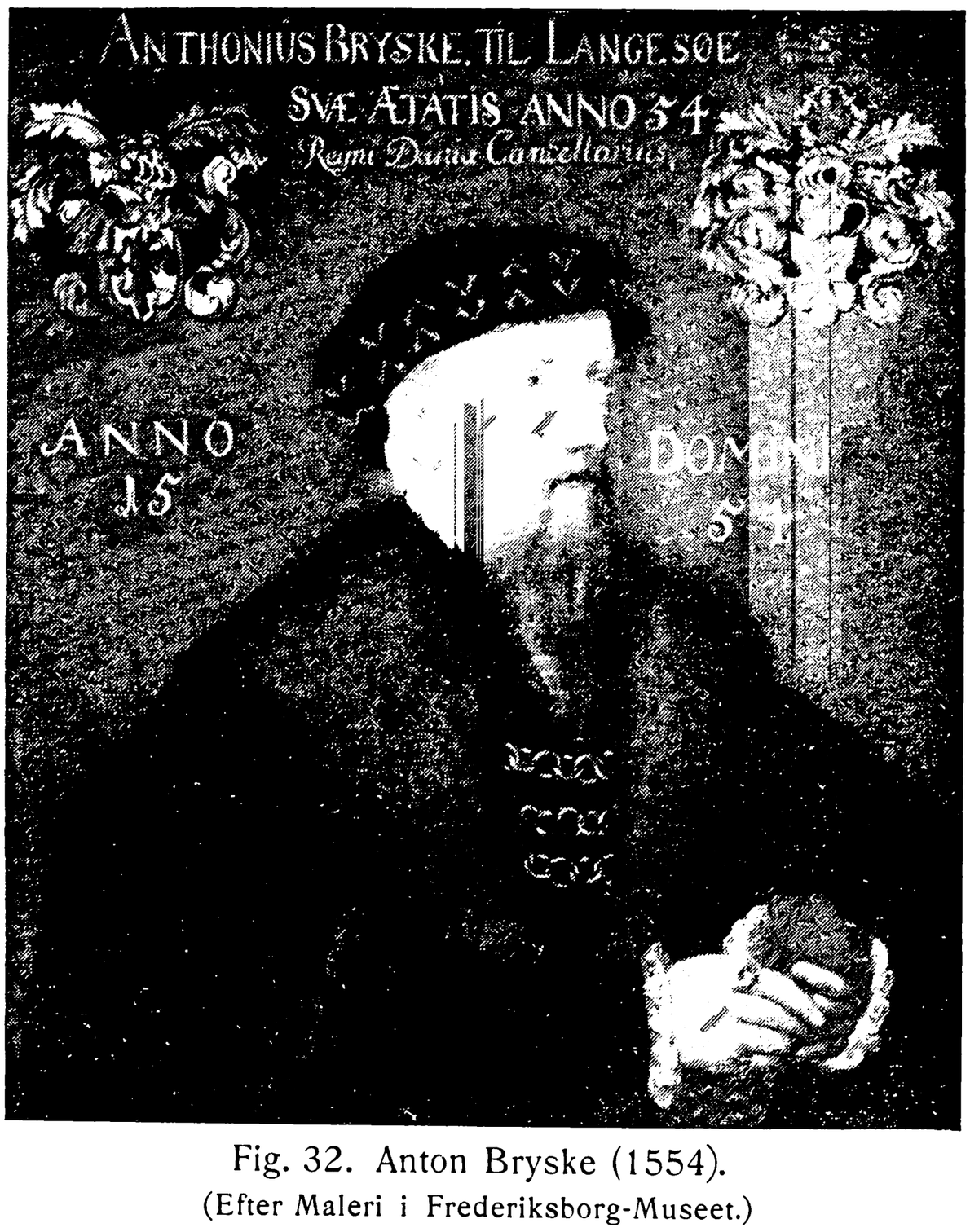

Fig. 32. Anton Bryske (1554).
(Efter Maleri i Frederiksborg-Museet.)

Hvis vi tør stole paa en nogenlunde samtidig Afbildning, optraadte Frederik den Anden, og med ham hans Hoffolk, i denne Dragt ved Kroningen i Frue Kirke i Sommeren 1559 (Fig. 34). En gammel Beretning henlægger dog det egentlige Omslag først til Efteraaret samme Aar, da det danske Følge, der ledsagede Enkedronningen paa hendes Besøg i Sachsen, her havde hentet beroligende Forvisning om, at man ogsaa ved Kurfyrstens Hof gik saaledes klædt [1].

Trøjen var altsaa med eet Slag bleven godkendt som Festdragt

Fig. 33. Gustav Vasa som ældre.
(Maleri paa Gripsholm.)

i Norden. Derimod kunde man ikke godt finde sig i dens Navn. Man var nu engang vant til dermed at forbinde Begrebet om et ringere og skjult Klædningsstykke[1], der ligesom „Jakken“[2] og „Vamsen“[3] til Nød kunde gaa an paa Jagt eller under et Harnisk, men ikke burde vise sig ved Fest. Man enedes da om at lade det nye, korte Klædningsstykke antage Familjenavnet „Kjortel“, der havde god, gammel Klang og var husvant ved Hove. Aarhundredet ud iagttog man med stor Omhu den herved givne Rangforordning. Skønt begge Klædningsstykker var ens i Snit og bares paa samme Maade, kaldtes det dog, forsaavidt der taltes om Kongens Trompetere, Spillemænd og

andre Drabanter for „Trøje“ [1]. Var Talen derimod om de egentlige Hoffolk, tituleredes det „Kjortel“ [2].

Skønt Kongerne i begge Lande selv gav Tonen an, var det dog næsten utænkeligt andet, end at den bratte Forandring maatte vække Forargelse og denne give sig Luft. Til Held for Trøjen var der imidlertid, som vi senere skal se, kort forinden paa Benklædernes Omraade opstaaet en ganske anderledes stødende

Fig. 34. Frederik den Andens Kroningsridt, 1559.
(Efter en Tegning fra det 16de Aarhundrede.)

Mode, der drog hele Uvejret over sig, og hvor Ordet, i det mindste i Danmark, var givet frit, for saa vidt hverken Christian den Tredje eller Frederik den Anden synes at have yndet denne Mode. Trøjen slap da med enkelte, velmente Sidehug, saasom Tale om „forsømmelige, unge Folk, der bare og blotte deres Legeme i stakkede Kjortler, som ikke naa til Bindegabene“; eller et Suk som dette: „alle andre Nationer, ja selv Tatere og Tyrker have deres lange Klæder, men nu gaar man for Fruer og Jomfruer i stakkede og opdragne Klæder, opdækkende hvad

Gud haver tildækt, dér han gav Adam og Eva Skindkjortler" o. s. v.[1].

I Virkeligheden var ogsaa den vakte Harme nærmere set kunstig fremdreven. Man havde jo dog i lange Tider været vant til at se Krigsfolk, især de fremmede Landsknægte, optræde i Dragter saa korte og snævre, at Legemets Form var hel synlig. Hvad der nu var sket, var ikke andet end, at man ved Hoffet for en Del havde godkendt denne Dragt, anvendt ved Fest, hvad forhen kun taaltes til daglig. Modstanden døde da ogsaa snart hen, og Trøjen var Aarhundredet ud og ind i det næste den eneherskende.

Trøjen er et af Renæssancens ejendommeligste Klædningsstykker; Tidens Krav paa det naturlige blev her tydeligt og fyldigt gennemført. Man kan ligesom maale den Frihedstrang, der her havde skaffet sig Luft, ved at følge Udviklingens senere Gang. Da Ludvig den Fjortendes Tidsalder brød frem, svarede Trøjen ikke længer til de raadende Begreber; den maatte forandres. Man lod da to værdige Skøder vokse ud bagpaa, Trøjen blev til Frakke. Som en Slags Erstatning aabnedes vel Frakken foran, men kun for at give Luft for det nye Klædningsstykke „Vesten", hvis Dannelse usynlig var bleven forberedt ved den tidligere Undertrøje.

Frakkeskøder saa vel som Vest voksede i Længde under Enevældens Sol, den lange Dragt truede næsten med at vende tilbage. Saa skete der et brat Omslag, da den franske Revolution voldsomt brød med alt det bestaaende. Men hvor stærke end de Kræfter var, der her var oppe, Renæssancens Frihedstrang naaede de ikke i Styrke. Vel lykkedes det at drive Vesten fra Knæet tilbage til Hoften; men af Frakkeskøderne fik man kun klippet det halve. Saaledes opstod det besynderlige Klædningsstykke, som det 19de Aarhundrede har anset for pynteligt: Kjolen. Den er det beklædningsmæssige Udtryk svarende til den samtidigt moderne Form for Regering: det indskrænkede Kongedømme. I begge beror Formen paa en Overenskomst mellem to modsatte Parter, Kongemagten, der ønsker at bevare, Folket, der søger at ophæve, Fortidens ærværdige „Skøder".

Kun een Stand i Danmark gjorde Revolutionens Skridt fuldt

ud, uden dog at kunne faa de øvrige med sig, det var Bondestanden. Det er interessant at lægge Mærke til, hvorledes dens Frigørelse i det 18de Aarhundrede — det stærkeste Udslag i Danmark af den nye Aand — gav sig sit Beklædningsudtryk i, at den opvoksende Slægt atter anlagde Trøjen[1], en Dragt, der dog ved det 19de Aarhundredes Midte igen har maattet vige for den købstadmæssige Frakke.

Paa et Par Smaapunkter lader Spor ned til vor Tid af det 16de Aarhundredes Trøje sig paavise. Den kom saaledes igen i den Skik, der opstod i det 18de Aarhundrede og endnu tildels har holdt sig hos den nordiske Bybefolkning: at lade Barnets Overgang til Voksen udtrykke sig i en Rækkefølge af Dragter. Medens Bønderne paa gammeldags Vis tidligt klædte deres Børn som smaa Voksne, forkortedes hos Bybefolkningen først Barnets lange Bærekjole lidt efter lidt til Bluse, derpaa afløstes denne af Trøjen og denne atter af Frakken og Kjolen. Ubevidst men tydeligt har fælles Vedtægt her genfremstillet selve den historiske Udviklings Gang. Hver enkelt maatte ligesom gennemløbe det hele Folks Bevægelse fra den middelalderlige, lange Dragt til den bluselignende Kjortel og videre til Renæssancens Trøje, Ludvig den Fjortendes Tidsalders Frakke og Revolutionsaarhundredets Kjole. Hos den danske Bondestand derimod kunde Udviklingens Led spores lagvis i Beklædningen. Henimod Aar 1900 har i Danmark dog By og Land atter aflagt en Del af disse Ejendommeligheder. En ny almenevropæisk Mode har gjort sig gældende: at lade Børnedragten efterligne en bestemt voksen Klasses Dragt. Hele Norden over er de fleste Drenge i Byerne blevne Matroser eller Sportsmænd.

4

Da den side og folderige Dragt i det 16de Aarhundrede begyndte at indsnævres og forkortes, var der opstaaet en Trang til ad anden Vej at skaffe sig de Goder, man herved gav Afkald paa. Den lange Dragt var, eller kunde i det mindste være, magelig; Figurdragten maatte nødvendigvis være stram. Hertil kom, at

man i snæver Trøje og Hoser følte en uimodstaaelig Længsel efter at bevise, at man dog ikke var saa ryggesløs som det lod, men at der virkelig fandtes andre Klæder, indre Lag, ogsaa under disse.

Fig. 35. En Landsknægt.
(Efter Hans Holbein.)

Begge Goder opnaaedes ved at skære langstrakte Huller i Klædebonnet. Bevægede man sig, gav disse Spalter efter, udvidedes og aabnedes, saa at Bevægelsen blev friere. Og samtidigt lod den indre Beklædning sig til Syne gennem Spalterne. Denne Mode at „sønderskære Klæderne" gjorde derfor megen Lykke og trængte hurtigt igennem (Fig. 35 og 36). Egentlig kun nødvendige ved Albu, Skulder, Hofte og Knæ anvendtes Udskæringer allevegne, tilsidst endogsaa paa Skoene, hvor dog det uhensigtsmæssige ved Skikken især i Regnvejr og daarligt Føre maatte synes indlysende. Aar 1544 skildres Tilstanden saaledes: „Skræderne hakke, hugge og stikke Klæderne ud, saa at deraf næppelig bliver en Haandbred helt, og hvilken som bedst kan stikke og skære ud, han er den kunstigste Mestere. Saasnart Børnene kan „traade" paa deres Fødder, maa ogsaa de straks have sligt sælsomt og underligt Klædebon" [1].

Som det saa ofte gaar ved saadanne Lejligheder, ledsagedes denne nye Mode af en Udvikling paa Tilvirkningens Omraade. Tidligere havde man især lagt sig efter de sværere Stoffer: Klæde, Fløjl, Damask, tyk Silke. Men disse passede ikke ret til at falde i lette Folder og tage sig ud som halvt tilfældige Fremvæld af en

indre Beklædning. Man begyndte da paa at tilvirke lettere Stoffer, tynde Silkevarer, Sirtser o. s. v.[1]. Dette Opsving paa Vævningens Omraade var et Led af den store Bevægelse, der medførte Fald i Prisen paa alt vævet og sluttelig gjorde Linned almindeligt i Norden.

Foruden denne betydningsfulde Udvidelse af Tilvirkningen foregik der en anden mindre, der tydeligt nok ogsaa var fremkaldt ved Brugen af de udskaarne Klæder. Alle disse Spalter burde jo kantes, fattes i Ramme, saa at de baade selv kunde tage sig ud og fremhæve det Glimt af Undertøj, der stundom brød igennem. Saaledes opstod en hel ny Kunst[2], Forfærdigelsen af alt dette Beklædnings-Nips, Baand, Snore, Borter, Pibekruser, der, flade og runde, guldtrukne, laadne og bløde, som en Sværm af vidunderlige Larver lejrede sig om alle Klædningens Aabninger. Især Italienerne og Franskmændene var Mestre i Opfindsomhed paa dette Omraade. Under Navn af „passement" førtes deres Arbejde til Norden (Fig. 37), hvor Navnet fordrejedes til Pusement eller Possemynt, men Sagerne selv fandt ivrige Beundrere. Aar 1548 omtales en Mængde af Gustav Vasas Klæder som besatte med „Paszementt"[2]. Aar 1582 havde Frederik den Anden en Possementmager i sin Tjeneste, der synes at have været dansk født, i det mindste vilde Borgerne i København gøre ham til Rodemester. Men først Aar 1634 var Standen bleven saa talrig i samme By, at der maatte oprettes et selvstændigt Lav med særlig Skraa[3].

Fig 36. „En Bryllupsgæst".
(Efter Schäufelein.)

Fig. 37. Kurfyrst August af Sachsen (1551).
(Efter Maleri i Dresdens Museum.)

Alt dette nye og besynderlige traadte endnu skarpere frem, da man ligesom understregede det ved at trække det op med Farver. Det var allerede iøjnefaldende nok, naar man forlangte, at Undertøjet skulde være af anden Farve end Yderklædningen. Men ret latterligt blev det, naar Moden krævede, at hver Spalte for sig skulde fremvise en ny Kulør, eller at Figuren skulde deles ved en Midterlinje, og intet Parti af den ene Halvpart maatte svare til den anden hverken i Spaltemønster eller Farve[1] (Fig. 38). Det hele fik herved noget højst uroligt over sig, der mindede om en Harlekin.

Hans Klæder var skaarne i
Blommer og Roser,
Vel fire Farver var i hans
Hoser,

hedder det i et af Datidens Skuespil ved Beskrivelsen af en uimodstaaelig ung Mand[2].

Det var Spalterne, der var det mest udfordrende og det, der

oplod Øjet for Dragtens øvrige Besynderligheder. Intet Under derfor, at Forbitrelsen vendte sig særligt mod dem. Det er et meget betegnende Udtryk for Almuens Misstemning i saa Henseende, at Dalkarlene under det andet Oprør mod Gustav Vasa 1527, da de skulde fremsætte deres Besværinger, anførte som særligt Klagepunkt, at man ved Kongens Hof bar „sønderskaarne Klæder". Gustav Vasas Svar var ikke imødekommende. Efter først ret vittigt at have bemærket, at om nogen skar sine Klæder sønder, blev det jo hans egen Skade, tilføjede Kongen, at han iøvrigt ikke agtede at lade sig byde af dem, hvorledes han skulde klæde sine Drabanter og Hofmænd. Han maatte rette sig efter andre Potentater, Kejseren, Konger og Fyrster, „og Svenskerne var da ikke mere Svin og Geder end de" [1].

Fig. 38. En tysk Dragt 1518.
(Efter Matthäus Schwarz.)

Spalterne toges altsaa under kongelig Beskærmelse. Men hvad intet kongeligt Magtsprog kunde værne dem imod, var deres egen Uhensigtsmæssighed og Modens Trang til, efter at de havde hersket længe nok, at slaa ind paa nye Veje. Deres Blomstringstid falder mellem Aar 1500 og 1550. Efter Aarhundredets Midte gjorde en helt anden Strømning sig gældende.

Kjortelens gradvise Afkortning til Trøje var i Virkeligheden en blot Forskydning opefter. Hvad der tabtes paa den ene Led, lagdes stadig til og ophobedes paa den anden. Indenfor visse Grænser medførte dette endnu ingen Ulemper, men kunde endog bidrage til en magelig Vidde over Skulder og Ærmer. Derfor gik denne Bevægelse ogsaa i Begyndelsen fredeligt ved Siden af Spalterne. Ærmerne voksede i Vidde, alt imens Kjortelen blev kortere, og Spalter anbragtes i de løst hængende Ærmer. Eller

ogsaa blev stundom endog den hele Dragt, baade Benklæder og Trøje, indsnøret lagvis med Løbegange (Fig. 39). Det var dog især paa Kvindeærmerne, at denne Dannelse naaede sin højeste Fuldkommenhed. Lagvis indsnørede og med regelmæssige Smaastriber (Fig. 40) kunde de undertiden ligne en Stabel skrællede, fladtrykte Appelsiner af aftagende Størrelse.

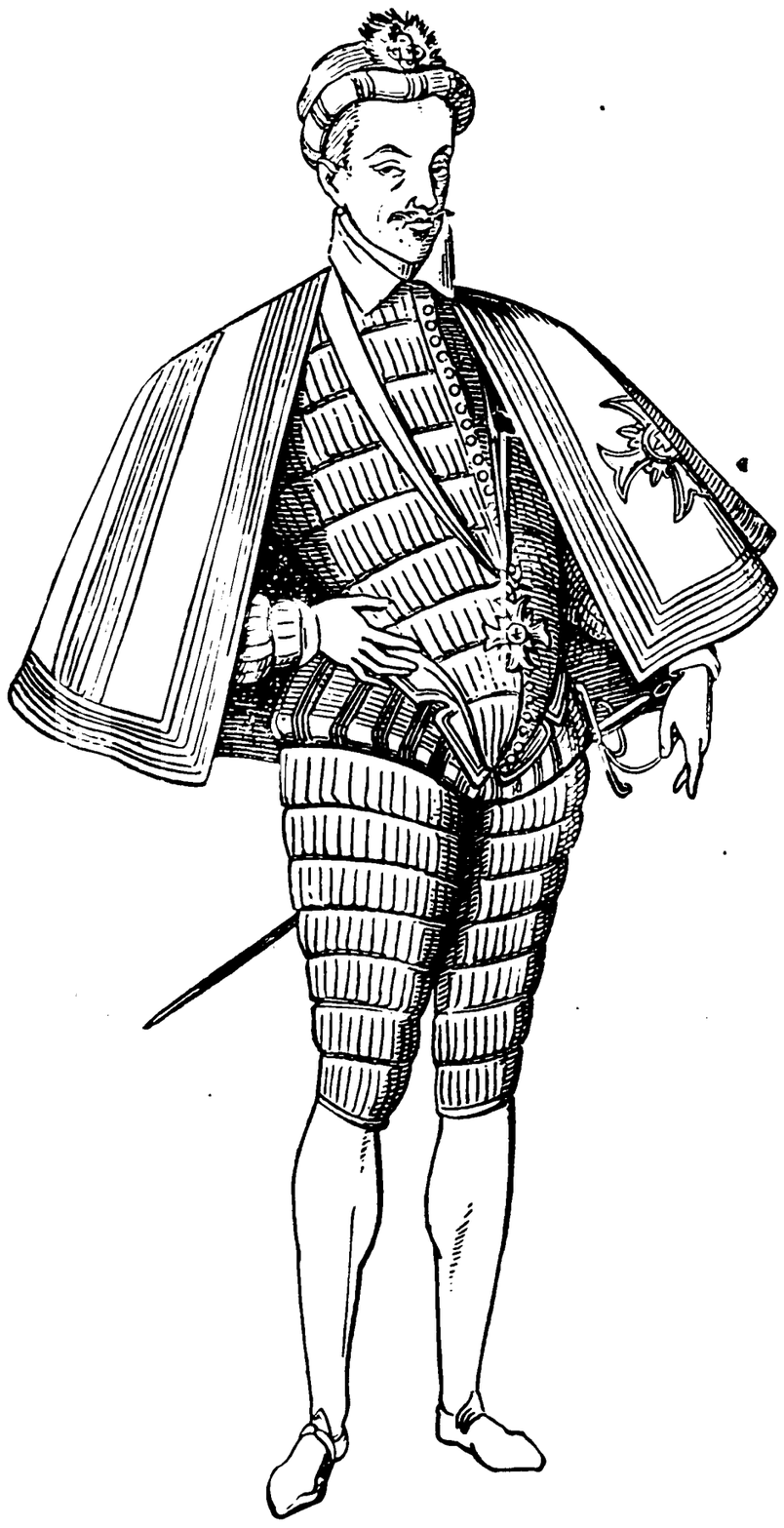

Fig. 39. Henrik III af Frankrig.
(Efter Portræt i Louvre.)

Men omtrent ved Aarhundredets Midte indtraadte der en Forandring, idet der nu viste sig en stigende Tilbøjelighed til at fjerne ikke blot Spalterne, men hvert Hensyn til Bekvemmelighed og blot ophobe det opsparede Stof, hvor bedst ske kunde. Denne nye Trang ytrede sig allerede i den besynderlige Mode at forhøje Skuldrene som to stive, opstaaende Poser. Men sin Hovedsejr vandt den dog paa Brystpartiets og Halsens Omraade.

I Christian den Andens Tid, saalænge Kjortelen endnu naaede ned til Knæet, var det staaende Skik at have den firkantet udskaaren i Brystet (Fig. 28 og 29). Halsen selv var altid bar, Brystet derimod skjultes enten af Skjorten eller hyppigere af en særlig Halskrave, gerne af Fløjl eller andet svært Stof, som bares under Kjortelen (Fig. 41). Men efterhaanden som Kjortelen aftog i Længde og nærmede sig til en Trøje, blev ogsaa Halsaabningen mindre. Ved Aarhundredets Midte var Hullet helt lukket, og Kjortelen sluttede som en fast Ring om Halsen, der nu i Reglen var prydet med en smal, kruset Strimmel (Fig. 42 og 43).

Hermed skulde man antage Maalet for naaet. Men Bevægelsen

forneden standsede ikke. Der maatte da gaas videre ogsaa foroven. At skaffe Luft ved at give Kjortelen en omfaldende Krave gik ikke an; Krave tilkom efter Tidens Begreber alene Kappen. Man forlængede da Kjortelen rørformigt op om Halsen. Herved inddroges et helt nyt Stykke Land, og der blev altid Plads til et Par Knapper endnu. Samtidigt gav man den krusede Halsstrimmel, der truede med at komme i Klemme under Hagen, en Udvidelse til Siderne, saa at den stod ud som P i b e k r a v e.

Fig. 40. Margrethe af Valois 1492—1549.
(Efter De la Mesangére.)

Denne i højeste Grad ubekvemme Mode udgik betegnende nok fra Spanien, der dengang for en stor Del var toneangivende

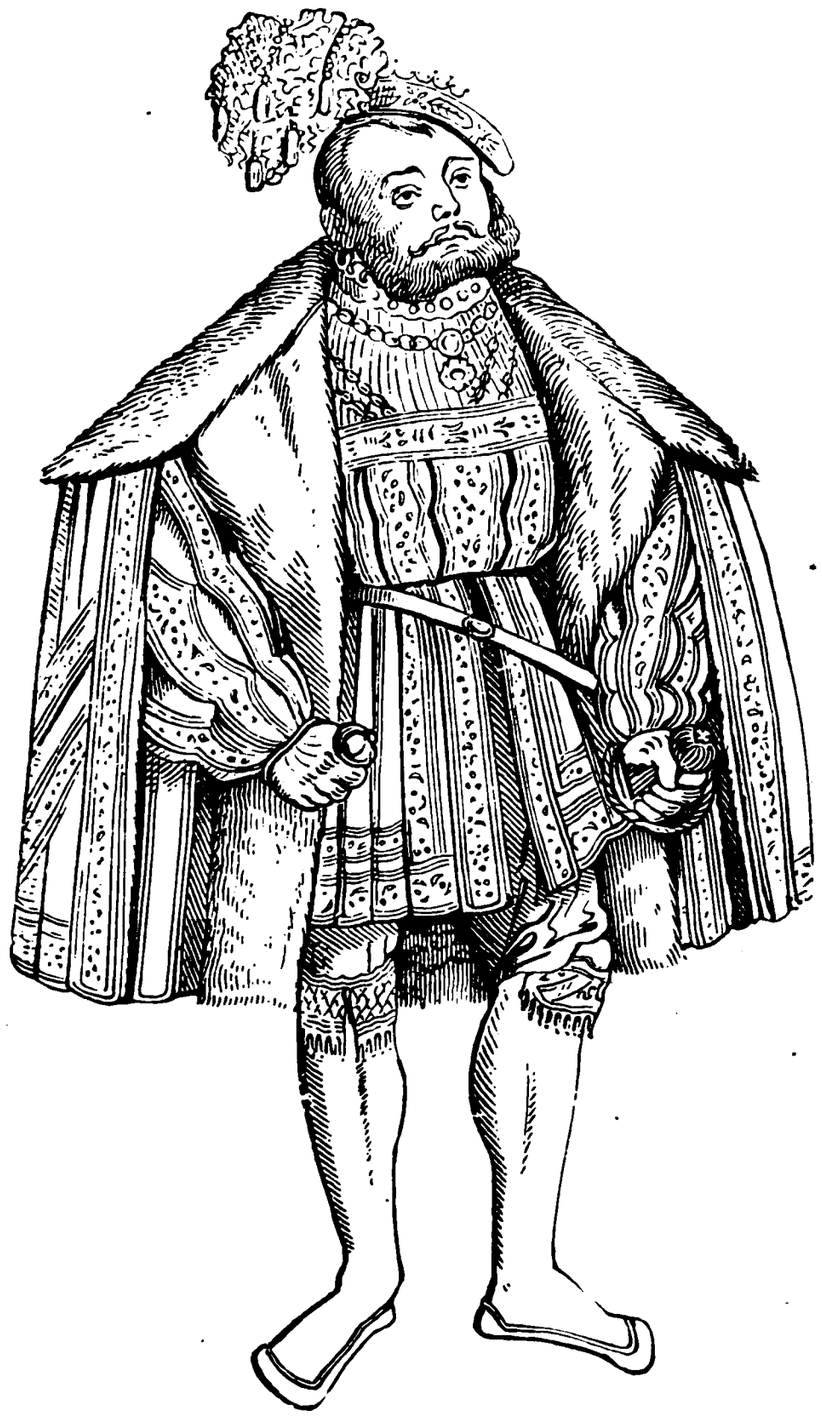

Fig. 41. Johan Frederik af Sachsen.
(Efter Lucas Cranach.)

Fig. 42. Henrik IV af Frankrig som Barn.
(Efter J. Janet.)

i Evropa. Den holdtes for en Stund nede, da Henrik den Anden i Frankrig ikke vilde følge den. Men efter hans Død 1559 bredte den sig med forøget Kraft over hele Evropa.

I Begyndelsen gjorde der sig dog i Norden som andetsteds et vist Maadehold gældende med Hensyn til Pibekravernes Omfang. De bares af Folk i Almindelighed næppe synderligt brede. Til Gengæld indførtes saa ogsaa tilsvarende, pibede Strimler om Haandleddet (Fig. 44). „Den Helvedes Ild slaar nu ud af alle Vinduer", som en bekymret Moralist udtrykte sig[1].

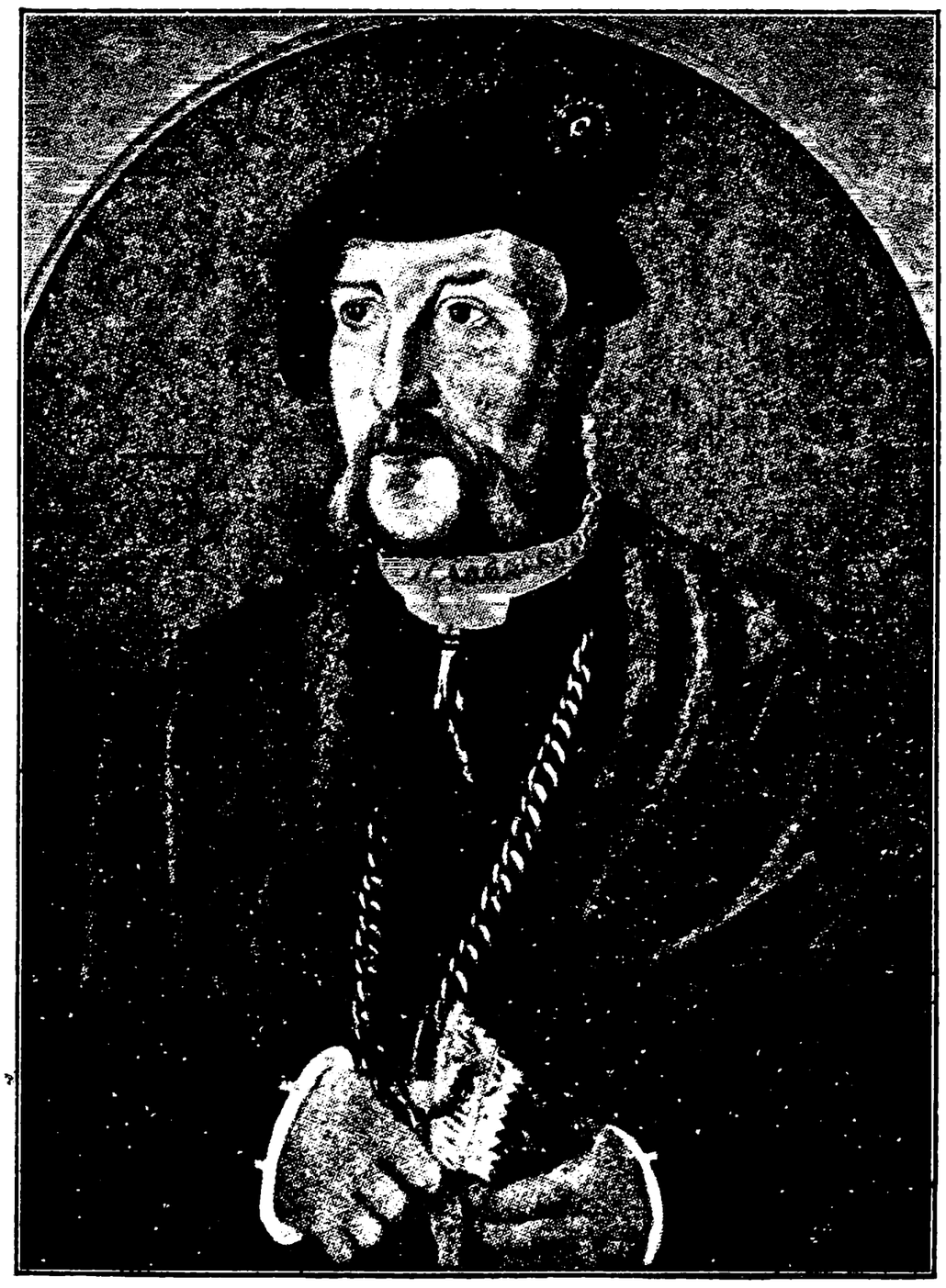

Fig. 43. Kansler Johan Friis.
(Efter Maleri paa Hesselagergaard.)

Men Trangen til Overdrivelse gjorde sig snart gældende. Pudsigt nok var det i Danmark især Gejstligheden, der gik i Spidsen. Baade Biskop Peder Palladius (Fig. 26) i Sjælland og Biskop Hans Tausen (Fig. 45) i Ribe, der døde 1560 og 1561, bærer paa deres Portræter meget vidt fremskredne Pibekraver. Hvis dette ikke skyldes omhyggelige Efterlevende, der ved senere Ommaling har søgt at holde dem paa Højde med Tiden, synes det at røbe, at de ogsaa i Klædedragt har været Foregangsmænd. De unge gejstlige fulgte dem i saa Fald troligt efter. Aar 1577 maatte Fyns Biskop befale Stiftets Præster kun at have enkelt, ikke dobbelt Piberække („Ruer") om Halsen[2]. Og samme Aar klagede Rektor Niels Krag, der skulde lede Kirkesangen i Frue Kirke i København, over at Studenterne endelig vilde staa paa Pulpituret, for at Folk kunde se deres store Pibekraver og moderne Hatte[3].

Intet syntes at kunne dæmme op for denne Strøm. Aar 1593 maatte Sjællands Bisp meddele sin Gejstlighed, at nu førte Øvrigheden Klage over Præsternes letfærdige Klædedragt. De optraadte med de moderne, høje Hatte, store Pibekraver, vide Bukser og store Knive ved Siden. Ja, nogle var endog i den Grad fremmelige, at de alt havde anlagt den allernyeste Mode: stivt opstaaende

Fig. 44. Otto Krumpen.
(Efter Maleri i Frederiksborg-Museet.)

Krave, „der staar om Halsen som en Krone, og mange vide ikke andet, end at det klæder dem vel, og de gør sig selv derved til Vidundere“ [1]. Fem Aar efter lød den samme advarende Røst, men i en mere blød, fortrolig Form: Al letfærdig og overdaadig Klædedragt bør undgaas af Gejstligheden. „Lad os være forsigtige, at vi ikke giver Bagtalere Anledning til at formindske de Indtægter, der hidtil har været os tilstaaet“ [2]! Heller ikke denne Talen til Hjertet forslog imidlertid. Aar 1600 maatte der udstedes bestemt, klart Forbud imod, at Præster brugte de store Pibekraver [3].

Men nu var det for silde. Thi langsomt men sikkert havde Øvrighedernes Øvrighed, Moden, samtidigt ført sine Kærnetropper fremad. Løsnet var: bestandig større Pibekraver. Endnu i Firserne havde man i Danmark fra Kongens Svoger, Kurfyrst August i Sachsen, kunnet hente beroligende Sikkerhed for, at det Kvælnings-Udtryk, som Moden krævede, indskrænkede sig til, hvad Fig. 46 viser. Men kort efter var Kurfyrsten ikke længer blandt de ledende. Da han i Oktober 1585 havde mistet sin Hustru, den danske Prinsesse Anna, forlovede han sig i November og ægtede i Januar den tolvaarige Agnes Hedvig af Anhalt, hvorefter han døde af et Slagtilfælde i Februar.

Fig. 45. Biskop Hans Tausen.
(Stik af Menzel efter Maleri i Ribe Domkirke.)

Men Pibekraverne skred roligt videre. Snart hørte man allevegne fra, hvor store de nu var blevne. I Frankrig 1589 saa Kongen, Henrik III, ud, som Fig. 47 viser. I England tog f. Eks.

Dronning Elisabeths meget betroede Hofmand, den i Moden toneangivende Sir William Russell sig ud, som Fig. 48 viser. Intet Under da, at Danmarks unge udvalgte, men endnu ikke kronede Konge, Christian IV (Fig. 49) holdt Trop og Aar 1595 saa næsten lige saadan ud.

Hvad hjalp det, at Moralister og gammeldags Gnav gav ondt af sig! Disse Folk paa Moden lignede ganske vist Brushaner. Men burde man ikke snarere glæde sig over, at de ikke tillige skulde anlægge Halefjer, saa at de kom til at ligne virkelige Haner? I hvert Fald: de, der forargede sig over „Møllestenskraverne", som man kaldte dem, maatte søge deres Storhed i selve Forargelsen. De kunde ikke tillige forlange at være de smaa, til hvem Herren sigtede med Ordene: Det var bedre, at hine med Møllesten om Halsen kastedes i Havet, end at de skulde forarge en af disse smaa. De vedblev ikke heller at forlange det. Inden ret længe tog ogsaa de det nye om Halsen og forligtes venligt dermed. Kort efter Aar 1600 var de store Pibekraver saa almindelige hos baade Adel, Gejstlighed og velstillet Borgerstand i Norden, at næppe nogen mødte til Fest uden at være iført en saadan.

Fig. 46. Kurfyrst August af Sachsen.
(Efter Medaillonportræt i Dresdens Museum.)

Videre kunde der ikke godt gaas. Man maatte tænke paa Forandring. En kortvarig Afveksling, der dog næppe ret slog an, opnaaedes ved at gøre Pibekraverne blaa. Præsten Hans Sthen mente i sin Vrede over denne Mode at turde erklære, at saadanne „blaadictens Kruser og Kraver om Halsen" vidnede om, at Vedkommende selv skulde ende i den blaa Helvedes Lue[1]. Denne Mode, der andetsteds gjorde Lykke, tabte sig imidlertid hurtigt i Norden, og Pibekraverne selv veg her som i det øvrige Evropa

for den brede, opretstaaende, der atter afløstes af den nedfaldende.

Hvad der giver Pibekraven en særlig Interesse i Klædedragtens Historie, er, at den — efterat tidligere Forsøg var faldne uheldigt ud — udtrykker Linnedets første, kraftige Fremtrængen som

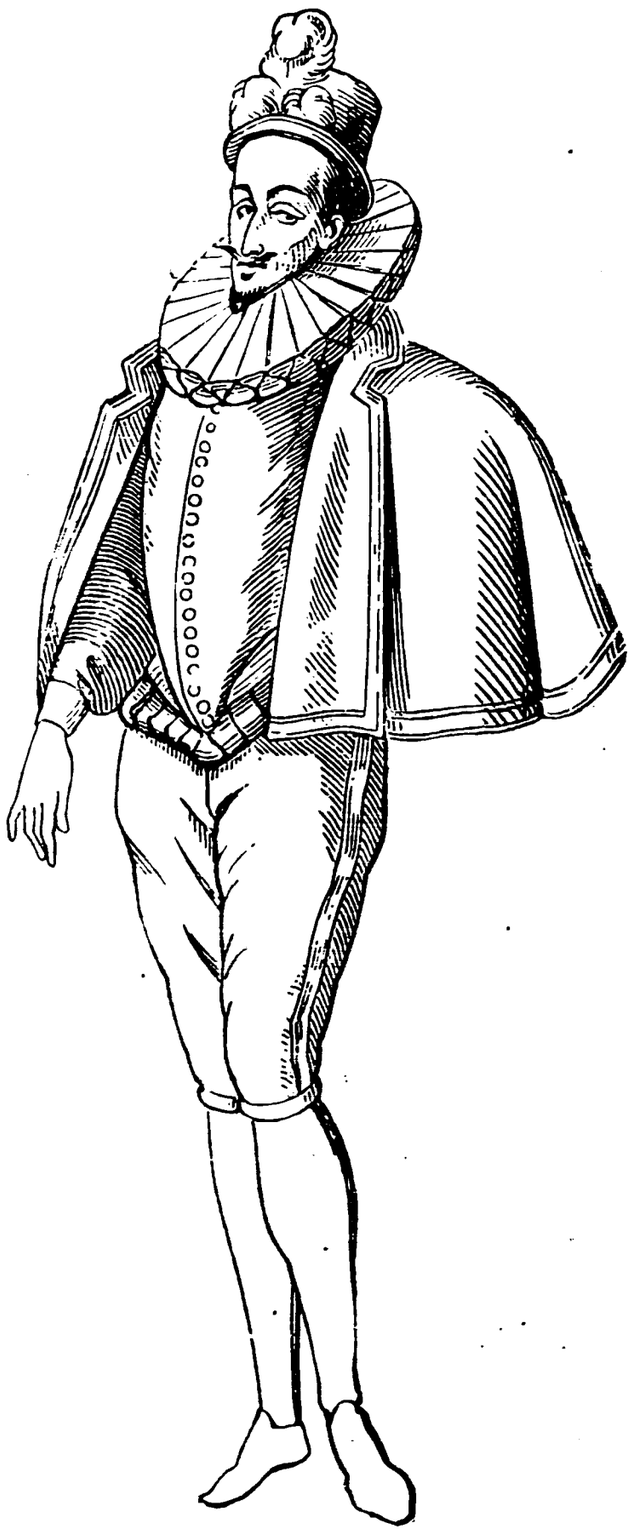

Fig. 47. Henrik den Tredje af Frankrig.
(Efter Portræt i Louvre.)

Fig. 48. Sir William Russell, betroet Hofmand hos Dronning Elisabeth af England.
(Efter Fairholt.)

synlig Beklædningsgenstand, den hvide Farves sejrrige Krav paa at optages blandt de klædelige. Den Plads, der anvistes den, Halspartiet, har den siden vidst at bevare. Den brede Krave afløstes i det 17de Aarhundrede af det hvide Halsklæde. I det 18de Aarhundrede udvidedes Omraadet, idet Linnedet kamformigt brød frem paa Brystet som Kalvekrøs. Det 19de Aarhundrede har indført Flippen og den stærkt nedskaarne Brystaabning.

Fig. 49. Christian IV som ung.
(Kobberstik, signeret: Crispian de Passe. Köln 1595.)

Som bekendt har Pibekraven i Danmark og Norge holdt sig indtil vore Dage som særligt Tilbehør til den gejstlige Dragt. Man

kommer i første Øjeblik til at smile ved, at den samme yderliggaaende Mode, som Gejstligheden i det 16de Aarhundrede saa ivrigt søgte at følge, blev til den Fælde, hvori den holdtes fast. Og dog var dette ganske naturligt. Manglen af bestemt Embedsdragt havde lokket den lutherske Gejstlighed ind paa den mislige Vej at ville gaa i Spidsen for de vekslende Moder. Dette vakte efterhaanden Anstød baade hos andre og hos de besindige indenfor Standen selv.

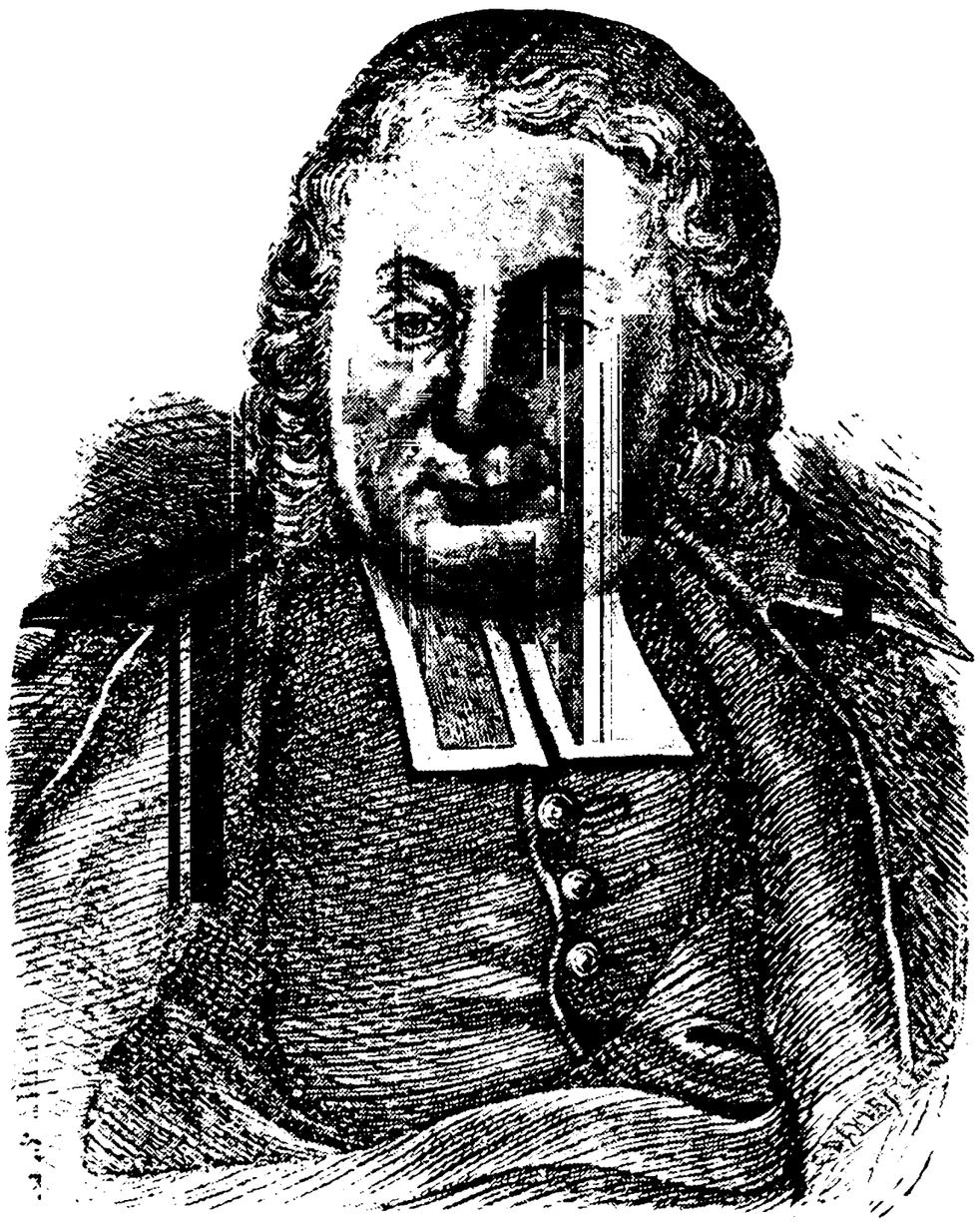

Fig. 50. Biskop i Lund: Andreas Rydelius. † 1738.
(Efter: Sveriges Historia IV. 1881.)

Da saa en tilfældig, men stærkt iøjnefaldende Mode var bleven fælles for alle, tillod ikke den offentlige Mening Gejstligheden atter at forlade denne, skønt Adel og Borgerstand senere begyndte at følge en ny. Netop Bevarelsen af den gammeldags Form for Krave gav i Folkets Øjne nu de Gejstlige den Værdighed i Ydre, som deres Stilling krævede. Moden fra omkring Aar 1600 blev da fastslaaet som gejstlig Embedsdragt.

I Sverige, hvor den lange Deltagelse i Trediveaarskrigen medførte livligere Paavirkning fra det øvrige Evropa, fortsattes Udviklingen en Kende længere end i de to andre nordiske Lande. Det truede vel en Tid med at ville gaa i Sverige som i Danmark og Norge. Endnu i Aaret 1634 brugte den svenske Gejstlighed Pibekraver. „Juledag var jeg i en af Stockholms større Kirker. Tvende Præster stod ved Alteret, begge havde Pibekraver paa, hvilket ser besynderligt ud", skriver et Medlem af et fransk Gesandtskab[1]. Men senere afskaffedes denne Dragt, og den svenske Gejstlighed anlagde en Halsbeklædning, der holdt Mellemvejen mellem den fordums lærde Dragt og Moden ved Midten af det

17de Aarhundrede. Dette blev det fremtidige Standstegn. Dets mest fremtrædende Mærke var og er to hvide, firkantede Snipper, der hænger ned paa Brystet (Fig. 50).

Fig. 51. Sjællands Biskop Peder Hersleb 1745.
(Malet af J. A. Brünnich, stukket af J. M. Berningeroth.)

Medens Gejstlighedens Dragt i Norden saaledes i omtrent 300 Aar har været sondret i to forskellige, en dansk-norsk og en svensk, har den indbyrdes Afstand mellem disse ikke altid været saa urokkelig, som den nutildags gør Indtryk af. Omkring Midten af det 18de Aarhundrede opstod der i Danmark og Norge en

Lyst til at anlægge den svenske gejstlige Dragt. Ligesom i sin Tid, da Pibekraverne indførtes, gik ogsaa Bisper nu i Spidsen, da det galdt om at aflægge dem. To af Sjællands Biskopper: Peder

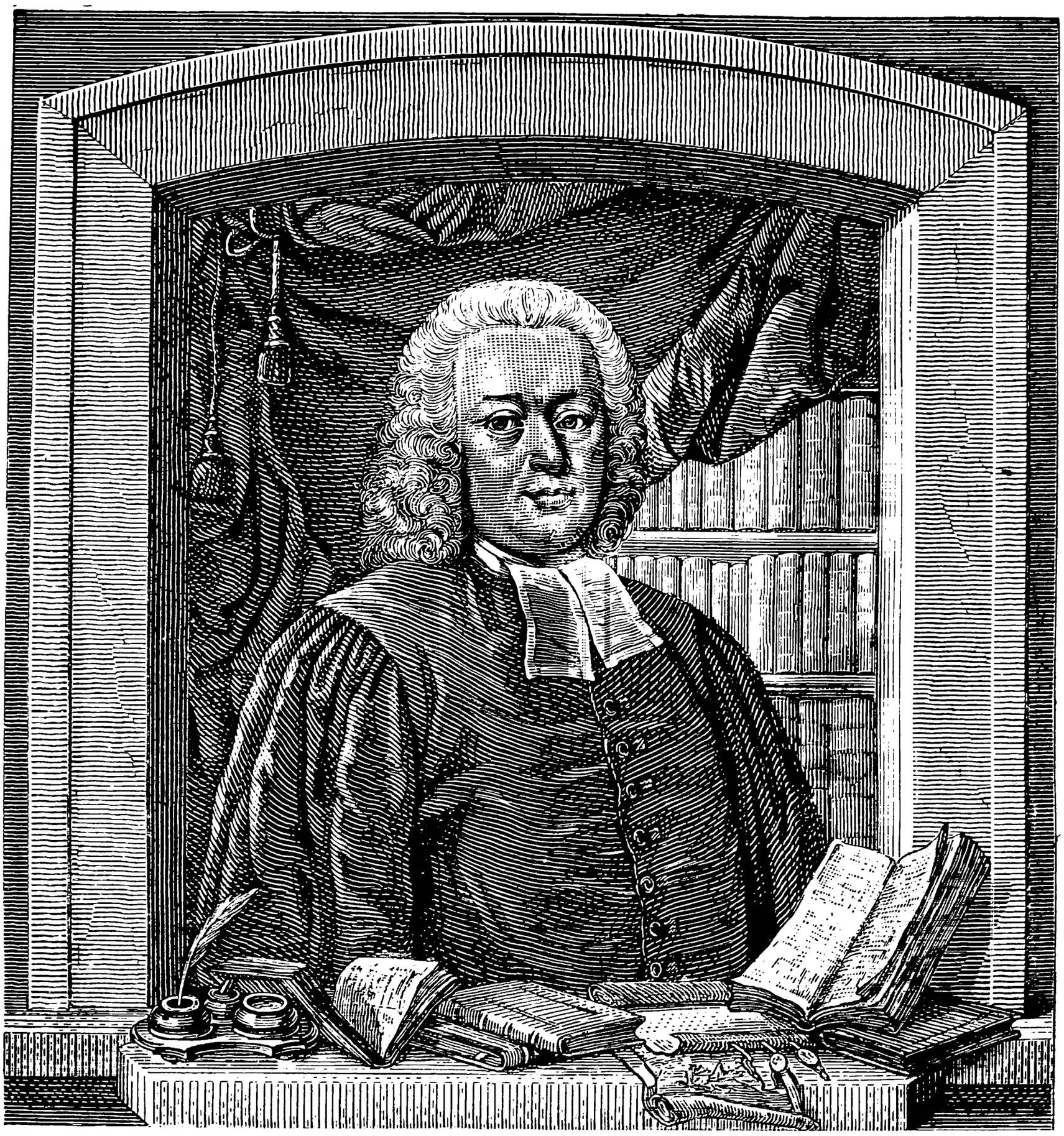

Fig. 52. Biskop i Bergen Erik Pontoppidan 1749.
(Malet af J. A. Brünnich.)

Hersleb (Fig. 51) og Balle samt Bergens Biskop, Erik Pontoppidan (Fig. 52), haves afmalede i svensk gejstlig Dragt. Og i samme Dragt ses stundom almindelige danske Gejstlige gengivne paa Billeder af Datidens Folkeliv. Man tør næppe søge nogen skandinavisk Bevæggrund bag ved dette Røre. Snarere laa Grunden i de dengang brugelige lange Parykker og de senere lange

Haarpiske, der begge fik et pudsigt Fald, naar de bagtil mødte Modstand af en udstaaende Pibekrave. Da disse to Moder havde tabt sig, var ogsaa Uviljen mod Pibekraverne omme.

Pibekraven, som den svenske Gejstlighed opgav, gik i enkelte Egne i Arv til Almuen og afbrugtes af denne. I Helsingeland var det i lange Tider Skik, at Brudgommen mødte i Kirken i gammeldags Præstekrave og lang Præstekappe. Først i Aaret 1760 afskaffedes denne Skik i Delsbo Sogn[1].

4

Idet Kappen og Kjortelen gradvis forkortedes, rullede ligesom Tæppet langsomt op for den hidtil saa temmelig skjulte Benbeklædning.

De to vigtigste Klædningsstykker her havde været Brogene og Hoserne. Af disse spillede, i det mindste ved Middelalderens Slutning, Hoserne ubetinget den vigtigste Rolle. Kun de var ret udsatte for at blive sete, medens de kortere Broge, der blot dækkede Hoftepartiet, saa godt som altid var skjulte. Naturligt vilde det have været, nu da begge Klædningsstykker blev synlige, at udstyre dem i Forhold dertil. Men dette kom i Strid med det gamle Sømmelighedsbegreb, der betegnede Brogene som et Klædningsstykke, der ikke maatte vises. Man gjorde da først et Forsøg paa at lade Hoserne, saa vidt muligt, overtage ogsaa Brogenes Rolle.

Hoserne blev altsaa omdannede. Først og fremmest forlangtes der, at de hos alle og enhver skulde have den tilbørlige Længde og naa op til Hofterne. Til et Par Hoser medgik nu et Stykke Tøj omtrent to Alen i Kvadrat[2]. Dernæst syedes de sammen saa vidt gørligt. Hvor dette ikke kunde ske, anbragtes der en „Kile“ eller Kapsel, som stundom dækkedes af en uopløselig Roset eller Sløjfe.

Dette var imidlertid to utilstrækkelige Forholdsregler. Thi for det første havde Hoserne aldrig været tilbøjelige til at sidde fast; de faldt saa let ned om Hælene, naar man bevægede sig. Allerede

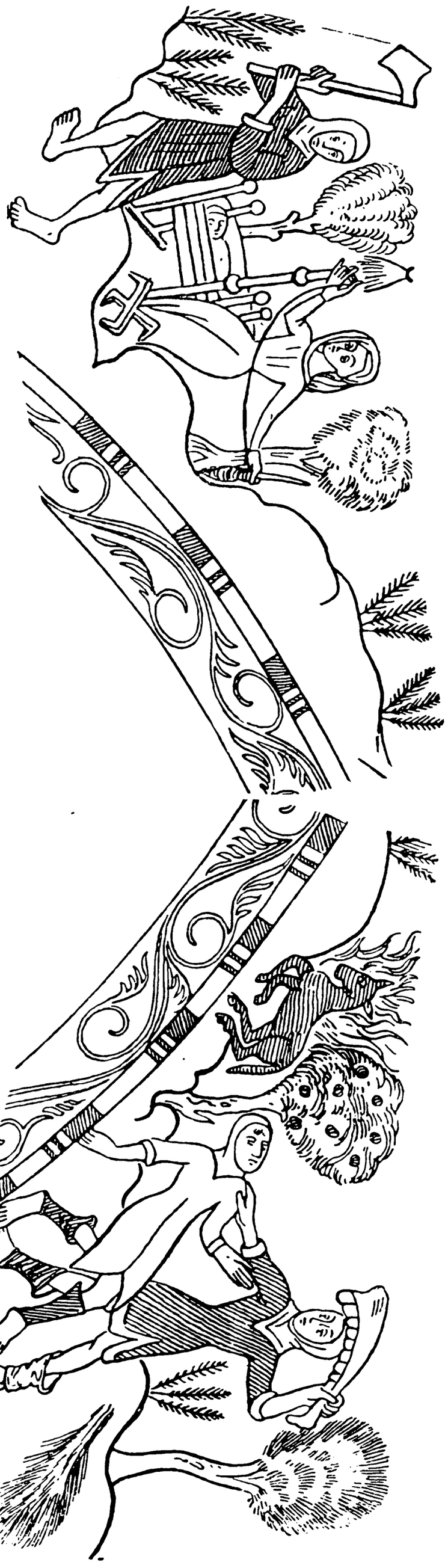

Fig. 53. Kalkmaleri i Vallensbæk Kirke.
(Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

de første, der bar Hoser, Kain og Abel, kunde bevidne dette (Fig. 53). Og denne Vane blev snarere værre nu, da Hoserne forlængedes helt op til Hofterne, hvor jo Hosebaand ikke kunde anbringes (Fig. 54). Og dernæst havde mange Mænd — maaske de fleste — efterhaanden vænnet sig til slet ikke at bære Broge, da den lange Kappe og Kjortel hidtil havde ganske dækket saadan Mangel. Men nu med kort Kjortel blev — om Hoserne saa var aldrig saa lange og sad som de burde — Manglen af Broge i visse Stillinger lidt vel iøjnefaldende (Fig. 55).

Ikke desto mindre, Moden bød, og de lange Hoser erklæredes for præsentable.

Vanskeligt blev det at følge Modens Bud med Hensyn til Udskæringer og Spalter. Paa intet Klædningsstykke var de saa nødvendige som paa de snævre Hoser baade ved Lænderne og paa Knæene. De bidrog jo væsentlig til at skaffe Bevægelighed og Frihed. Men saadan at spalte lige ind til Skindet var dog baade for koldt og for uhøvisk. Under denne Form trængte Moden ogsaa kun igennem

hos Landsknægte, hvis Drabelighed fandt Behag i sligt Bevis for, at de ikke kendte til Kulde.

Hvo, der ellers ønskede Spalter, var henviste til et af to. Enten kunde de fore Hosespalterne med andet Tøj; men dette ansaas dog for mindre smukt og var i Strid med den gamle Regel, at Hosen skulde være det inderste Stykke. Eller ogsaa kunde de jo gøre Hosen selv til Undertøjet og saa anbringe et spaltet og udskaaret „Overtøj“ udenpaa. Denne Skik sejrede, og snart gik alle, der gjorde Fordring paa at være passende klædt, med saadant „Overtøj“ fra Hoften og ned mod Knæet (Fig. 36—38 og 56).

Fig. 54. Hoserne falder ned under Bevægelse. Figur i et Kalkmaleri i Herstedvester Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet i København.)

I Virkeligheden var dette Overtøj jo ikke andet end Broge, der var komne igen, blot saa gennemskaarne, at de tog sig ud som en Række brede Baand fra Hofte til Knæ. Datiden selv skulde imidlertid af Anstændighedshensyn vel vogte sig for at benævne dem Broge. De kaldtes altid for „Overtøj“, hvorved de jo betegnedes som kun Hosetilbehør.

Hoser med gennemskaaret „Overtøj“ var i bestandig stigende Yndest i Norden til henimod Aarhundredets Midte. Ser vi f. Eks. Fortegnelserne over Gustav Vasas og hans Sønners Klæder fra denne Tid, saa viser de os en Mængde „Overtøj“, medens der slet ikke nævnes de gammeldags „Broge“, og kun omtales et eneste Par „Bukser“ [1]. Men da ved Aarhundredets Midte den sidste Kjortelflig svandt, idet Kjortelen blev til en blot og bar Trøje, stod man overfor en Form af Dragt, der med Rette maatte forekomme Datiden stødende. Man trængte aabenbart til

Fig. 55. En Mand ligger under for Lasten. Kalkmaleri i Herrested Kirke paa Fyn.
(Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

Erstatning for det Nedhæng, som man var gaaet Glip af. Paa den anden Side var det Hosernes medfødte Særret at vise Legemets Form. Af disse to modsatte Strømninger fremgik da det besynderlige Klædningsstykke, som Datiden kaldte for „Pludderhoser“. Hensynsløst og modsigende allerede i sin Oprindelse, gengav det Legemets Form foroven og endte som Skørt forneden.

Klædningsstykket opstod, idet man udvidede „Overtøjets“ Spalter, saa at der tilsidst ikke blev andet Dække tilbage end smalle Strimler, der som løse Ballonbaand hang ned fra Bæltestedet til Knæet. Samtidigt udposede man selve Hoserne, idet man noget under Hofterne gav dem en aldeles overdreven Vidde og lavede dem af tyndt Stof, saa at de hang ud af alle Spalterne. Ifølge Tyngdens Lov sank de ned og slæbte som Skørter efter den, som bar dem, medens Hoftepartiet ofte frembød et højst anstødeligt Skue (Fig. 57 og 58).

Moden bragtes til Danmark ved Pinse 1555 af nogle Landsknægte, der skulde tjene ombord paa Flaaden[1]. Det første Indtryk var et blot latterligt, og Folkevittigheden sammenlignede straks dette nye, flagrevorne Klædebon med Pjal-

Fig. 56. Johan Ernst af Sachsen Coburg 1546.
(Efter Lucas Cranach.)

terne om Benene paa Tyve, der hang i Galgen. Men Eksemplet smittede hurtigt, først hos Hofsinderne[1] og dernæst med rivende Fart nedefter. Allerede et halvt Aar efter maatte Sjællands Biskop med Sorg udbryde: „Den Hosedjævels Ild brænder allerede mange Steder her i Danmarks Rige og tændes op jo mere og mere".

Hvad der forargede ved disse Pludderhoser var et dobbelt. Det var for det første den utrolige Mængde Tøj, som brugtes dertil.

Fig. 57. „Bryllupsgæster" 1553.
(Efter H. Aldégrever.)

Nu er alle Ting vendte omkring,
Høviskhed agtes for ingen Ting.
Af Synd og Ondskab monne hver Mand sig rose,
Kaabe er Kjortel, og Kjortel er Hose.
Man monne mere i et Par Hoser skjære,
End tilforn i et helt Par Klæder monne være[2].

hedder det i et Digt fra hin Tid. Og endnu tydeligere udtrykkes det samme i Biskop Peder Palladius' fyndige Sprog: „En ung Bengel eller Spyttegjøg skal nu, længe førend det gule vokser af Næbet paa ham, have flere Penge til et Par Hoser, end hans Fader havde Behov til sine Bryllupsklæder. For mig er tilkendegivet, at det nu er almindeligt at købe 20, 30 eller 40 Alen Silke og Sajen til Underfoder og Helvedes Flammer. Men" — tilføjes

der lunt — „hvorledes man kommer det deri, der lader jeg Skræderne sørge for; jeg holder saa for, at de beholde vel ogsaa deres Del deraf".

Et mere folkeligt Udtryk fik Misbilligelsen i Præsten Rasmus Reravius' Ord til Ungdommen:

Mangen slem „Omflat" [Laban] man finde maa,
Der tør drage saadanne Hoser paa.
Forlumpet, forhakket, saa lange og vide,
At deri kunde vel lange Tide
En fed So ligge med alle sine Grise
Og deri puste, stønne og f . . .[1].

Fig. 58. Tyske Landsknægte-Førere.
(Efter Jost Amman.)

Brodden i disse Ord ligger ikke, som man nu vilde tro, i det sidste Udtryk. Det betegnede for Datiden kun en ærlig Sag. Men det ugudelige i Moden laa i denne himmelraabende Overdrivelse, baade hvad Rumfang og Spalter angik, der syntes at forudsætte en Evne langt ud over den Mennesket af Gud nu engang tilmaalte.

30—40 Alen var dog kun Begyndelsen i Raseriet. Selv i Danmark drev man det til i et Par Hoser at have „80 Alen, mere eller mindre, hvoraf otte til ti Mennesker kunde have haft nok"[2].

Andetsteds gik man langt videre. I Tyskland berettes om Hoser, hvortil var medgaaet 130, ja indtil 200 Alen[1]. Hvor der regnedes med saadanne Størrelser, glippede tilsidst Evnen til at opdage Forskel; man modtog kun et ubestemt og fortumlende Indtryk af noget uhyre. Denne Tallets bedøvende Klang udtrykte en Landsknægt ret træffende, da han havde købt sig 99 Alen Tøj til Hoser, og blev spurgt om, hvorfor han ikke havde taget lige 100. „Nej", svarede han, „thi ni og halvfemsindstyve er et langt Ord, som falder vel i Landsknægtes Munde, men Hundrede er et stakket Ord og falder ikke saa vel, ej heller saa stolt og hovmodigt i Talen."

Det var i Reglen dyre Stoffer, der anvendtes til Pluddérhoserne. Hvo, der var i Stand dertil, bar Silke til flere Kroner Alen. Man forstaar derfor tilfulde, at den hele Mode kunde vække Betænkelighed hos enhver, der saa alvorligere paa Sagen. Ikke uden Grund kaldte Christian den Tredje disse Hoser med det bitre Navn: Von Hus, Von Hof[2]. Et vel udstyret Par svarede i Værdi til flere Bøndergaarde.

Men foruden denne pekuniære Side frembød Sagen en anden af fuldt saa mislig Art. Det hele Klædebon var i høj Grad anstødeligt. Peder Palladius siger: „Vore unge Kompaner lade gøre Kilen forpaa med Helvedes Flammer og Klude umaadelig stor, [saa] at Djævelen sidder og koger [ɔ: kigger] der ud paa alle Sider, aleneste til Forargelse og et ondt Eksempel, ja arme, vanvittige og uskyldige Piger forledes og forlokkes deraf . . . . Man siger for sandt, endog jeg har ikke selv set det, at i dette Aar en mægtig Mands Søn skulde have ladet sig gøre tre Kiler paa saadanne Pludderhoser. Jeg haver stort Under derpaa, at Jorden ikke har opslugt saadant et overgivent og gudsforgaaende Menneske"[3].

Det var maaske næppe ganske tilfældigt, at denne uvorne Mode baade opstod og kun trængte ret igennem indenfor de Landomraader, hvor Luthers Lære var bleven forkyndt. Med Sorg maatte man tilstaa, at „dette utugtige og uærlige Klædebon ingen Steds i noget Land findes saa almindeligt og saa forfærdeligt som i de samme Lande og Stæder, udi hvilke Gud har udøst sin

Naade og har ladet prædike sit hellige Ord og rene Evangelii Lærdom. Hvo, der har Lyst til at skue saadan ufledig [ɔ: skarnsagtig] Kludedjævel, han tør ikke lede efter dem i Pavedommen. Men gaa han i de Stæder og Lande, som nu nævnes lutherske og evangeliske, dèr fanger han dem at se noget nær Hus fra Hus indtil paa den højeste Vederstyggelighed og Væmmelse“ [1]. I Frankrig spillede den hele Mode saa godt som ingen Rolle [2].

Men saa meget des mere Grund var der da for den lutherske Gejstlighed til af al Kraft at bekæmpe Ondet. Rundt om prædikede Præsterne derfor imod Pludderhoserne. I Tyskland udgav Biskop Musculus et særligt Stridsskrift, hvori han godtgjorde, at Uvæsenet skyldtes en enkelt, i høj Grad ondskabsfuld Djævel, „Hosedjævelen“. I Danmark oversatte Sjællands Biskop, Peder Palladius, Skriftet og ledsagede det med en fyndig Efterskrift, afpasset efter danske Forhold. Bogen haves endnu og bærer den malende Titel: „En Formaning og Advarsel mod den lappede og forkludede Hosedjævel“.

Dog, hvad hjalp al Prædiken og Skriven? Den udsendte Djævel hovérede øjensynlig og drev aabenbar Gæk med Prædikanterne. Biskop Musculus beretter selv, hvorledes det gik en af hans egne Præster. „Som han havde prædiket haardeligen og drabeligen paa Prædikestolen mod disse utugtige, forkludede Hoser, gjorde samme Hosedjævel ham det til Spot og Trods, at han hængte den anden Søndag saadanne lumpne Hoser tværtover fra Prædikestolen“.

Ogsaa i Danmark drev Hosedjævelen Gæk med Prædikanterne. Vel hængte han ikke her de „lumpne Hoser tværtover fra Prædikestolen“, men han gjorde det, som næsten værre var. Han indskød den Maler, der for fromme Folks Penge og Menigheden til Opbyggelse skulde afmale de hellige tre Konger i Estruplund Kirke i Nørrejylland, den gudsforgaaende Ide: at afbilde dem paa Kirkens Kormur — i skinbarlige Pludderhoser (Fig. 59). Medens hine ophængte Pludderhoser i Biskop Musculus' Menighed forlængst er forsvundne, sidder den letfærdige Hosedjævels Jærtegn i Danmark den Dag i Dag endnu synligt for Hvermand.

Tilsidst lader det til — hvis man tør tro de tvende Bisper — at Bevægelsen er vokset selve Djævelen over Hovedet. „Som man siger for vist, at nu en kort Tid forleden var en frommer

Fig. 59. De hellige tre Konger i Pludderhoser. Kalkmaleri paa Kormuren i Estruplund Kirke i Nørrejylland.
(Efter Akvarel af Eigil Rothe (1899) i Nationalmuseet i København.)

Mand hos en Maler og bestilte sig en Tavle [et Maleri] og bad, at han vilde male Dommedag derpaa med stor Alvorlighed og Gruselighed, og besynderlig, at han vilde male Djævelen paa det allergrummeste. Og Maleren gjorde sin allerstørste Flid dertil og

malede Djævelen paa det allergrummeste med saadanne formaledide [ɔ: forbandede] Hoser med Overtøj, ligesom de unge Kompaner nu drage dem. Da er Djævelen kommen og gav den Maler en vældig Kindhest og sagde, at han havde gjort ham Vold og Uret, at han saa havde malet ham. Thi han sagde sig aldrig at være saa grum og gruselig, som han havde afkontrafejet ham med de pjaltede Lumpehoser eller Vadestøvler".

Under disse Forhold var der kun et yderste Middel tilbage, som Gejstligheden ogsaa ivrigt opfordrede til at anvende: den verdslige Magt maatte række den aandelige en hjælpsom Haand, bruge Sværdet, hvor Ordets Hørelse ikke var nok for de forstokkede Sind.

Regeringen lod sig i flere Lande bevæge hertil. Men Magten maatte anvendes med Snildhed, thi saa godt som alle de Forbud, der i hin Tid ellers var udstedte mod Overdrivelser paa Klædedragtens Omraade, havde kun ført til, at den forbudne Frugt fristede endnu mere. Det er interessant at lægge Mærke til, hvorledes man her, paa dette ene Punkt, hvor Faren ogsaa var mest overhængende, virkelig hævede sig et Øjeblik til at se klart, forstaa, hvad der ellers ikke var gaaet op for Tiden, at en Mode ikke lader sig besejre ved Magt, men kun ved Latter.

I Stedet for disse unyttige Trusler med legemlige Straffe, Fængsel og Bøder, anvendte man da her for første og sidste Gang i det 16de Aarhundrede et virksomt Middel. Allerede Biskop Musculus havde vist sig snedig som en Slange, da han opfordrede Øvrigheden til at „bestille en Hob skalkagtige Drenge, der kunde løbe efter Folk med Pludderhoser som efter Havtrolde og Fastelavnsgække", og desuden „lade de unge Drenge paa Gaden kaste Skarn paa dem, og Pigerne desligeste raadne Æg". Kurfyrst Joachim af Brandenburg tog Sagen paa lignende Vis, da han lod tre Landsknægte med Pludderhoser gribe og anbringe i et stort, aabent Bur med Tremmer for. Her maatte de sidde og lade sig vise frem i tre Døgn, medens efter Kurfyrstens Befaling en Violinspiller forhøjede Munterheden hos den tilstrømmende Mængde ved et staa udenfor Buret og stryge paa sin Fedel. Et andet Sted gav Regeringen Befaling til, at Bødlen

og hans Svend samt Rakkeren og hans Dreng skulde være klædte i Pludderhoser af allermest overdrevne Art. I Danmark endelig anvendte Christian den Tredje et Middel, der ganske vist nærmede sig stærkt til Vold, men hvorved Latteren dog i endnu højere Grad paakaldtes. For at helbrede sine Herremænd lod han anbringe paa Gader og Stræder Betjente med Knive, der ved et Par velrettede Snit gjorde Klædebonnet endnu mere flagrevornt og mangelfuldt som Dække, end oprindeligt paatænkt. Ved saadan offentlig Sundhedspleje lykkedes det Kongen at faa Bugt med Ondet og formentlig atter vække hos sine Undersaatter „Lysten til god, tarvelig Skik“ [1].

Fig. 60. Erik den Fjortende. 1562.

I Sverige synes Sagen at være bleven tagen paa en hel anden Maade. Her vides ikke at være blevet udstedt noget Forbud eller truffet andre Forholdsregler. Vi ser tværtimod Gustav Vasa som gammel (Fig. 33, Side 38) iført spaltet „Overtøj“ og Erik den Fjortende paa et Billede fra Aar 1562 fremstillet med virkelige Pludderhoser (Fig. 60). Maaske har netop dette, at Kongerne gav Tonen an, bidraget til at holde Moden indenfor nogenlunde passende Grænser. De Pludderhoser, som Erik den Fjortende er iført paa

Billedet, er i hvert Fald kun lidet overdrevne og naar ikke længere end til Knæene.

Pludderhoserne havde ført det sidste, afgørende Bevis for Nødvendigheden af til kort Dragt at bære de gammeldags Broge. Noget efter Aarhundredets Midte afskaffedes da de løsthængende Baand („Overtøjet"), og virkelige Broge indførtes paany. Nu som før lød imidlertid Navnet usømmeligt som Betegnelse for et synligt Klædningsstykke. Man omdøbte dem da til „Bukser" og bar dem ugenert under dette nye Navn. Endnu i Aaret 1548 forekom i Gustav Vasas Klædekammer, paa en enkelt Undtagelse nær, lutter „Overtøj". Blandt Peder Oxes Efterladenskaber († 1575) nævnes kun to „Overtøj", Resten er „Bukser" [1].

Fig. 61. Grev Egmont.
(Efter Simon de Passe.)

Som sædvanligt ved slige Overgange begyndte man ved Genindførelsen af Benklæderne med at gaa til Yderligheder. De første „Bukser" var ganske vist kun korte for og bag, men stod til Gengæld ud til alle Sider som to trivelige Græskar (Fig. 61 og 64). For at de ikke skulde tabe deres Huld, brugte man at udstoppe dem med Krølhaar; „tre Kalveskinds Fæhaar til hvert Par" var Reglen [2]. En varm Overgang for dem, der kort forinden havde gaaet med Pludderhoser.

Senere tabte Bukserne lidt efter lidt deres oprindelige Fylde. Inden man dog gik helt over til at lade dem falde i deres naturlige Folder, dækkede man dem fortil, idet man lod Trøjen fra

Halsen og ned over Underlivet skyde kamformigt fremad (Fig. 39 og 62). Det er den samme Form, som endnu har holdt sig i de sydligere Landes Polichinel-Figur og i Begyndelsen af det 20de Aarhundrede atter er bleven moderne som Kvindedragt. Datiden kaldte det for „Gaasemaver". I Norden synes disse at have spillet en vis Rolle henimod det 16de Aarhundredes Slutning. Præsten Niels Arctander anfører i sin Ligtale over

Fig. 62. Deltagere i Festtog.
(Efter J. de Ghein.)

Niels Viffert som en særlig Ros, at den afdøde ikke skøttede om „de forbandede, lange Pibekraver (Ruer), de store, hængende Buge" og anden saadan overdaadig Dragt[1].

Inden det 16de Aarhundredes Udløb naaede man til den Form for Knæbukser, der i de følgende to Aarhundreder skulde være den herskende. Hermed var deres Overvægt sikret. Siden da har Benklæder udgjort en overalt anerkendt, nødvendig Bestanddel af den evropæiske Klædedragt. Kun i Skotland forsøgte den keltiske Stamme en lidet betydende Modstand til Gunst for deres gamle Klædebon, Skørtet.

Renæssancen gennemførte Knæbukserne som synlig Beklædningsgenstand, fælles for det kultiverede Evropa. Det næste store Udslag af de nye Folkeslags Aand, den franske Revolution, forlængede dem fra Knæet ned til Foden.

Henimod Aar 1900 viste Knæbenklæderne sig atter som „Sportsdragt".

En Følge af Benklædernes Gennemførelse i det 16de Aarhundrede blev Brugen af Lommer. Tidligere havde man baaret, hvad man ønskede at have hos sig, i en Pung eller Pose, der hang ved Bæltet, gerne paa højre Side. Men da nu Benklæder som Yderdragt blev almindelige, fandt man paa at anbringe et Gemmested i dem. Ideen var ikke helt ny, for saa vidt man i Frankrig alt fra det 11te Aarhundrede kan paavise en Kjortel med Lomme, og saadanne findes, om end meget sjældent, omtalte i den senere Middelalder. Men lidt efter Midten af det 16de Aarhundrede blev det almindelig Skik og Brug at have Lomme. De runde, udstoppede Bukser var som skabt til slige Bekvemmeligheder. Udvendigt kun lidet synlig, dannede Lommen her om Sommeren en kærkommen Luftspalte mellem det meget Krølhaar, om Vinteren en lun lille Rede for forfrosne Fingre. Intet Under, at de hurtigt trængte igennem.

Men næppe blev Lommerne almindelige, førend man opdagede, at de var i høj Grad farlige. Nu kunde jo enhver uden at vække Mistanke komme en nær paa Livet og saa pludselig trække en Dolk eller Pistol op af Lommen og gøre det af med en. Og hvo i Alverden var nu mere i Stand til at se, hvem der var Tyven, naar denne ikke længere behøvede at gaa med Kosterne i Haanden, men straks kunde forputte dem i disse hemmelige Kældere! Af disse Grunde rejste der sig da en Storm mod Lommerne. I Tyskland nøjedes man med at udskælde dem for „Tyveposer" (Diebsäcke). I Frankrig blev det ved Forordning af 1563 ligefrem forbudt at bære Lommer af Hensyn til Faren for Snigmord[1]. De miskendte Lommer tyede under disse Forhold for en Stund til Ærmerne, indtil det endelig blev dem tilladt at vende tilbage til deres Hjemsted, Benklæderne, som de siden ikke har forladt.

Det er rimeligt nok, at de samme Svingninger i Betragtningsmaaden, der fandt Sted i det øvrige Evropa, har haft deres tilsvarende i Norden. Vi er imidlertid ikke nu i Stand til at paavise dem i det enkelte. Vist er det kun, at Lommer tidligt blev almindelige heroppe. Aar 1589 omtales de i Helsingør som noget dagligdags, der ikke trænger til nærmere Forklaring: „Tyven bekendte", hedder det i Stadens Tingbog, „at han saa Vippen af Pungen hænge udenfor Bukserne paa Johan Frederiksen, og som Johan skulde gaa ud af en Dør, saa samme Tyv sin Lejlighed og listede Pung og Penninge af Bukserne" [1].

Interessant er det at lægge Mærke til, hvorledes man i de forskellige Sprog kom i nogen Forlegenhed med, hvilken Benævnelse man skulde give Lommerne. I Reglen synes man at have foretrukket at lade dem arve Navnet efter den frit hængende Beholder: „Pung", „Pose", „Taske", der tidligere bares ved Bæltet. Paa Fransk og Engelsk kaldte man saaledes en Lomme for „Pung" (Fransk: poche, Engelsk: pocket), paa Hollandsk for Zack, paa Tysk for Tasche. Paa Dansk kaldte man dem først for „Taske".

Mange, der laa i Skarn og Aske,
De have nu Guld og Penninge i Taske,

hedder det i et Skuespil fra det 16de Aarhundrede [2], og i en Mængde Ordsprog er denne Ordets tidligere Betydning bevaret. Senere trængte den, vistnok fra Italien stammende, Benævnelse „Fik" igennem, der endnu benyttes i Sverige og det nordlige Norge. I Danmark og det sydlige Norge derimod sejrede den lune, hyggelige Benævnelse: „Lumme". Hvor varmt der kunde være i en saadan synes at fremgaa af de nu forældede Tillægsord: „lummebagt", „lummestegt". Disse tabte sig, og større Kølighed indtraadte, da Lummerne udvandrede og efterhaanden befolkede ogsaa Trøje, Frakke, Vest. Herved blev baade Lyd og Lukke mere aabent. Lumme blev til Lomme. Den hele Udvikling fra det 16de Aarhundrede til vore Dage er tydeligt gengivet i Benævnelsen paa dem, der vilde slige Gemmer til Livs. Hvad

man oprindelig kaldte en „Taske"- eller „Pung-Snider" blev siden til en „Lumme-Søger", i vore Dage: en „Lommetyv" [1].

6

Naar man nu overser det lange Tidsrum, lige fra Oldtiden indtil Midten af det 16de Aarhundrede, i hvilket Hoserne uafbrudt og saa godt som uforandrede har tjent til Beklædning, saa undres man uvilkaarligt over Kulturudviklingens Langsomhed.

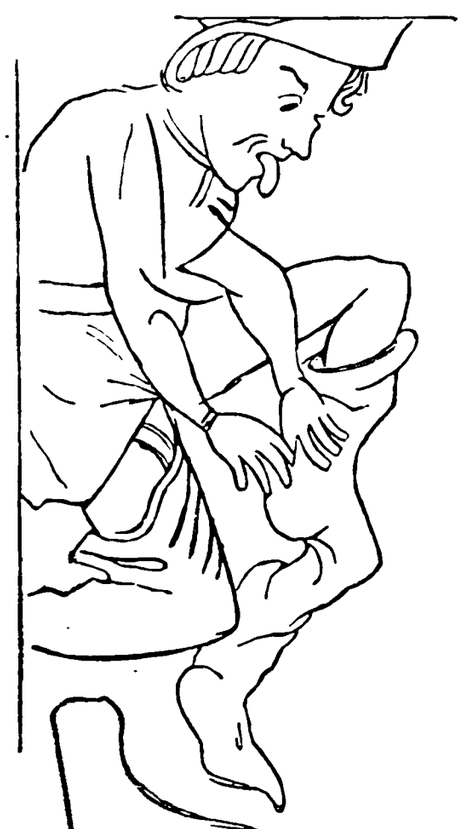

Fig. 63. En Mand trækker Hoser paa.
(Efter en Tegning i et Haandskrift fra omkring 1450 i Kalmar Skole-Bibliotek.)

Thi de frembød store Ulemper. Først og fremmest var de ikke beregnede paa at skiftes. Som ethvert andet Yderklædningsstykke brugte man dem saa længe, til de blev aflægs. Og Beholdningens ringe Størrelse viste noksom, at det ikke var Hensigten at lade dem holde Hviledage. Hvor vi kan kontrollere det, gik der lange Tider hen, stundom Aar imellem, at vedkommende anskaffede sig nye Hoser; og altid var det kun et, højst to Par ad Gangen [2]. De uformuende Skolebørn i Sorø, der nød kongeligt Underhold, var gunstigt stillede, for saa vidt de erholdt to Par Hoser om Aaret, et Par tykke ved Mikkelsdag, et Par tynde ved Pinsetid. Gustav Vasa og hans Børn havde hver især ligesaa mange Hovedbeklædninger som Hoser [3]. Peder Oxe ejede til seksten Kjortler kun syv Par Hoser eller rettere Strømper, som de paa hans Tid var gaaede over til at kaldes [4]. Endnu langt ind i det næste Aarhundrede lader Sporene sig forfølge. Ingeborg Rosenkrans, død 1636, efterlod sig saaledes ialt tretten Par Handsker, men kun fem Par Strømper [5].

Foruden denne store Ulempe havde de en anden, der heller ikke var ringe. De sluttede ikke fast til Benet, men var lavede af svært Stof, der, da det ikke var elastisk, maatte have omtrent samme Vidde overalt. Dette stødte dog kun Synet. Men det

umagelige Stof havde desuden Sammensyninger, hvor Folderne af Skønhedshensyn vendte indad. Som en Pind langs Foden skar og gnavede disse, naar man bevægede sig.

For Varmens og Holdbarhedens Skyld var det især to Slags Stof, der anvendtes til Hoser: Klæde og Læder. „Halvanden Alen Engelsk [Klæde] til et Par Hoser" er et staaende Udtryk i det 16de Aarhundrede. Fra Kongen og Dronningen til de lavest stillede gik alle med Klædes Hoser, om end naturligvis af forskellig Finhed[1]. Ser vi til udenlandske Forhold, f. Eks. til Skotland, saa gentager det samme sig. I Maria Stuarts Regnskaber fra lidt efter Aarhundredets Midte er det en stadig Udgiftspost: To Alen skotsk Klæde til Hoser til Dronningen[2].

Kun ved enkelte, festlige Lejligheder brugte man Hoser af Fløjl eller Silke. Herluf Trolle efterlod sig saaledes et Par Fløjls Hoser, Peder Oxe nogle af Silke[3]. I November 1559 fik den gamle Gustav Vasa sig syet et Par af Silkeatlask[4]. Det var mest Kvinder, der kunde bruge dem af saa sart et Stof. De fleste bekendte Damer fra Aarhundredets Midte besad flere Par saadanne, især af rødt Fløjl. Mænd, der maatte være forberedte paa at bære dem udækkede i Regn, foretrak i Reglen selv til Fest det mere haardføre Klæde.

Til Vinterbrug eller i daarligt Vejr var intet saa hensigtsmæssigt som Læder. Læderhoser brugtes baade af Mænd og Kvinder. Gustav Vasa besad den efter Datidens Forhold storartede Forsyning af ikke mindre end 35 Par Læderhoser[5]. Andre nøjedes naturligvis med langt mindre. Aar 1548 hører vi tilfældigt, at Dronningen af Sverige fik Hoser af Raadyrskind[6]. I Sommeren 1556 fik de danske Prinsesser røde Læderhoser[7]. Udgiften til „Hoseskind" var i Aarets Løb ikke ringe, hvor mange skulde forsynes. Aar 1563 betaltes f. Eks. ved det danske Hof 1720 Kroner for Hoseskind og Sadelmagerarbejde[8]. Endnu ind i det følgende Aarhundrede træffer vi en gammeldags Husmoder, der holder paa, at hendes Barn, der skal i Sorø Skole, bør udstyres med Læderhoser[9].

Man vilde tage fejl, hvis man tænkte sig disse Læderhoser i Lighed med et Par langskaftede Støvler i Nutiden. De var ofte

af det fineste Skind og aldrig sværtede som nu til Dags. Man havde dem i alle Farver: hvide, brandgule, kødfarvede, røde, rosinfarvede og papegøjegrønne[1]. Men hvor smukke de end kunde være, de led af samme Mangel som de Klædes. Naar de i længere Tid havde været brugte, kunde de ikke med Rette kaldes rene, og Ulykken var, at de ikke lod sig vaske.

Den første store Forandring heri skete, da omtrent ved Aarhundredets Midte Priserne paa Linned sank saa betydeligt. Det blev da almindeligt, hvad tidligere havde været anset for en storartet Overdaadighed, som end ikke altid Konger tillod sig, at gaa med Linnedhoser om Sommeren. Fordelene ved disse var indlysende.

Det er interessant at se den Iver, hvormed Tiden greb dette længe savnede Gode. Kaster vi saaledes et Blik paa Forholdene ved det svenske Hof 1554, saa viser de os Gustav Vasas unge Dronning, Katharina Stenbock, i en sand Begeistrings Rus over de nye Forhold. Paa Stockholm Slot udleverede hun otte Alen fint hollandsk Lærred til at lave „Linhoser" af til Kongen og tretten Alen til de „unge Herrer". Da man kom til Gripsholm i Juni Maaned, tog hun tolv Alen til sig selv og „Frøknerne" til samme Brug. I Juli Maaned fik Kongen atter ti Alen, Frøknerne seks og „lille Magnus" halvanden Alen. I Oktober endelig paa Kopparberget udtog hun igen et Stykke hollandsk Lærred til Linhoser for sig og Frøknerne[2]. Et saadant Forbrug vilde blot et halvt hundrede Aar tilforn være blevet anset for en Umulighed.

Ganske lignende Forhold lader sig iagttage i Skotland. Nogle Aar efter kunde Maria Stuart paa een Gang af 18 Alen hollandsk Lærred lade sig forfærdige omtrent 30 Par Linhoser, en Forsyning, der med korte Mellemrum siden stadigt forøgedes[3].

Iveren forplantedes nedefter. Aar 1582 anskaffede saaledes den unge Holger Ulfstand sig paa sin Rejse i Tyskland paa een Gang 7 Par Lærreds Sokker[4]. Fire Aar efter kunde det bestemmes i Fundatsen for Sorø Skole, at hver af de fattige Elever en Gang om Aaret skulde have et Par Linnedhoser i Foræring[5].

Brugen af Lærredshoser holdt sig endnu ned i det 17de Aarhundrede. Ingeborg Rosenkrans, død 1636, efterlod sig saa-

danne[1]. Aar 1669 omtales de som fremdeles brugelige i Danmark[2].

Der kan næppe være nogen Tvivl om, at denne Udvikling vilde være endt med, at man havde brugt Linhoser ikke blot om Sommeren, men om Vinteren tillige under Klædes- og Læderhoserne. Saa vidt kom det imidlertid ikke. Det opnaaede Gode krydsedes af et nyt, et endnu større Fremskridt paa Tilvirkningens Omraade.

Alle de syede Hoser led fremdeles af to Ulemper, deres Mangel paa Elasticitet og det umagelige ved Sammensyningerne. Begge disse Mangler ophævedes ved det 16de Aarhundredes største Opfindelse paa dette Omraade: Strømpestrikningen.

Det gaar med denne Opfindelse som med saa mange andre. Det, der først og fremmest undrer, er ikke, at den skete, men at den ikke var sket længe før. Strikning havde været kendt i Aarhundreder. Allerede i det 12te Aarhundrede strikkede man i Frankrig Handsker; senere strikkede man ogsaa Huer. Og dog gik der tre hundrede Aar hen, førend man fandt paa det tilsyneladende saa simple, at tilvirke Hoserne paa lignende Vis.

Tre Lande kæmper om Æren af at have opfundet Strømpestrikningen: Italien, Frankrig og Spanien. Florents vides at have begyndt paa at filere Damehoser. Ordet „Tricot“, hvormed de strikkede Hoser benævnedes, er uden Tvivl af fransk Oprindelse. Det første Par endelig, om hvilket Historien melder, kom fra Spanien[3]. Kort før sin Død (1547) modtog nemlig den engelske Konge Henrik den Ottende fra Spanien et Par strikkede Silkehoser, der med Rette vakte Forbavselse som noget ganske enestaaende. Hans Søn, Eduard den Sjette, ejede ligeledes kun eet Par, ogsaa fra Spanien. I Frankrigs Historie henlægges Indførelsen af strikkede Silkehoser enstemmigt til Aar 1559, da Henrik den Anden under Festlighederne i Anledning af Freden i Câteau Cambrésis for første Gang optraadte i et Par saadanne. End ikke Festlighedernes sørgelige Slutning, Kongens bratte Død, da han under Turneringen fik et Lansestød i Hjelmens Visir, har formaaet at udviske Erindringen om hin vigtige Begivenhed[4].

Den af Evropas Herskere, der imidlertid fik mest Betydning for den nye Opfindelse, var dog sikkert Dronning Elisabeth i England. Ikke blot var hun, saa vidt vides, den første Kvinde, der bar strikkede Hoser, men hun gjorde tillige alt for at gøre Opfindelsen saa frugtbringende som muligt. I Begyndelsen dreves Strikningen blot af Mænd. Aar 1564 udøvedes den saaledes i England alene af William Rider. Men med stor Iver tvang Dronningen igennem, at Kunsten skulde læres af mange og fremtidig være en kvindelig Syssel. Under hendes Opmuntring begyndte da Strikningen, ikke blot med Silketraad, der i Følge Sagens Natur altid maatte blive kostbar og kun have ringe Marked, men først og fremmest med Uldgarn. Det var en udsøgt Opmærksomhed og det bedste Bevis for hendes Bestræbelsers Kraft, da man ved hendes Indtog i Norwich 1579 ikke sendte hende blomsterstrøende Børn i Møde, men havde opstillet en dobbelt Række Smaapiger, hvoraf den ene spandt Uldgarn, den anden strikkede Uldstrømper.

Dronning Elisabeths Bestræbelser kronedes med Held; hun tilkæmpede sit Køn en ny og rig Virksomhed. Havde hendes Blik været endnu videre, vilde det kunne være lykkedes hende at føje hertil Grundlæggelsen af Englands Maskin-Tilvirkning. Men paa dette Punkt laa Grænsen for hendes Fremsyn. Da Magister William Lee i Cambridge Aar 1589 opfandt „Strømpestrikkestolen“, en kunstig Maskine, der i et Øjeblik kunde strikke flere hundrede Masker, var det ikke blot Strikkerskerne, men Regeringen tillige, der efter Evne søgte at holde denne nye Fare nede. William Lee maatte flygte og tog efter Indbydelse af Henrik den Fjerde Ophold i Nordfrankrig, der blev Hovedsædet for Evropas Strømpetilvirkning.

Opfindelsen naaede til Norden efter Pludderhosernes Tid. Som det vil erindres, afløstes Pludderhosernes „Overtøj“ af virkelige Knæbenklæder. Da altsaa Kunsten kom herop, var det ikke længere nødvendigt at strikke indbyrdes forbundne Hoser, der skulde dække Hoftepartiet. Det var nok, naar de blot naaede et Stykke op over Knæet. Denne nye Form for Hoser kaldte

man: Strømphoser[1], eller snart med det kortere Navn, der har holdt sig indtil vore Dage: Strømper.

Det var dog langtfra alt, hvad der nu kaldtes Strømper, der var strikket. Tværtimod, Folk i Almindelighed vedblev længe endnu at have Strømperne som i sin Tid Hoserne af Klæde, Fløjl, Læder eller Linned. Birgitte Gøyes Strømpeforsyning f. Eks. var Aar 1565, foruden de daglige af Klæde: et Par røde Fløjls, et Par sorte Fløjls, et Par sorte Damaskes og et Par af „Setteni" (en Slags Silketøj)[2]. Endnu en halv Snes Aar efter omtales blandt Mette Rosenkrans' Strømper ikke en eneste strikket[3]. Aar 1566 fik den lille Frants Gyldenstjerne lavet Strømper af Læder[4]. 1577 fik Arild Huitfeld syet et Par af Klæde for 3 Daler[5]. Aar 1605 bestemtes, at de fattige Skoledrenge i Ribe skulde have deres Strømper af laaddent Faareskind[6]. Linnedhoser holdt sig som ovenfor omtalt til langt ind i det 17de Aarhundrede.

Men det nye var der dog. Den Form for Strømper, der skulde fortrænge alle andre, banede sig langsomt, men sikkert Vej. Det første Par strikkede Strømper, der vides at være kommet til Norden, anskaffedes betegnende nok af Erik den Fjortende i Sverige. Aar 1559 var Silkestrømper for første Gang komne til Syne i Frankrig, Aar 1562 kunde Erik den Fjortende (Fig. 64) optræde deri i Sverige; det maatte siges at være meget godt fulgt med. Selve disse faa Aar havde imidlertid været nok til at skabe Konkurrence i Tilvirkningen og derved synkende Priser. De første strikkede Hoser havde været Kostbarheder. Nu kunde strikkede Strømper leveres til 60 Kroner Parret. Kongen anskaffede sig ogsaa straks fire Par[7].

Adelen i begge Lande fulgte efter. Peder Oxe synes saaledes at have ejet strikkede Strømper, det samme gælder om Pontus de la Gardie[8]. Om den Anseelse, som strikkede Strømper nød, faar man et Begreb ved at læse et Brev af 1586 fra Johan den Tredje til Grev Brahe. Blandt andre vigtige Hverv, som Kongen paalægger ham, er ogsaa det at skaffe et Par af de bedste Silkestrømper, som Doktor Theophili Broder skal have bragt med til Sverige[9]. Endnu i Aaret 1626 fik en Mand i Helsingør ti Daler

Fig. 64. Kong Erik den Fjortende i Sverige.
(Nationalmuseet i Stockholm.)

til Laans paa et Par Silkestrømper[1]. Derimod hører vi i Norden intet til den Form for Galanteri, der i Frankrig bød altid at overlade sin udvalgte først at gaa nogle Dage med det nye Par Silkestrømper, førend man selv drog dem paa. Strikkede Uldstrømper trængte igennem i Norden samtidig med dem af Silke. Man havde tidligere gjort Forsøg paa at „knytte“ korte Hoser, Sokker, som de kaldtes, af grovt Uldgarn. Men denne højst ufuldkomne Tilvirkningsmaade ophørte af sig selv, da Strikningen blev almindeligere.

Den sidste Gang „knyttede Sokker" vides omtalte, er Aar 1566, da en dansk Adelsmand under Krigen skrev hjem til sin Hustru om at sende ham et Par saadanne til Lejren[1]. At „knytte", kniple og sprange (brodere) havde før været den kvindelige Ungdoms næste Fag, naar det begyndte at gaa flinkt med Syningen[2]. Nu føjedes hertil et nyt, det at strikke eller, som man gerne kaldte det, at „binde". „Den 23de August 1587 fik jeg Brev fra min Søster Kirstine med et Par Strømper, bundne og gran ferdit [helt færdige], Gud være med hende!" skriver en fattig Student i sin Dagbog[3]. En saadan Gave var større, end vi nu tænker os, thi ogsaa Uldstrømper vedblev Aarhundredet ud at være mærkeligt dyre. Endnu i Aaret 1596 var den staaende Pris i Stockholm, og vel altsaa i hele Norden, for et Par Uldstrømper 8—12 Kroner[4].

Vil man have en tydelig Maalestok for den Opsigt, som de strikkede Strømper vakte ved deres Fremkomst, og den Magt, hvormed de gjorde sig gældende, behøver man blot at lægge Mærke til enkelte af deres Virkninger. Her som altid førte Moden hurtigt til Overdrivelse. Det viste sig allerede i selve de nye Klædningsstykkers Antal. Vor Tid, der er vant til ganske anderledes høje Tal paa disse Omraader, har ikke ret nogen Følelse af, at Forholdet forandredes. Datiden derimod saa med Betænkelighed, at den gammeldags Tarvelighed, der Aaret rundt havde kunnet nøjes med et og samme Par Hoser, nu afløstes af en farlig Lyst til Afveksling, for hvilken tre, fire, fem Par Strømper ikke var for meget.

Mere iøjnefaldende for os er imidlertid en anden Form for Overdrivelsen. Arm- og Benbeklædning havde hidtil saa nogenlunde holdt Skridt sammen. Men nu var strikkede Strømper blevne indførte for Benenes Vedkommende; de maatte da bringes i Anvendelse ogsaa for Armenes. Forsøget udførtes virkelig i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede. Ligesom Benbeklædningen endte i Strømper og Sko, saaledes endte nu ogsaa Armbeklædningen i „Haandstrømper" og „Haandsko" (Handsker). Ingeborg Rosenkrans efterlod sig ikke mindre end ni Par „Haandstrømper", medens hendes Forsyning af Fodstrømper kun udgjorde fem Par[5]. Aar 1611 maatte Christian den Fjerde

betale en ikke ubetydelig Regning for modtagne Nathuer, „Haandstrømper“ og „Støvlestrømper“ [1]. Moden synes atter at have tabt sig efter en Snes Aars Forløb.

Men hvad der ikke tabte sig, var Lysten til de strikkede Fodstrømper. Der maatte da sættes en Stopper for det stigende Forbrug, og Folket belæres om, hvem saadanne strikkede Strømper var bestemte for. Her møder os det mærkeligste Udtryk baade for den vakte Bevægelse og for, hvorledes denne tog sig ud, set med Tidens Øjne. Efter at man i Tyskland oftere havde gjort Forsøg paa at hæmme Uvæsenet ved Forordninger [2], skred endelig Christian den Fjerde til Aar 1636 for Hertugdømmernes Vedkommende at udstede Forbud mod Brugen af strikkede Strømper. Fremtidig maatte ingen uadelig Kvinde gaa med Silkestrømper. Borgemestres og Raads Hustruer og Døtre skulde som særlig Ære have Lov til at bære Uldstrømper, men Koner og Døtre af simple Borgere og Haandværkere maatte under ingen Omstændigheder understaa sig at bære strikkede Strømper [3].

En Beklædningsgenstand, der Aarhundredet igennem havde været underkastet de samme Svingninger som Hoserne og Strømperne, var Strømpebaandene. Ved Aarhundredets Begyndelse forrettede de deres Tjeneste i det skjulte under Kjortelen og fastholdt prunkløst Hoserne under Knæet. Det var denne Tarvelighed, som Gustav Vasa senere forgæves søgte at kalde tilbage, da han som gammel af Sparsommelighedshensyn begyndte at gaa med Strømpebaand af „Kartek“ i Stedet for af Taft [4]. Men da Benbeklædningen blev fuldt synlig, rykkede Hosebaandene op til højere Værdighed. I Virkeligheden var de slet ikke mere nødvendige, for saa vidt de lange Hoser jo maatte fastgøres ved Hofterne. Men som Smykke kunde Hosebaandene tage sig ud, og de udvikledes hurtigt til sirligt bundne Sløjfer og Rosetter, helst af Silke og forsynede med gyldne Spænder.

Da Strømperne indførtes, voksede Baandene paany i Betydning. Dette laa ikke blot i, at Strømperne var korte og altsaa maatte fastholdes ved Knæet, men Brugen af de strikkede Strømper havde lært at stille store Fordringer til Benbeklædningens Glathed. „Stramt som Skindet paa en Tromme“ [5] skulde Strømpen

slutte om Benet, hvad enten den var syet eller strikket, og dette kunde kun opnaas ved Hjælp af Strømpebaandet. Mod Aarhundredets Slutning indførtes da meget brede og kraftige Strømpebaand, der som en Slags Bind om Benet paa een Gang skjulte Strømpens Begyndelse og forsvarligt fastholdt den (Fig. 65). En saadan Størrelse medførte nødvendigt forøget Udsmykning. I England var Strømpebaandene gerne pyntede med Metaldupper og Spidser, hvorfor de ogsaa hos Shakespeare benævnes *points* (Fig. 66). „Hans *points* gik op, ned faldt hans Hoser". Denne Mode synes dog ikke at være naaet Norden. Først ind i det 17de Aarhundrede tabte Strømpebaandene atter i Omfang og Betydning, da man begyndte at ombinde Benet og fastgøre Strømpen ved Hjælp af Knæbuksernes nederste Rand.

Fig. 66. Hosebaand med Dupper *(points)*. (Efter Fairholt).

Fig. 65. Christian den Fjerde som Barn. Tegning af Magnus Petersen.
(Efter Hans Kniepers Tapet i Nationalmuseet.)

Den yderste Fodbeklædning i det 16de Aarhundrede var af Navn den samme som i Nutiden: Sko og Støvler. Nærmere set spillede disse imidlertid en ringere Rolle end nu til Dags. Fra Oldtiden af havde man været vant til at betragte det yderste

Fig. 67. Ludvig Munk. Tegning af Magnus Petersen.
(Efter Maleri paa Rosenborg.)

Lags Betydning blot som den at dække Fodsaalen, tage mod det værste Slid under Gangen. Opstaaet af Sandalen var det ikke alene sprogligt, at Skoen hos enkelte af de indvandrede Folk betegnedes som en blot Saal (Sko: Fransk = *soulier*, af *solea* Saal). I Virkeligheden var den Middelalderen igennem ikke stort mere.

Dette stemmede vel med den øvrige Benbeklædning. Indenfor Skoene bares jo Hoserne, af tykt Stof, Klæde eller Læder; de maatte i Regn og daarligt Føre skærme Fodens Overdel, tjene som en Slags Overlæder. Idet Skoens Rande saaledes kun gik svagt op om Fodens Sider, blev det nødvendigt at fastholde dem under Gangen ved Baand omkring Anklen, Skoremme eller Skotvinger, som de kaldtes.

Fig. 68. Kalkmaleri i Roskilde Domkirke.
(Efter Magnus Petersen.)

Denne Form for Sko svarede omtrent til de paa Færøerne endnu brugelige og anvendtes, som Fig. 67 viser, i det 16de Aarhundrede endnu ogsaa stundom af Landets øverste. De havde den store Fordel at kunne laves af enhver, der blot havde et Stykke Skind, en Kniv til at stikke Huller med, og Snor til Remme. Men hvor lette de end var baade at lave og at gaa paa, hvor stærke og hensigtsmæssige de end i mange Henseender kunde være, saa led de dog af to følelige Mangler. De dækkede ikke Foden synderligt mod Væde fra oven, og de var ens for alle, lod sig ikke rigt og pynteligt udstyre. Baade Folk, der skulde færdes Dagen lang i Søleføre, og de, der ved Fest kunde ønske at sætte bedste Fod frem, iførte sig da gerne anden Slags Skotøj.

I Danmark hjalp Landarbejdere og Købstadalmuen sig til daglig med de solide og varme Træsko. Men saadanne brugtes den Gang saa lidt som nu i Sverige og Norge[1]. Og det var naturligvis kun rent forbigaaende, at Moden i Norden som i det øvrige

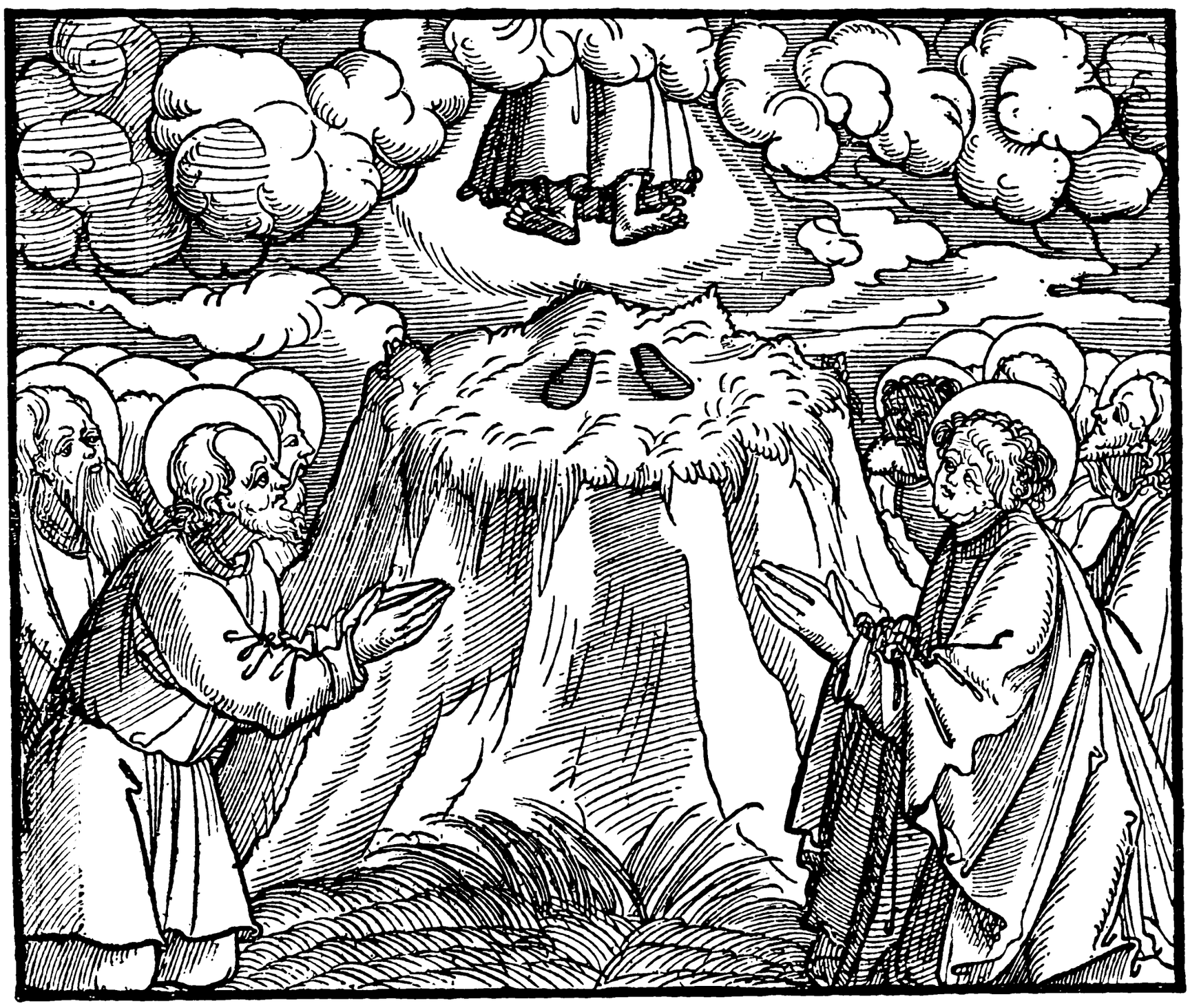

Fig. 69. Kristi Himmelfart. (Skoene lades tilbage.)
(Niels Hemmingsens Postille 1576.)

Evropa omkring Aar 1400 en kort Stund gjorde Trætøfler til fornem Paaklædning (Fig. 68). De, der Middelalderen igennem vilde vise sig festklædte efter fattig Lejlighed, anvendte da den nærliggende Fremgangsmaade: paa Foden at drage Dobbelthose. Det var vistnok denne ydre Fodhose af Læder, der af Folkets Flertal i Norden især hædredes med Navnet „Sko“, men af det forfinede Mindretal, i Danmark i det mindste, senere betegnedes blot som „Bondesko“[2]. Den udmærkede sig fremfor den ovennævnte Bindesaal ved at have Fodens Form, dække den helt og

ikke behøve Baand. Den svarede til Nutidens Galosche. I Middelalderen, i de lange Klæders Tid, var den vistnok ofte bleven brugt til ogsaa at stikke en bar Fod i, i det mindste om Sommeren, naar til Højtid Dobbelthose blev for varm. At Sko af denne Art endnu i det 16de Aarhundrede ansaas for almindelig og passende Fodbeklædning for vandrende, kan ses af, at paa Billedet i Niels Hemmingsens Postille af Kristi Himmelfart (Fig. 69) er Frelseren iført saadanne. De lades dog tilbage paa Jorden.

En meget forfinet Udløber af denne Art Sko, udstyret med solide Saaler, Snørehuller paa Siden og Broderi foroven, vides stundom at have været anvendt af den fornemste Gejstlighed i Middelalderen. Saadan varm Fodbeklædning egnede sig ogsaa særligt for ældre, der timevis om Vinteren skulde sidde eller staa paa et fliselagt Gulv i en iskold Kirke. De her gengivne to Pragteksemplarer (Fig. 70) har tilhørt Biskop Kort Rogge († 1501), der genopførte den afbrændte Domkirke i Strengnäs.

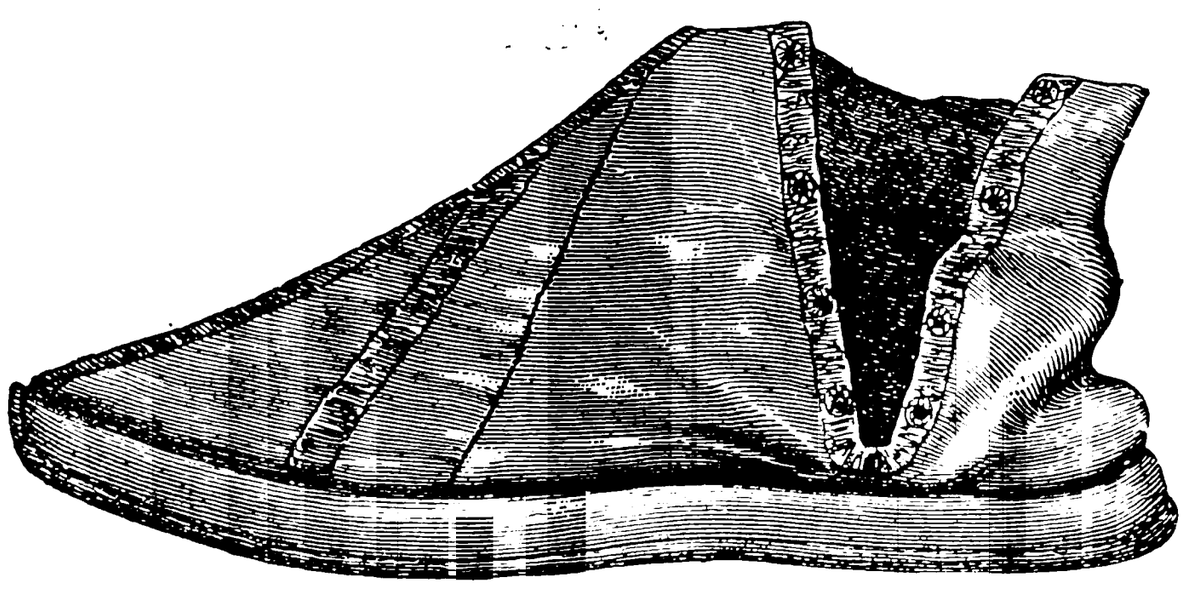

Fig. 70. Snøresko, der har tilhørt Biskop i Strengnäs Kort Rogge († 1501).

Men naar det var fint og hensigtsmæssigt at drage Dobbelthose blot paa Foden, saa maatte det da være endnu finere til Fest at møde med hele to Par Hoser paa. At dette virkelig har været Skik blandt Bønder i Sverige, kunde synes at fremgaa af nogle af de fortræffelige Folkelivsbilleder, hvormed Maleren Mester Albert fra Stockholm omkring Aar 1500 har smykket Kirker,

især i Uppland. Paa et af dem, i Husby Sjutolfts Kirke, har han malet Kristi Fødsel og Hyrdernes Dans af Glæde paa Marken (Fig. 71). Hyrderne, der selvfølgelig er klædte som svenske Bønder paa Mester Alberts Tid, danser omkap med Gederne til Sækkepibe. De er højtidsklædte, iførte to Par Hoser. Og — et Træk, der sikkert viser Malerens Virkeligheds-Troskab — næsten

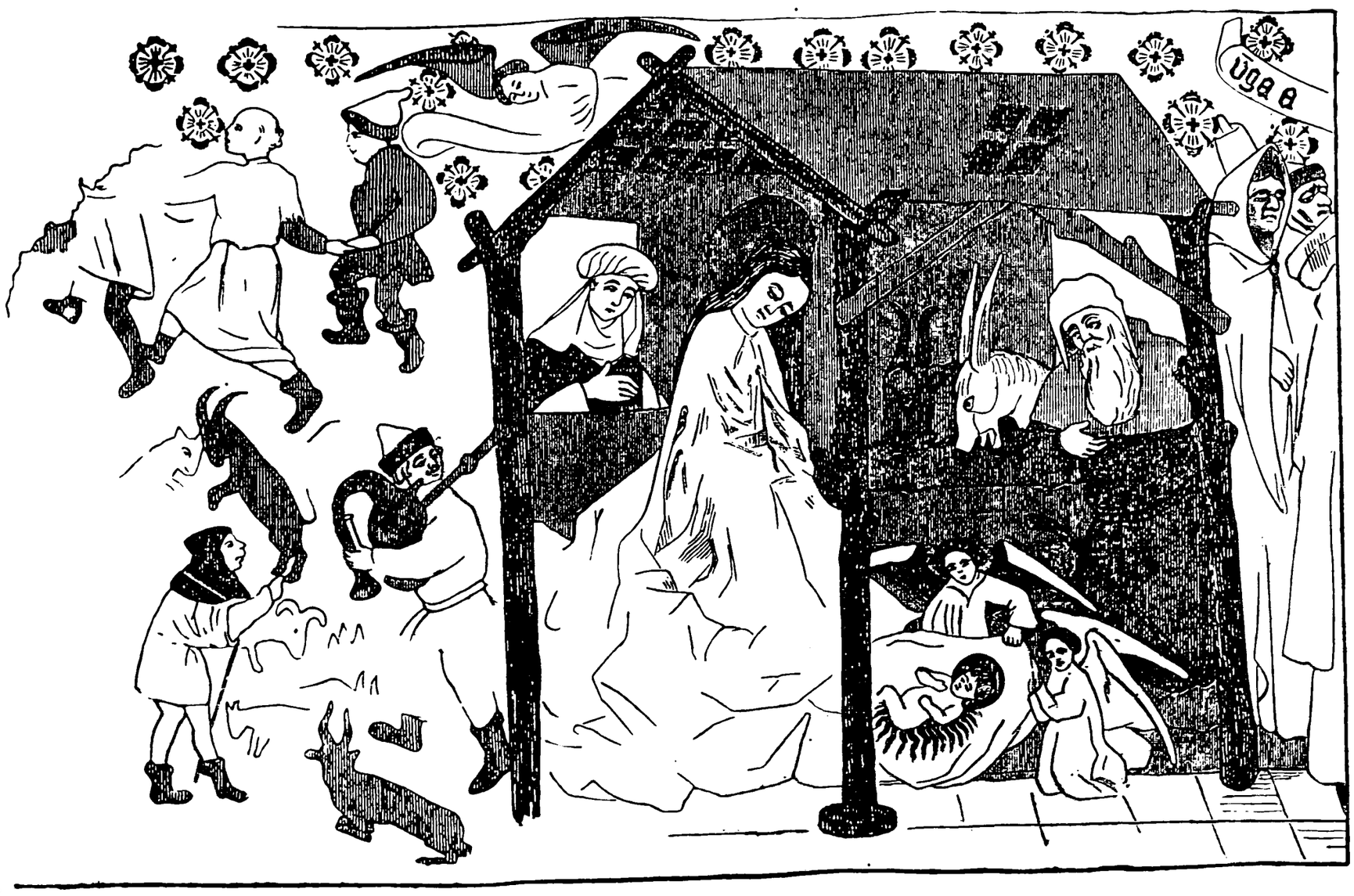

Fig. 71. Jesu Fødsel. Hyrderne paa Marken danser af Glæde.
(Malet af Mester Albert fra Stockholm i Husby-Sjutolfts Kirke i Uppland omkring 1500.)

alle har de ladet det ydre Par glide ned, saa at man kan se, at de ogsaa har to Par paa. Hvad Glæde var der ellers ved det?

To Par Hoser paa, et indre og et ydre. Maatte man saa ikke kalde det ydre Par for Støvler? Ja og nej. Det var ikke Støvler i Nutids Betydning, men kun deres Forløbere. Støvler i vor Forstand af Ordet blev egentlig først til i det 16de Aarhundrede.

Allerede selve Navnet Støvle (Stiefel, af *æstivalis:* sommerlig) peger hen paa en Oprindelse og Brug forskellig fra Nutidens. De brugtes hidtil kun af fornemme Folk som et Luksusstykke, en Slags Sommer-Overtræk til Skærm for lyse Hoser paa Jagtture eller ved Dans i fugtigt Græs. Det er højst sandsynligt, at det var saadan fine Støvler, der havde givet Anledning til den

Skik, vi nys saa for Sveriges Vedkommende, at Bønder mødte til Fest i to Par Hoser. De fine Støvler fik en forøget Anvendelse hos Folkets øverste, da henimod Midten af det 16de Aarhundrede først Linhoser og siden strikkede Strømper kom i Brug. Over saadanne var det næsten en Nødvendighed i Regn eller vaadt Græs at bære Overtræk.

Vi ser da ogsaa paa Portræter fra det 16de Aarhundredes Midte en stigende Tilbøjelighed til at bære „Støvler“. Allerede Gustav Vasa (Fig. 33) som gammel ses iført saadanne, der hænger i Folder som en Slags Sokker uden om et Par rimeligvis Fløjls Hoser. Men de til de nye fine Hoser og Strømper svarende Overtræk standsede ikke, førend de var naaet til at gaa helt op over Knæet. Som et godt Eksempel paa disse elegante „Støvler“, der for enhver Kender i Datiden forraadte, at de dækkede over noget endnu finere, kan henvises til hosstaaende Portræt af Hertug Adolf af Holsten (Fig. 72). Brugen af disse lange Overtræk var — ligesom de Aarsager, der betingede dem — i stadig Tiltagen det 16de Aarhundrede ud og ind i det næste. Intet Under

Fig. 72. Hertug Adolf af Holsten.
(Efter Maleri paa Eutin Slot.)

da, at en nidkær Hustru som f. Eks. Fru Kirsten Lykke nok kunde ønske begge sine Mænd paa deres Ligsten i Kongsted Kirke (Fig. 73) udstyrede paa denne hæderlige Vis.

Fig. 73. Ligsten i Kongsted Kirke paa Sjælland over:
Rigsraad Ejler Grubbe til Lystrup, Rigskansler, 1532—85.
Fru Kirsten Lykke, † 1630.
Niels Gyldenstjerne til Bjørnsholm, f. 1558.

Blev disse Overtræk efterhaanden næsten en Nødvendighed til Festbrug, saa maatte de blive det endnu mere til Krigsbrug. Fra den Stund, man ikke længer som fordum kunde regne paa den indre Hose som uigennemtrængelig, men bar den maaske af Fløjl, Silke, Linned, ja strikket, saa maatte den, hvor det virkelig gjaldt, dækkes af noget solidt. Selv et Par Hoser af hjemmelavet Vadmel eller af Klæde, som man nu i Norden var begyndt mere almindeligt at bruge, maatte vise sig uholdbare og utilstrækkelige, naar man ugevis, ja maaske Maaneder igennem skulde færdes i opkørt Vejpløre, Moser og Snedriver, uden Mulighed for at skifte eller blot en Nat faa Laserne tørret. Det blev derfor et stigende Krav, til Krigsudstyr at være forsynet med langskaftede Støvler. Første Gang, vi hører Tale herom efter en større Maalestok, er i den nordiske Syvaarskrig. Da det Aar 1563 tegnede til et Vinterfelttog, maatte Frederik den Anden lade Hæren forsyne med Knæstøvler. Hver Skomager i Danmark fik Befaling til skyndsomst at sy ti Par[1]. Lidt senere under

samme Krig skrev blandt andre Kristoffer Gøye hjem til sin Hustru om at skaffe ham et Par langskaftede Støvler. „Lad dem sy over mine egne Læster; de ligger i mit Kammer, og kan man skille dem ad bag i Hælen, derpaa kan Du kende dem“ [1]. Der kan ikke være nogen Tvivl om, at de „Støvler“, vi ved disse Lejligheder hører Tale om, var Støvler i Nutids Forstand.

Overskuer vi alt, hvad vi hidtil har set om Brugen af Hoser, Sko og Støvler i Norden, saa tegner Gangen sig tydeligt i den hele Udvikling fra Oldtiden ned til vore Dage. Man begyndte med at lade det indre Dække, Hosen, være det egentlige solide, det, der skulde være af Skind eller Læder. Det stærke Slid under Foden gjorde dog tidligt Brug af særskilte, paabundne Saaler nødvendig. Denne Tilstand holdt sig temmelig uforandret hos Folkets brede Lag indtil det 16de Aarhundrede. Men saa lærte man Goderne at kende ved at bære magelige Hoser af blødere Stof, der tillige tillod at skiftes. Følgen heraf maatte nødvendig blive, at det svære, beskyttende Lag, Læderlaget, der hidtil havde udgjort det indre, Hosen, nu maatte forlægges til et ydre Lag, blive til Støvlen.

Omslaget foregik som sagt i det 16de Aarhundrede. Fra den Tid har Læderstøvlen med dens solide Saal og Hæl tilkæmpet sig en hurtig voksende Betydning. I det 17de Aarhundredes Begyndelse lagde den sig endnu først logrende, bredkravet ned, som om den venlig var villig til at omslutte det hele Ben, selv hvor det var tykkest. Saa rejste den sig trodsig, langskaftet op, strittede bestandig videre, indtil den i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede, paa Karl den Tolvtes Tid, naaede sin fuldeste Førlighed. Som en vældig Læderbeholder, med lange Sporer bagud og Skyklapper foroven, syntes den at sigte efter at gælde for et selvstændigt Befordringsmiddel omtrent mellem Baad, Bærestol og Karosse.

Hele Evropa blev overvunden. Alle Mænd brugte nu langskaftede Støvler, Rytterstøvler med en Pandedusk foroven, dèr, hvor Støvlen mødtes med Knæbukserne. Selv da den store, franske Revolution havde indført et nyt ydre Lag, de lange Benklæder, holdt de langskaftede Støvler sig fremdeles. Først efter Midten

af det 19de Aarhundrede maatte de vige, overvundne af ydre og indre Fjender. De lange Skafter viste sig nemlig upaalidelige, brød ud og blev selvstændige som Gamascher. Og samtidigt sneg det nye Stof, Kautschuk, sig frem, gjorde sig nyttigt baade som Elastikker og som vandtætte Galoscher, indtil der af den svækkede, lange Støvle snart ikke var stort mere tilbage end en almindelig Sko, blot med lidt høj Stævn om Vristen for og bag. Formelt blev dog Æren reddet ved den Bestemmelse i den foreløbige Fred: at fremtidigt skulde ikke blot Mænd, men ogsaa Kvinder være iført „Støvler".

Fig. 74. Georg Spalatin 1543.
(Efter Lucas Cranach.)

Medens Støvlen saaledes i dens forholdsvis korte Levetid har lært Lykkens Ustadighed at kende, har Skoen derimod i hele dens historiske Udvikling bestandig holdt sig nærmere ved Jorden. Dens beskedne Opgave var jo ogsaa fra første Færd blot den at lade sig træde paa. Saa længe den som Bindesaal trofast røgtede dette Hverv, var den Hvermand tilpas. Det samme gjaldt delvis endnu, da den som dobbelt Fodhose eller som lun Snøresko søgte at værne mod Væde og Kulde. Men ogsaa den fik sin Rasetid, hvor den stræbte efter at blive andet og mere. Og ogsaa den vistes sluttelig tilbage, beriget med dyrekøbte, bitre Erfaringer.

Skoens Rasetid falder i det 15de og 16de Aarhundrede. Medens Norden senere paa Støvlens Omraade gladelig gik med til alle Overdrivelser, holdt man sig den Gang for Skoens Vedkommende mere tilbage. Jordbund og Vejrlig heroppe fristede heller ikke til at vove sig altfor vidt ud. Dog lod de fleste af Besynderlighederne sig tilsyne ogsaa i Norden.

Skoens første Forvildelse foregik i det 15de Aarhundrede, da den anlagde sig en Snabel. Vi har tidligere set, hvorvidt denne

Mode blev dreven. Ved det 16de Aarhundredes Begyndelse var dog Faren væsentlig overstaaet. Men saa begyndte man paa en ny Led. Skoen skulde ikke løbe ud i en Snabel, men tværtimod brede sig, give Plads for Fodfingrene, blive til en Haandsko. De brede Næser (Fig. 74) gjorde megen Lykke i Norden som andetsteds. De afgiver den Dag i Dag en paalidelig Vejledning ved Bestemmelsen af gamle Billeders Ælde. Moden herskede nemlig omtrent fra Aar 1515 til 1550. Man fulgte i Norden med baade til de Sko, der kaldtes „Andenæb“, og til de saakaldte „Komuler“ (Fig. 75 og 76). Spidsen af Foden var her betydeligt bredere end Foden selv. Til de danske Hofsinders Dragt for Aar 1543 (Fig. 30) var saaledes paabudt „Komuler“. Men herved standsede man, saa vidt vides, ogsaa i Norden. Man gik ikke her som andetsteds med til at lade Skoen som en Handske særskilt omslutte hver enkelt Fodfinger (Fig. 77).

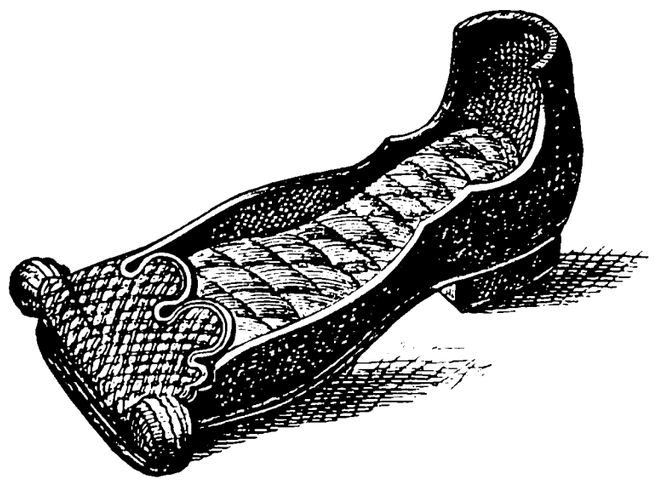

Fig. 75. „Komule“.
(Efter Weiss.)

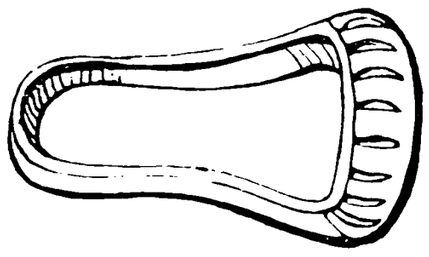

Fig. 76. „Komule“.
(Efter Fairholt.)

Skoen havde haft Snabel og siden anstillet sig som Haand. Hvad om man nu lod den faa Pæle-Saal og lod den blive til Stylte! I Frankrig, Spanien og Italien var man ivrigt med til dette nye Forsøg. I Frankrig kaldtes disse Sko for „patins“ og gjorde megen Lykke (Fig. 78 og 79). I Venedig synes man dog at have drevet det videst og holdt længst ud, langt ind i det 17de Aarhundrede. Fordelen ved disse Sko var, at man ved dem kunde lægge en Alen til sin Vækst. De højeste var virkelig en Alen høje og kunde jo, for saa vidt de brugtes af Kvinder, helt skjules under en lang Kjole. Men der hørte megen Øvelse til at bevæge sig frit og naturligt paa dem.

I Norden holdt man sig tilbage. Man synes her at have haft et aabent Øje for det latterlige ved Moden. Det hjalp vist ogsaa betydeligt, at man ikke for stærkt blev fristet ved Eksempel fra

Fig. 77. Henrik den Ottende af England.
(Efter H. Holbein.)

Tyskland. Derimod fulgte man i Norden ivrigt med, da Moden kort efter Aar 1600 bundfældede i Brug af høje Hæle, der hidtil synes at have været ukendte. Saadanne høje Hæle omtales allerede i de københavnske Skomageres faste Priskurant af 1605. Og snart blev det Skik at fremhæve dem ved iøjnefaldende Farver. Paa en Mindetavle over Borgemester Albert Andersen i Skelskør ses t. Eks. denne afbildet med røde Hæle og Saaler [1].

Det Punkt, hvor Skoene i det 16de Aarhundrede dog maaske gjorde deres dristigste Udslag, var hvad Stoffet angik. Man havde hidtil været enige om, at de burde værne Hosen mod Slid og Væde. De havde derfor været af Læder. Men nu brød de nye Moder frem, hvorefter Skoene ikke blot skulde være spaltede som den øvrige Dragt (Fig. 80), men ikke længer være af Læder, men af Klæde, Fløjl eller Silke i straalende Farver og Figurer (Fig. 81).

Man tænke sig denne nye Skik omplantet paa nordisk Grund! Fløjls- eller Silkesko til Værn om Silkehoser paa Vej gennem

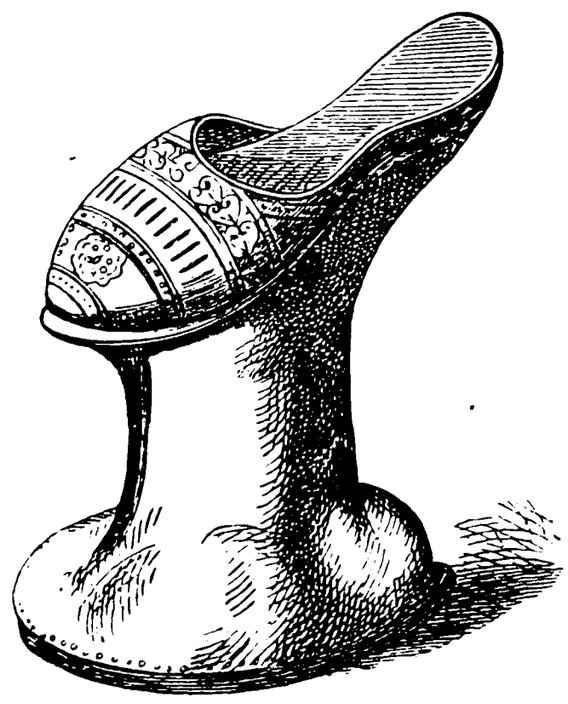

Fig. 78. Styltesko.
(Efter Weiss.)

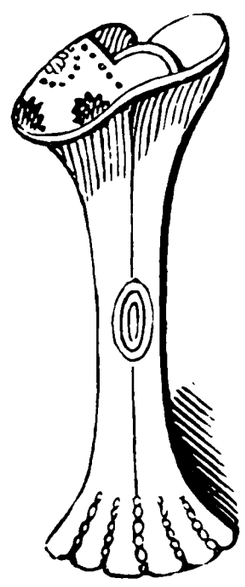

Fig. 79. Styltesko.
(Efter Fairholt.)

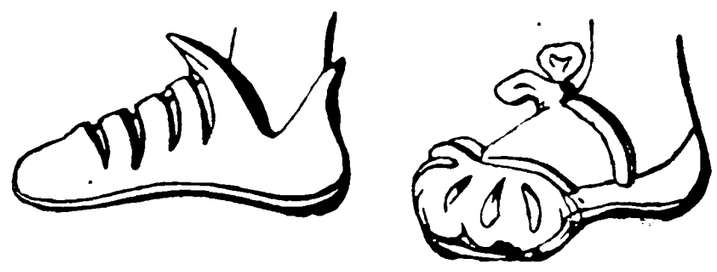

Fig. 80. Spalte-Sko.
(Efter Fairholt.)

Gadernes Møddingevand blot saa meget som fra Københavns Slot til Frue Kirke. Eller Mænd og Kvinder i slige Sko til Dans over fugtig Eng og Skovbund. Det maatte svuppe i saadant Fodtøj og strippe ind ad Spalterne, nogle faa Øjeblikke efter at man var begyndt. Hvad hjalp det saa, at man maaske redeligt havde forsøgt at gøre sine Hoser grønne, naar meget snart alles — baade Herremændenes og „Fruentimrets“ — maatte siges at være „møjet skidne“.

Fig. 81. En engelsk Adelsmand.
(Efter H. Holbein.)

Men helt tilbage kunde man heller ikke blive i Norden, naar baade Tyskland og England var med. Man gik da en Mellemvej. Synligst var Udviklingen naturligvis ved de to Hofer. „En halv Alen askefarvet Fløjl til Sko til kongelig Majestæt“, „en Alen grønt Fløjl til Sko til min Frues Naade“, „rødt Fløjl til Hoser, Trøjer og Sko til de unge Herrer“ o. s. v. er Udtryk hentede fra Gustav Vasas Udgifter i hans sidste Leveaar[1]. De stemmer med tilsvarende fra Skotland: „Sort Fløjl til Sko til Dronningen (Marie Stuart) og en halv Alen Taft til Foer“; „en hel Alen Fløjl til et Par Sko og et Par Tøfler til Dronningen“ o. s. v.[2].

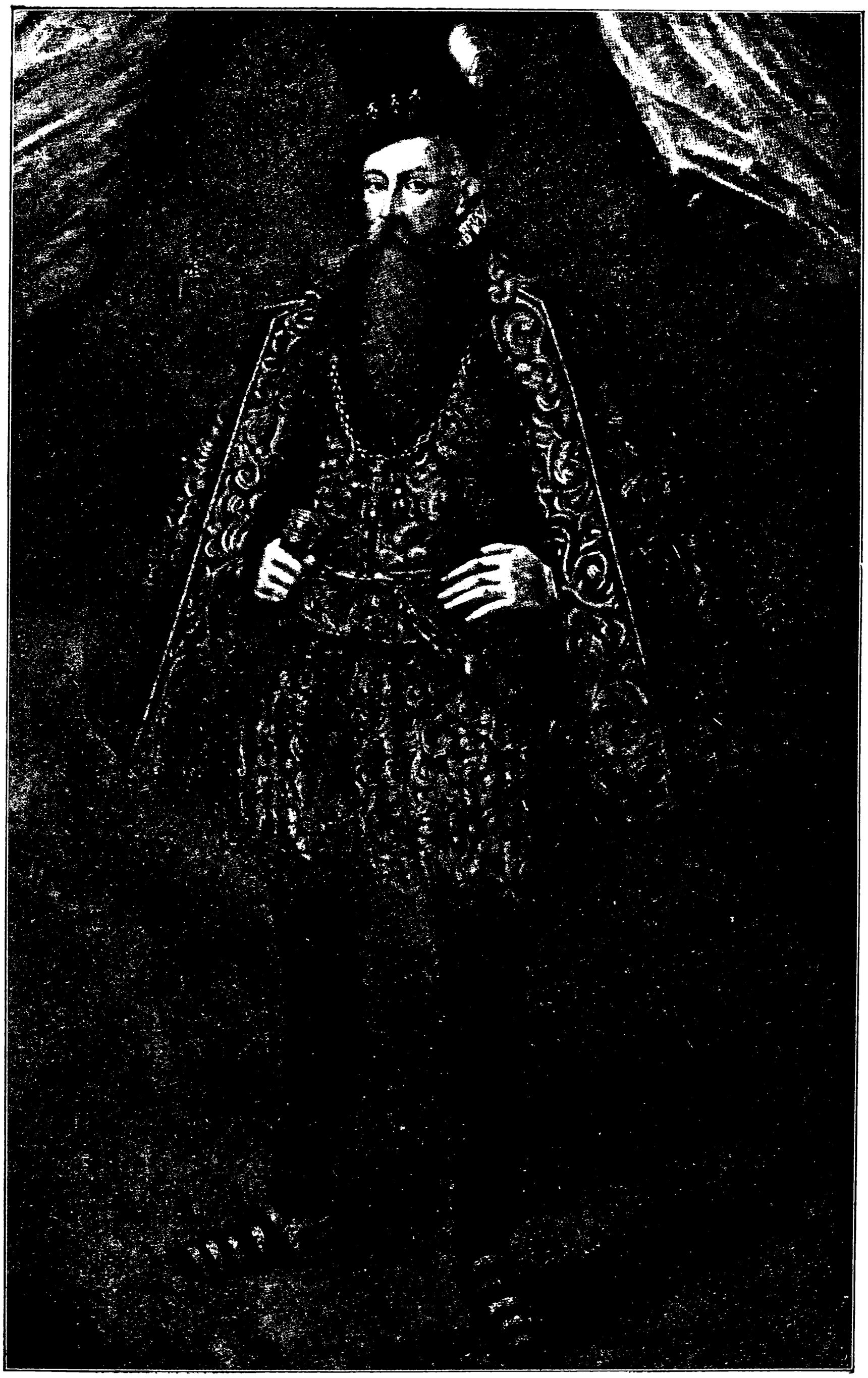

Fig. 82. Kong Johan III af Sverige.
(Maleri paa Gripsholm.)

Baade i Danmark og i Sverige gik man vel livligere paa, efter at de unge Konger havde besteget Tronerne. Men hvad Skotøj angik, synes man — i det mindste efter Billederne at dømme — at have stadigt iagttaget et vist Maadehold. Selv saadanne Sko, som Kong Johan III er iført paa hosstaaende Billede (Fig. 82), vilde i Udlandet vist næppe have kunnet gøre Fyldest som fuldt moderne. I Danmark synes saa vel Frederik den Anden som hans Broder, Hertug Hans den yngre, at have foretrukket det bekvemme og hensigtsmæssige for det pyntelige. Vanskeligt vil man f. Eks. blandt Datidens Portræter træffe, i Forbindelse med en Figur i fuld moderne Dragt, et Par Sko saa gammeldags tarvelige som dem, Hertug Hans den yngre er iført paa vort Billede (Fig. 83). Skønt oppyntede med gyldne Skobaand vilde de for en Modedomstol næppe have kunnet bestaa Prøven, men maattet blive tilbage ligesom de ovenomtalte Sko paa Himmelfarts-Bjerget, hvilke de ogsaa ligner i Form.

Fig. 83. Hertug Hans den yngre.
(Efter Maleri paa Frederiksborg.)

En af de Maader, hvorpaa man i Norden søgte uden om de værste Overdrivelser, hvad Skoens Stof angik, var at lade dem være af fint Skind, der nu tilberedtes og farvedes med stor Kunstfærdighed, saa at det endog fik en svag Metalglans. En saadan Sko kunde efter Gadedaab dog mulig holde tæt, maaske blive Sko igen, men en lys Fløjls- eller Silkesko: aldrig. Disse nye, fine

Skindsorter gik under det fælles Navn: „Korduanskind“. Aar 1560 i Februar Maaned bestilte Frederik den Anden sig paa een Gang seksten Par Sko, hvoraf de seks skulde være af „Korduanskind“ [1]. Lignende brugtes ogsaa meget af Sveriges Dronning, Karin Månsdatter [2]. Hvor yndede Korduanskind overhovedet var, men tillige hvor nær ogsaa disse nødtes ud i Modens Ubesindigheder, kan ses af de københavnske Skomageres Priskurant af 1605. I Følge denne kunde man faa fem Slags Sko af Korduanskind til Købs. Selve Enkelt-Betegnelserne viser imidlertid, at heller ikke de alle havde kunnet holde sig i Skindet, men naar de saas efter i Sømmene gengav hele Udsigtsskalaen fra vaad Fod til tør Fod. De fem Slags Korduansko hed: „med indhullede Hakker“, „udprikkede“, „med Puntlæder“, „med Korksaal“, og „med høje Hæle“ [3]. En Trøst var det, at Udviklingen dog nu tydeligt nok gik mod det solidere.

Efter Rasetiden i det 15de og 16de Aarhundrede er Skoen atter falden til Ro. Siden Hosen helt er afskaffet og afløst af den bløde, men værgeløse, strikkede Strømpe, har det staaet klart for enhver, at Skoens Hovedopgave var at værne om denne, og at den hverken i Form eller Stof kunde have særlige Opgaver, der afveg herfra. Fod, Strømpe, Sko har siden da haft det jævnt godt sammen. Som ovenfor berørt, er der henimod Aar 1900 foregaaet en stigende Tilnærmelse mellem Sko og Støvle. Enige i det væsentlige plages de kun begge endnu af det Maalestykke, som deres Overmænd stadigt kræver løst af dem: stor indvendig, lille udvendig.

Blandt al den megen anden Uro og Forstyrrelse, som de bevægede Forhold paa Fodtøjets Omraade førte med sig i det 16de Aarhundrede, var det ikke en af de mindste, at bittert Fjendskab og Had opstod mellem de Handlende. I København førte dette til aabenlys Fejde. Og ikke uden Grund. Thi det gamle Skel var nu ganske forrykket. Tidligere havde Forholdet været klart. En Tøffelmager syede og maatte kun sy Tøfler, en Skomager kun Sko. Og de faa, der ønskede sig et Par Overtræks-Hoser, de saakaldte „Støvler“, henvendte sig naturligvis til en Skræder herom. Men nu var alt i grænseløs Forvirring. Thi hvad var nu

en Tøffel og hvad en Sko? Grænsen var lige saa blød og vigende som Bagkappen paa et Par Fløjls. Den gamle Regel: Tøfler paa hjemme, Sko ude, slog ikke længer til. Mangen hoffærdig Kvinde trak nu i Sko fra tidlig Morgen, Hverdag, selv om hun slet ikke skulde til Kirke. Sko! at sige det kaldte hun dem for. Men hver retsindig Tøffelmager kunde vel forstaa, at de ikke var Sko, naar de manglede Skorem. Det skulde ogsaa nok vise sig. Hendes Mand var lige godt under Tøflen, og inden Maanedsdag var de nedtraadte og blot Slæber. Nej, nej, skulde nu alt være Sko, saa blev jo hver ærlig Tøffelmager ikkun en Bønhas. Men Forholdet var ogsaa det stik modsatte. Selv de fornemste Sko, hvorom de, der havde været Gesell i Udlandet, vidste saa meget at melde, „Styltesko", var ikke andet end en Tøffel paa en Pæl.

Fig. 84. En Skobod. 1568.
(Efter Jost Amman.)

Sejren syntes dog foreløbig at hælde til Skomagerne. De fik endog Bestillingen Landet over paa de nye Knæstøvler til Hæren i Skaane. Tøffelmagerne syntes snart henviste til kun at falbyde deres Kram til Spotpris paa Markeder.

Men Høg over Høg. Da de nye, fine Overtræks-Støvler kom i Mode, saa henvendte Lysthavende sig hverken til Skrædere eller Skomagere i Danmark, men til fremmede, der syede baade dette og andet Fodtøj fiksere og mere moderne end de danske.

Dette hjalp. De før saa uenige Tøffelmagere og Skomagere sluttede sig sammen for at bekæmpe den truende Fare[1]. Men

hvad nyttede det? Disse Udlændinge forstod nu en Gang bedre end de indfødte at sy Kunderne til Behag. Man faar et Indtryk af deres Overvægt og Indflydelse, naar man ser selv Kancelliet udtrykke sig paa halv Tysk, hvor Talen er om Skomagerarbejde: Formedelst Hudernes „Dyring", kan Arbejdet ikke gøres „wolfeiler" [1].

For Folk med den aller kræsneste Smag var dog heller ikke en Gang disse Tyskere — saa lidt som deres danske Modstandere i „Skoboderne". — i Stand til at arbejde efter Ønske. De fineste Kunder i Slutningen af Frederik den Andens Tid søgte til den hollandske Skomager i Færgestræde [2] og senere under Christian den Fjerdes Mindreaarighed, da hans Søstre skulde have Udstyr, til den frantzösiske Skomager Jacob Ricard [3]. De kunde sy, saa det sad. Og derfor fik de ogsaa Lov til at blive siddende i Fred, trods alle Spektakel-Tøffel- og Sko-Magere.

7

Kvindedragtens Udvikling i det 16de Aarhundrede var af en ganske egen, sammensat Natur. To modsatte Strømninger mødtes og frembragte tilsammen et Resultat, der paa væsentlige Punkter var et Tilbageskridt fra det oprindelige.

Den middelalderlige Grundregel havde været, at Mands- og Kvindedragt burde være ens. Begge Køn bar inderst en Skjorte og oven over denne den fodside Kjortel og Kappe. Kun de usynlige Broge dannede Forskellen mellem de to Arter Dragt.

Da ved Renæssancen Mandsdragten frigjordes, skete dette gennem en Forkortning. Det Forbillede, der anviste Vejen, var Trøjen, det bekvemme Klædningsstykke, som var skabt af det daglige Livs Krav, men indtil da havde været holdt nede som blot Underdragt.

Ganske paa lignende Vis tegnede det til, at Kvindedragtens Udvikling skulde foregaa. Ogsaa her var skabt et bekvemt Understykke: Livstykket, der egnede sig ypperligt til at antyde noget nyt.

I Samklang med Mandsdragtens Forandring forkortedes da ogsaa Kvindeklædningen, det lange Slæb afskaffedes. Og efter en hel ny Grundregel, men hensigtsmæssigt og naturligt, deltes det hidtil sammenhængende Klædebon midtvejs i to: Livstykke og Skørt.

Men her standsede Frigørelsen. Det var, som om den nye Tids Aand, forfærdet over sin egen Bevægelse, med eet besindede sig og atter tilbagekaldte, hvad den havde skænket.

Det var jo ikke blot et løst og let Klædebon, der skulde dannes, men først og fremmest en Dragt til Værn for Kvinden. Livstykket omdannedes da til et stramt Korset, Skørtet til en stiv Kuppel. Og over det hele anlagdes atter den lange Kjortel, nu blot delt paa langs, saa at den ikke som forhen behøvede at drages paa over Hovedet, men som en Mandsdragt lod sig knappe.

Dette er i store Træk det 16de Aarhundredes Udvikling. Hvad Renæssancen gav med den ene Haand, tog den atter med den anden. Men idet den saaledes fængslede Kvindefiguren og tvang hele den følgende Udvikling ind i en Bane, som selv den franske Revolution kun for en kort Stund har vovet at bryde, antydede den dog samtidigt to Muligheder for en kommende Befrielse.

Hvert Folkelag greb sin. Af Klædebonnets Søndring i to: Livstykke og Skørt, fremgik en fortræffelig Arbejdsdragt. Det er betegnende, at i saa godt som alle Nordens nuværende Folkedragter — Genklang af de skiftende Moder siden det 16de Aarhundrede — er denne Deling gennemført, skønt den ikke altid har været synlig i de samme Moder ved deres Fremkomst. En hel modsat Vej indslog Samfundets øvre Lag. Fra den Stund, det stive Skørt var indført, begyndte de at anlægge Mandsdragt derunder.

Den Dragt, der ved det 16de Aarhundredes Begyndelse var den herskende, var i flere Henseender ret bekvem. Kjortelen sluttede naturligt om Livet, hvor den fastholdtes ved Bæltet; fra Hoften til Foden faldt den ned i frie Folder. Et fælles gennemgaaende Træk var den firkantede Udskæring i Halsen, der hyp-

pigst lod denne blot, sjældnere dækkedes af et Lin. Hos de højst stillede kom hertil endnu det lange Slæb og de stærkt udvidede Ærmeaabninger, der som to sænkede Vinger hang ned paa Siden. I denne Dragt er Kong Christian den II.s Dronning Elisabeth afbildet paa det store Stenrelief, der en Gang prydede Københavns Slot (Fig. 85). Og i samme Dragt er hun fremstillet paa det malede Portræt, der bevares paa Slottet Hampton Court i Nærheden af London (Fig. 86). Omtrent samme Dragt genfindes paa et Portræt af hendes samtidige, den franske Dronning Claudia (død 1524).

Fig. 85. Dronning Elisabeth af Danmark.
(Stenrelief i København.)

Naar man ser, hvorledes denne Mode videre uddannedes i Aarhundredets første Aartier, skulde ingen ane, hvor Udviklingen sluttelig vilde ende. Alt gik endnu i Retning af det frie og ubundne. Kjortelen blev bestandig videre om Livet, Bæltet løsere, Folderne rigere forneden, og samtidig bredte Udskæringen sig foroven, saa at Skuldre og Bryst næsten ganske blottedes (Fig. 87 a). Det er uden Tvivl denne dristige Dragt, der endnu ikke var bleven bekendt i Norden, hvortil Erik Valkendorf sigter, naar han i sit rørende Brev til Christian den Anden med Melding om, at han lykkelig og vel

Fig. 86. Christian II.s Dronning Elisabeth.
(Efter Maleri i Hampton Court.)

er naaet med den kongelige Brud fra Holland til Helsingør, udtrykker sig saaledes: Hendes Naade er vel værd, at I modtager hende godt, thi hun er ædel, vis, dydig og dejlig. „Men hendes Naades Klædebon behager mig ikke vel“ [1]. Det er samme Dragt, som en lidt senere Moralist, dog vist med nogen Overdrivelse, beskriver saaledes: „For nogle Aar siden havde Kvinder, Jom-

Fig. 87. To kvindelige Figurer.
(Efter Hans Holbein.)

fruer og Piger nedenfor lange, efterslæbende Kjortler, men oven til var de udskaarne hart ad til Bæltestedet og under Brystet. Det var forargeligt“ [2].

Man var naaet til en saadan Yderlighed, at et Omslag naturligt maatte indtræde. Den tilbagegaaende Bevægelse, der nu begyndte, var imidlertid af et underligt, uklart Præg. Tilsyneladende fulgte den Mandsdragtens samtidige Udvikling. Den lange Kvindekjortel blev gradvis indsnævret og forkortet, Midjens Folder

glattedes ud, og Slæbet svandt ind, indtil Sømmen overalt blot naaede Jorden. Og samtidig fandt den velbekendte Forskydning opefter Sted, idet Brystaabningen lukkedes, alt som Slæbet tog af.

Flygtigt set var man altsaa nu ogsaa for Kvindedragtens Vedkommende inde paa en Retning mod det korte, til Legemets Form svarende Klædebon. Men Tidens ledende Kræfter styrede i Virkeligheden mod et andet Maal. Dette vil forstaas, naar vi nærmere betragter Datidens toneangivende.

Den Indflydelse, der afgjort var den stærkeste i Evropa, var den spanske. Det var denne stive, kolde, afmaalte Retning, som Kejser Carl den Femte tilhørte, han, der, da han som tyveaarig Yngling holdt sit Indtog i Antwerpen og modtoges med en ejendommelig Form for Galanteri af Stadens skønneste og fornemste Jomfruer, alle kun klædte i tyndt, gennemsigtigt Flor, end ikke værdigede dette Optog et Blik. Til samme Retning hørte hans Søn, Philip den Anden, der forbød sin unge Brud, hidtil Modens Beherskerinde i Frankrig, nogensinde mere at veksle sit Klædebons Snit.

I Modsætning hertil stod vel det franske Hof under Frants den Første og Henrik den Anden, med hele dets lette Tone og den nydannede Hofstat af skønne, meget frie Kvinder. Men alt Catharina af Medicis havde Finhed nok til at forstaa, at en saadan Kres blev dobbelt tiltrækkende, naar den tilsyneladende kun dannede Ramme om en sørgeklædt Enke, den frie Tone dobbelt pikant, naar den paa Skrømt modsagdes af en stræng og tvungen Dragt.

I England taalte Henrik den Ottende ingen Spøg paa Klædedragtens Omraade. Dronning Marias forsmaaede Kærlighed til hendes Mand, Philip den Anden, var rede til langt større Ofre end det blot at paabyde den spanske Dragt. Og Dronning Elisabeths aldrende Jomfruelighed blev ung paany, naar et strængt Klædebon bestandig mindede om, at den var frivilligt valgt.

I Tyskland endelig affødte den protestantiske Aand et nyt kvindeligt Ideal. I bevidst Modsætning til den katholske Opfattelse tænkte man sig den ypperste Kvinde hverken som den unge, yppige eller den klosterviede, men som den forstandige,

Fig. 88. Kvinde i Korset og Krinoline.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

med Børn rigt velsignede Husmoder. Til dette Billede af Kvinden svarede bedst en lidt stiv, tætsluttende, ærbar Matronedragt.

Ad de mest forskellige Veje naaede man da overalt til samme Resultat. Den korte, tætsluttende Dragt burde forsvarligt underbygges, saa at den hverken tillod den altfor frie Bevægelighed eller dristigt aftegnede Legemets Form.

Intet var i saa Henseende saa hensigtssvarende som de to nye Beklædningsstykker: Korset og Krinoline (Fig. 88).

I Følge deres Oprindelse var disse, ligesom den Dragt, de nu skulde tjene til at gøre stiv, et Udtryk for det lette og naturlige. De var Kjortelen delt i sine to Bestanddele, Livstykke og Skørt. Men omtrent fra Aar 1520 i Frankrig — lidt tidligere vistnok i Spanien — begyndte man at gøre dem af meget stift Tøj, begge snævre og tragtformigt tilspidsede mod Midjen. Under denne Form kaldtes Livstykket for „vasquine“ eller „basquine“ og Skørtet for „vertugale“, eller som det for Spøg fordrejedes til: „vertus guardien“ ɔ: Dydsbeskytter. I Fortegnelsen over den svenske Prinsesse Elisabeths Udstyrssager (Aar 1581) er Navnet blevet til: „Färdigard“ [1]. Først ved Midten af Aarhun-

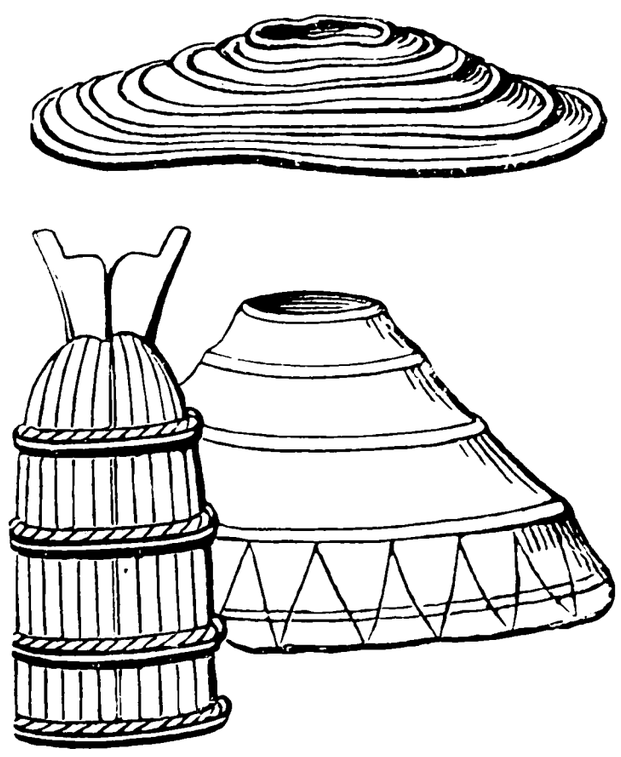

Fig. 89. Krinoliner i det 16de Aarhundrede.
(Efter Fairholt.)

dredet fandt man paa ikke blot at lave dem af Kanevas eller andet stivt Tøj, men tillige at styrke dem med Metaltraade og Fiskeben. Under forskellige Navne, men i Principet de samme, fandt

Fig. 90. Anna, Prinsesse af Danmark, gift 1548 med Kurfyrst August af Sachsen.
(Efter K. v. Weber: Anna Churfürstin z. Sachsen.)

de især i denne overdrevne Form stærk Udbredelse over hele Evropa (Fig. 89).

Med Indførelsen af disse to Klædningsstykker var Kvindedragtens Udvikling i det 16de Aarhundrede afgjort. Alle de følgende Moder gik ud fra dem som det givne og var egentlig kun en videre Uddannelse af samme Grundtanke. Herved fik Kvindedragten i det hele en Fasthed og Sikkerhed, der lod den være

den toneangivende, stadig nogle Aar forud for Mandsdragten, hver Gang det gjaldt om at finde en endnu mere stiv og unaturlig Form.

Den første Følge af Korsettets Indførelse var Tildækningen af den blottede Hals. Kun nødig forlod man her den gamle Skik, at have i det mindste en firkantet Brystaabning. Man søgte først at bevare denne ved at tildække den med et hvidt, halvt gennemsigtigt Lin, saa med en Modest (Fig. 87 b), den saakaldte „Koller“, og endelig med en Underkrave af Fløjl eller Klæde. Men ubønhørligt skred Udviklingen frem og standsede ikke, før Kjolen helt var lukket og havde skudt sig kvælende op om Hals og Hage tillige.

Fig. 91. Fru Ide Gøye, Otto Rosenkrans's Hustru, † 1563.
(Maleri paa Gaunø.)

Som Eksempler paa den lange Modstand i Norden paa dette Punkt kan anføres, at hvide Halsklæder til at dække Brystaabningen omtales næsten lige til Aarhundredets Midte[1]. Med et saadant, om end lille, hvidt Halsdække er den danske Prinsesse Anna endnu afbildet, kort efter at hun Aar 1548 havde ægtet Kurfyrst August af Sachsen (Fig. 90). Fru Anna Anefeld efterlod sig i Aaret 1550 fire Kjoler opskaarne i Halsen[2]. Fru Ide Gøye, død 1563, haves malet i en saadan (Fig. 91). Prinsesse Dorothea af Danmark fik til sit Udstyr Aar 1561 endnu to „Koller“[3].

Det lukkede Kjolebryst med den tæt indesluttede Hals omgærdedes foroven med noget nyt, med Pibekraven.

Denne synes at være kommen i Brug lidt tidligere hos Kvinderne end hos Mændene. Ogsaa paa dette Punkt var Modstanden langvarig, thi kun nødig opgav man, hvad man nys havde lært at sætte Pris paa, de smaa, hvide, broderede Kraver. Tilvirkningen af Kniplinger var opstaaet omkring Aar 1500[1] og havde snart fremkaldt en levende Begejstring, især hos de adelige Kvinder, for al Slags Kravesyning og hvidt Broderi. Vi kan endnu fornemme denne Iver i et tilfældigt bevaret Brev fra hine Dage, et skriftligt Skudsmaal, som den lille Karine Lykkesdatter fik med sig hjem, da hun Aar 1529 forlod Ring Kloster, hvor hun havde gaaet i Skole: „Jomfru Karine har ikke været her uden et Aar, og kan hun godt Linnedsøm og at gøre Halsklæde-Kraver med de smaa „Heden-Søm“ i Render, og veed vel, hvor hun skal fly det baade med aabne Gange og andre Render imellem. Og kan hun og vel gøre de Edderkoppe-Kraver baade smaa og grove, som hun kan vel selv sige Eder. Og kan hun og virke tre eller fire Sinde; dog kan hun ikke vel kruse eller drage paa Lærred, for hun har ikke draget uden to Kraver; hun har endnu ingen Understandelse dertil, før hun fanger mere øvet sig derpaa og bliver lidt ældre“ [2].

Fig. 92. Margarethe Lejonhufvud, Gustav Vasas anden Dronning.

Al denne Kunstfærdighed maatte nu opgives til Gunst for de pibede Kraver, hvor det alene var Strygningen, det kom an paa. Man lod da Broderiet gaa i Arv til de nyopfundne Lommetørklæder og rettede sig efter Modens Bud, hvad Kraverne angik.

At pibe disse Kraver og de dertil svarende Mansketter — „Rue-Forhænder", som de kaldtes paa Dansk — blev efterhaanden en Kunst, hvori der krævedes megen Øvelse for at være Mester. Den danske Prinsesse Anna, der var gift med Kurfyrst August af Sachsen, kunde ikke faa dem tilpas i sit nye Fædreland, men forskrev dem fra sin Tante, Hertuginde Elisabeth i Mecklenborg[1]. Frankrigs kvindagtige Konge, Henrik den Tredje, kom ved to Hovedbegivenheder i sit Liv, hans Bryllup og hans Kroning, for silde til Kirken, saa at man i den Anledning glemte at synge Te Deum, begge Gange fordi han havde travlt med selv at stive og pibe sin Krave, i hvilken Kunst han overgik alle samtidige[2].

Fig. 93. Katharina Stenbock, Gustav Vasas tredje Dronning.

Pibekraverne voksede og voksede, hos Kvinderne ligesom hos Mændene, i den forholdsvis lange Tid af et halvt Aarhundrede. Omkring Aar 1600 var begge Køn i dette Kapløb naaet til de vældige „Møllestenskraver". Pibekravens Størrelse danner derfor ofte en af de sikreste Vejledninger, hvor det gælder om at bestemme et Portræts Alder fra Slutningen af det 16de Aarhundrede. Dog maa Historikeren ogsaa paa dette Punkt være forberedt paa mangehaande Snarer og Underfundigheder. En for-

øget Pibekrave var et Gode, som, om end man selv var død, dog ens Portræt kunde opnaa ved omsorgsfulde efterlevendes Hjælp. Et Eksempel paa saadan Efterhjælp afgiver maaske de svenske Dronningers Portræter i Samlingen paa Gripsholm. Af Gustav Vasas tre Hustruer bærer her den anden Dronning,

Fig. 94. Katharina af Sachsen-Lauenborg, Gustav Vasas første Dronning.

Margarethe Lejonhufvud (Fig. 92) og den tredje, Katharina Stenbock (Fig. 93), hver især en Pibekrave, der svarer til deres Tid, altsaa en mindre og lidt større. Men mærkeligt nok har Gustav Vasas første Dronning, Katharina af Sachsen-Lauenborg (Fig. 94), der døde allerede 1535, en Pibekrave af en Størrelse, hvortil man først langt senere naaede. Og Erik den Fjortendes ulykke-

Fig. 95. Erik den Fjortendes Dronning, Karin Månsdatter.
(Maleri paa Gripsholm.)

lige Ægtefælle, Karin Månsdatter (Fig. 95) — der ganske vist levede 1550—1612, men hvis Velmagtstid var omme, da hendes kongelige Husbond 1568 fængsledes og senere vistnok dræbtes som Fange — bærer til et ungt Ansigt en Pibekrave af et Omfang,

der først blev kendt, da hun var gammel. Begge Besynderligheder synes kun naturligt at kunne forklares paa een af to Maader. Enten forestiller disse to Portræter slet ikke de Personer, efter hvem man har givet dem Navn. Til dette Resultat er en kyndig svensk Gransker for nylig, om end ad andenVej, naaet[1]. Eller ogsaa er Portræterne selv ægte nok, men velvillige efterlevende har her hædret de hedengangne kære ved at lade deres Pibekraver følge med Moden. — Omkring Aar 1600 bar altsaa alle — baade levende og de velplejede blandt Portræterne — Pibekraver af et umaadeligt Omfang. Den fjortenaarige, nygifte Fru Sophie Brahe (Fig. 96), der blev malet 1602, viser os en saadan Pibekrave, bredere ved Skuldrene. Man mene om denne Mode, hvad man vil, een Ting vil sikkert alle være enige om: den tog sig bedst ud, set forfra. Thi bagtil var det allerede nu nødvendigt at underbygge Pibekraven for at give den Rejsning. Selv om man nemlig stivede og pibede den nok saa trofast, var det umuligt at hindre den i paa Grund

Fig. 96. Fru Sophie Brahe, Hr. Jørgen Lunges Hustru, 14 Aar gammel. 1602. (1588—1659).
(Maleri paa Rygaard.)

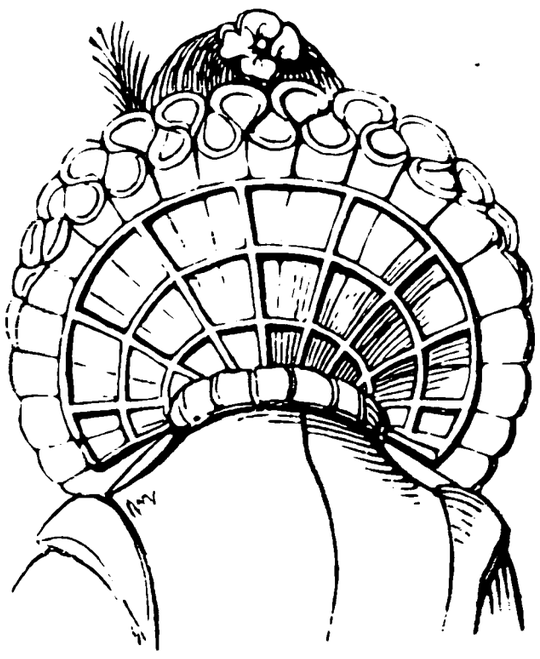

Fig. 97. Kvindeligt Pibekrave-Stativ.
(Efter Fairholt.)

Fig. 98. Fru Lisbet Bille til Næsbyholm (1576—1656), Sivert Beck's Hustru.
(Maleri paa Bosjø Kloster.)

af dens egen Vægt at svuppe paa Ryggen under Gangen. Og kom man i Blæst og skulde bruse imod, blev Vinden let den stærkere og tog Bruset af den, saa at den sank ned som en almindelig Papirskrusedulle om Yderstumpen paa en Bedekølle. Nej, den krævede Støtte bagtil for at vise sig som hvad den var: en hvidlig Straaleindfatning om et himmelsk Aasyn. Men bagfra set, kunde den Vidjekurv, der bar hele den himmelske Tilsyneladelse, hvor sindrigt et Stillads den end var, umuligt tage sig ud til sin Fordel (Fig. 97).

Fig. 99. Christian IV.s Dronning, Anna Katrine, som Barn.
(Maleri paa Frijsenborg.)

Som saa mange andre Mangler, saae man imidlertid denne ikke hos sig selv, men kun hos andre. Pibekraverne gik videre. Her begyndte dog Mændene for en Del at falde fra. Det praktiske Livs Krav og Hindringer blev for mange. Men Kvinderne holdt kækt ud, baarne af Bevidstheden om, at Udlandet gik i Spidsen. Pibekraverne gjordes endnu længere og forsynedes med Kniplinger langs Yderkanten, saa at der uden om Mundingerne af Kravens dobbelte Piberække stod endnu en Krans af fældede „Spitzer“. Fig. 98 viser et Eksempel paa denne Mode i Danmark.

Fig. 100. Fru Sophia Rosenkrans, Anders Billes Hustru, i hendes 32te Aar. 1632.
(Maleri paa Gaunø.)

Men det var, som saa ofte ved Moder, netop disse „Spitzer", der ophævede den. De pegede ud efter, men virkede ind efter. Thi saadanne Kniplinger var jo i Følge Sagens Natur langt kostbarere end den pibede Krave. Hvorfor saa ikke lade denne ophøre med at være pibet? Som broderet og stivet afgav den en langt finere Plantegrund for Kniplingerne. Men hvorfor saa ikke lade den hel og holden selv være Knipling? (Fig. 99). Men var man først naaet hertil, saa laa det saa snublende nær at lade den uden al Stivestads i ædel Simpelhed synke blødt ned og udtrykke, hvad den virkelig var.

Fig. 101. Frederik den Andens Dronning, Sophia.
(Efter Maleri paa Rosenborg.)

Hermed var en Rundgang afsluttet i Modens Spiralbevægelse. De hvide, broderede Kraveborter, Kniplingerne, som — nyopfundne — omkring 1530 var blevne hundset af de stivede Piber, jaget væk og tilsidst havde maattet tjene som blot Pryd paa en uhyre Pibekrave, de samme Kniplinger laa nu, knapt 100 Aar efter, da de stive, strittende Kraver efter alle Overdrivelser tilsidst var klapset sammen, som en fin, udsøgt Prydelse, dæk-

kende hele Brystet, skjulende alle fordums Smykker. Fig. 100 viser, hvor smukt disse store, nedfaldende Kniplingskraver — „Christian den Fjerdes Kraver", som man i Danmark kalder dem — kunde tage sig ud, og hvor grundigt de afløste Fortidens Overhængning med Metalsmykker.

Fig. 102. Elisabeth af Frankrig, gift med Philip II af Spanien.
(Efter De la Mesangère.)

Med Hensyn til Hals og Krave var ved Midten af det 16de Aarhundrede opnaaet alt, hvad man kunde forlange i Retning af Stivhed og Anstand. Men Brystet lod endnu en Del tilbage at ønske. Det var aabenbart upassende, om man endnu trods Korsettets Tryk kunde skælne Barmens Hvælving. For at hindre dette, anvendtes to Midler. Korsettet gjordes saa højt og stramt foroven som muligt. Og dernæst vatteredes der stærkt overalt, hvor der manglede Fylde, saa at Figuren fik Lighed med et solidt Strygebræt (Fig. 101). Intet er maaske et bedre Bevis for den franske Prinsesse Elisabeths Smag, end at hun, tvungen af sin Mand, Philip den Anden af Spanien, til aldrig at fravige dette Snit, dog forstod at forme det til et tiltalende hele (Fig. 102).

Armene havde hidtil bevaret en vis Frihed. Men i og for sig var det jo ligesaa anstødeligt at vise disses Form som Brystets. Naar man betænker, at det lige fra Romernes Dage indtil den franske Revolution aldrig har været Mode for Kvinder selv ved

den største Fest at have blottede Arme[1], vil man lettere forstaa den Iver, der greb Datiden, for ogsaa at skjule disses Form. Dette kunde ske ved at udpuffe dem behørigt. Og intet var her naturligere end at anbringe et til Korsettet svarende Stykke paa hver Arm, behørigt udspilet med Fiskeben eller Metaltraade.

Sin Yderlighed naaede denne Mode kort efter Aarhundredets Midte. Istedetfor de tidligere glatte Ærmer med kun halvt skjulende Overkjortel-Ærmer eller de lagvis indsnørede Former indførtes nu rene Gevækster, især paa Skuldrene, hvor de lettest

Fig. 103. Catharina af Medicis.
(Efter De la Mesangère.)

Fig. 104. Maria Stuart.
(Efter De la Mesangère.)

lod sig anbringe uden helt at hindre Armens Bevægelighed. Fig. 103 og 104 viser os Catharina af Medicis og Maria Stuart, hver med sin Form for saadan udpuffede Skuldre.

Der var dog ogsaa en anden — om man saa vil: mere ærlig — Vej at gaa. Det var med Forsæt at fremhæve, hvor tynd, grim og stilket en Tingest dog egentlig en Kvindearm i Virkeligheden var. Den skulde umuligt kunne bringe noget Hjerte i Brand. Denne Vej synes man fortrinsvis at have indslaaet i Danmark. Efter Portræterne at dømme rummede de danske Kvindeærmer fra 1570 til henimod Aar 1600 kun lutter ærbare, magre Knækstilke. De ligner en Sum af mislykkede, sorte og hvide Pølser, som man

Fig. 105. Fru Birgitte Rosensparre,
Præben Gyldenstjernes Hustru, † 1583.
(Maleri paa Gammel Køgegaard.)

Fig. 106. Fru Birgitte Laxmand,
Peder Billes Hustru.
(Maleri i Bosjø Kloster.)

Fig. 107. Fru Karen Gyldenstjerne til Avnsbjerg,
Jørgen Marsvins Hustru, † 1589.
(Maleri paa Rosenholm.)

Fig. 108. Fru Anna Hardenberg,
Enke efter Oluf Mouritsen Krognos.
(Maleri paa Hvedholm.)

Fig. 109. Fru Birgitte Gøye (1511—74), Hr. Herluf Trolles Enke.
(Maleri af 1587 i Odense Kloster.)

i Slagtetiden for Løjers Skyld havde forsynet med Albuled. Dette gjaldt ikke blot nygifte, smaa Pippip som Fru Birgitte Rosensparre (Fig. 105). Armene syntes tværtimod kun at tyndes og længes ved Ægteskab som hos Fru Birgitte Laxmand (Fig. 106). Selv Alderens Fylde hos Fru Karen Gyldenstjerne nægtede dem Sul (Fig. 107). Og hos Enker som Anna Hardenberg snævrede de næsten uhyggeligt ind (Fig. 108) for tilsidst hos Birgitte Gøye at minde om blotte indre Knokler, først med Kunst fremdragne af en senere Tid ved Hjælp af Röntgenske Straaler (Fig. 109).

Fra Hoften og ned førte „Vertugalen“ eller Krinolinen Kommandoen. Den bestod gerne af Kanevas eller senere maaske mest af Filt, gennemtrukket med Fiskeben eller Metaltraade. I Tyskland (og i Norden?) kaldte man den i Spøg for en „Klokke“, hvilket Navn siden bibeholdtes om det Klædningsstykke, der arvede dens Plads. Den bandtes ovenpaa Korsettet og udgjorde saaledes det underste „Skørt“.

Dens Hovedbetydning bestod i, at den udspændte de overliggende Klædningsstykker og saaledes hindrede dem i at aftegne Legemets Form. Da det folderige Klædebon jo var afskaffet, og Kjortelen sluttede fast og glat om sit indre Stativ, fremkom herved en hel ny Maade at syne paa, hvor Stoffets Flade kom til at spille Hovedrollen.

Dette stemmede vel med Tidens vakte Sans for „Besætning“. Medens det tidligere havde været Kjortelens Folder, der gjorde Udslaget, fremkaldtes nu Skønhedsindtrykket væsentligt ved det spillende Liv af Knapper, Sløjfer, Baand og Borter, alt det meget „Passement“, der rigt tatoverede den glatte Flade.

Her opstod imidlertid et Spørgsmaal, hvis Afgørelse skiftevis delte Evropa i to forskellige Lejre. Korrekt burde man jo drive Strengheden saa vidt, at kun det yderste Klædebon, den egentlige Kjole, var synlig. Men hvilken Farvevirkning kunde man ikke paa den anden Side opnaa ved at lade Overkjolen staa aaben, saa at indenfor dens skindforede eller guldbræmmede Kantning

en ny Kjole viste sig med nyt Farveskær, med ny Besætning! Skønt Pligtens Stemme stadig lød, bukkede dog de enkelte Lande, om end til forskellige Tider, under for denne altfor fristende Lagdeling.

Norden var her let at lokke. Dens Skønhedsbegreb gik netop i Retning af det spraglede, som jo ad denne Vej saa let lod sig frembringe. Og Spanien og Frankrig med deres strænge Fordringer om fuld Tilknapning laa saa fjærnt. Kun undtagelsesvis var man da heroppe helt korrekt. Blot til Ridning synes man til Stadighed at have anvendt helt lukket Kjole.

Som en Følge heraf uddannede der sig da i Skandinavien, ligesom for en stor Del i Tyskland, en ny Inddeling af Kjoler, der gjorde det dobbelt kostbart at være fuldstændigt forsynet. Man brugte nu baade Overkjoler, Livkjoler og Underkjoler. Overkjolerne deltes atter i de „vide“ og de „enge“, hine beregnede paa at staa aabne lige fra Halsen, disse kun fra Midjen og ned. Under en „vid“ Overkjole maatte der nødvendigvis bæres Livkjole, under en „eng“ kunde man nøjes med en Underkjole, der enten var et blot Skørt eller dog havde et tarveligt udstyret Livstykke, da dette jo ikke kunde ses. Fru Sidsel Urne havde saaledes tre „vide“ Overkjoler, en af sort og en af hvidt Fløjl, en af leverfarvet Silke[1], Pontus de la Gardies Hustru havde syv[2]. Den danske Prinsesse Dorothea fik Aar 1561 til sit Udstyr 6 „vide“ og 18 „enge“ Overkjoler samt 14 Underkjoler[3]. Den svenske Prinsesse Elisabeth fik Aar 1581 20 „vide“ Overkjoler, 22 Livkjoler og 13 Underkjoler[4]. Christian den Fjerdes Dronning, Anna Catharina, mødte her i Landet Aar 1597 med 20 „vide“ og 14 „enge“ Overkjoler[5]. Det var andre Forhold, end da man ved Aarhundredets Begyndelse havde sin Datter rigt udstyret ved at give hende blot en Kjortel i hver af Regnbuens Farver.

Der var da saaledes aabnet Vej for paa een Gang at vise to Kjoler. Men hvad var der egentlig til Hinder for at vise Skørtet med? Jo flere Lag, man fik Indtryk af, des mere passende blev aabenbart Klædedragten. At lade det Skørt, der viste sig, være selve den hemmelige Gangkurv, gik dog ikke vel an, da Rib-

berne let kunde syne gennem Overtrækket. Man indførte da et særligt Skørt over Vertugalen, af Fløjl eller andet, beregnet paa at titte frem enten forneden af Livkjolen eller foran i en lille, aaben Split. Herved fremkom endnu en Inddeling af Kjolerne i de lange og de „stakkede", de opskaarne og de uopskaarne. Betegnelsen „de opskaarne" var særlig vildledende, da den baade

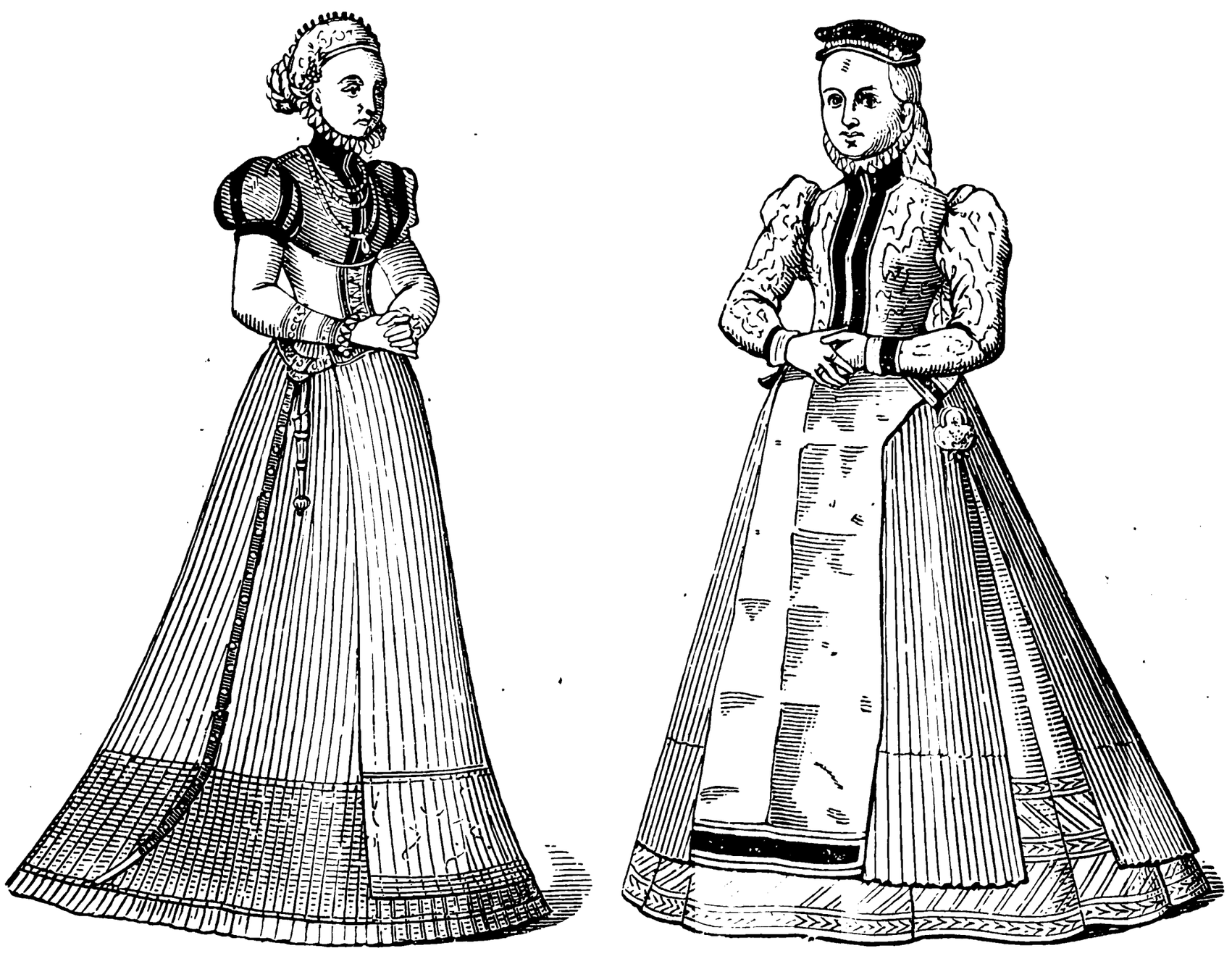

Fig. 110. „En ærbar Frue og Jomfru i Festdragt".
(Efter H. Weigel: Trachtenbuch 1577.)

kunde betegne, at Kjolen ikke var højhalset, og at den havde en Split forneden[1].

Sit pudsige Højdepunkt naaede endelig den hele Tilbøjelighed, da man foruden de tre forskellige Kjortellag indførte endnu et fjerde. Man tog et Forklæde paa, og for at intet herved skulde gaa tabt, drejedes Underkjolens Split hen paa Siden, hvor saa Skørtet fik Lov at syne (Fig. 110).

Forklæder var især ret i Brug i Norden i Aarene 1560—90. Mette Rosenkrans besad saaledes „et rødt bræmmet Fløjls Forklæde paa Sølvbund", „et rødt blommet Fløjls Forklæde paa

Guldbund“ og flere ringere af Fløjl og Silke[1]. Sidsel Urne havde dem ligeledes af Fløjl i alle Farver[2]. Den svenske Prinsesse Elisabeth fik til sit Udstyr ikke mindre end tyve Forklæder, hvoraf to vurderedes til 3200 Kroner Stykket[3]. I Sverige lader det til, at man har brugt til saadanne Forklæder tillige at bære Halværmer og Brystsmække af samme Slags. Pontus de la Gardies Hustru besad saaledes seks Forklæder af Gyldendug og Fløjl, alle med tilsvarende Ærmer og Brystykke[4].

Fig. 111. Kurfyrstinde Anna af Sachsen med Overkjole, Underkjole og Forklæde.
(Efter Maleri i Dresdens Museum.)

Paa dansk gav man dette Klædningsstykke straks Navnet: Forklæde. Det tilsvarende af Linned derimod, til blot husligt Brug, synes undertiden at være blevet kaldet „Formave“. Prinsesse Anna fik fjorten Par saadanne med sig, da hun Aar 1548 forlod Danmark[5] (Fig. 111). Paa svensk kaldte man dem „Forskørter“[6]. Paa tysk derimod kaldte man dem blot for „Skørt“ (Schurz eller Schürze), en stadig Kilde til Forvirring, i det mindste for Nordboere[7].

Vertugalens Hovedøjemed, at skjule Formen, var for største Delen opnaaet. Kun paa et enkelt Punkt stod endnu noget tilbage at ønske. Selve Hoftepartiet var altfor tydeligt. Her blev da gaaet lidt efter. Øjet skulde her, ligesom foroven, vildledes ved Udpuf.

Omtrent ved Aarhundredets Midte begyndte man at paabinde Puder baade for og bag. De sidste, der anvendtes efter størst Maalestok, kaldtes for „fessues“, de andre gik under forskellige

Navne. Det er maaske saadanne, til hvilke der sigtes, naar det hedder, at Prinsesse Anna af Danmark Aar 1548 udstyredes med to Par „Upstotte Mawen“ [1].

Fig. 112. Dronning Elisabeth af England. † 1603.
(Efter et samtidigt Kobberstik.)

„Fessuerne“ voksede i Løbet af en halv Snes Aar i en foruroligende Grad, indtil man endelig, ved Anbringelse af temmelig store Hoftepuder, begyndte at udligne deres Uformelighed. I

Frankrig tiltog derpaa Hoftepuderne saa stærkt, at der allerede Aar 1561 maatte udstedes Forbud mod større Hoftebredde end to Alen i Tværsnit. Lidt efter lidt faldt dog Bevægelsen i Ro, og Dannelsen foregik jævnt over hele Omkresen. Ved Aarhundredets Slutning var Forholdet dette, at Legemets Form var

Fig. 113. Fransk Hofdragt under Henrik IV.
(Efter De la Mesangère.)

ganske skjult (Fig. 112). Fiskebensskørtet stod som en omvendt Urtepotte stivt og fladt ud fra Midien, opretholdt ved en usynlig Pudekrans og bærende selv et eget Kjolelag i Pibekraveform (Fig. 113). Da Prinsesse Anna Catharina Aar 1597 ægtede Christian den Fjerde, hørte der til hendes Udstyr et livfarvet og et grønt Fiskebens Skørt, hvert med sin tilsvarende Fløjls Pude-

krans[1]. Fig. 114 viser Rigsraad Christen Skeels Hustru, Fru Margrethe Brahe, iført usynlig Pudekrans og synlig Hofte-Pibekrave.

Kvindekjortelens Udvikling, der begyndte saa frit, var saaledes tilsyneladende endt i lutter Unatur. Nærmere set gjaldt dette dog kun en snæver Kres af Samfundet. Folkets lavere Lag, hvis Sysler ikke tillod dem fuldt at følge saa uhensigtsmæssige Moder, høstede desmere Nytte af Tidens væsentligste Fremskridt: Kjortelens Søndring i Livstykke og Skørt. Med en mærkværdig Hurtighed trængte denne praktiske Delingsmaade igennem. Ser vi f. Eks. Listerne over Kvindeklæder, pantsatte af Landbefolkningen omkring Ribe henimod Aarhundredets Slutning, vil det vise sig, at Delingen her næsten overalt var gennemført[2].

Fig. 114. Fru Margrethe Brahe (Rigsraad Christen Skeels) † 1614.
(Maleri paa Gaunø.)

Men ogsaa i Samfundets øverste Lag brød Moden Vej for en betydningsfuld Nydannelse. Fiskebens Skørterne var nemlig paa deres Vis fuldt saa anstødelige som nogen tidligere Dragt. Den tyske Præst, Lucas Osiander, udtrykte i en af sine Prædikener deres Hovedmangel ved at sige: „Naar en Kvindeperson, iført Fiskebensskørt, staar nær ved et Bord eller vil sætte sig ned, saa løftes hendes øverste Klædedragt en halv Alen til Vejrs ... Vovede

en Skalk at gøre sligt ved en ærlig Kvinde, saa gjorde I ham hans Ret, om I slog ham i Næse og Mund, saa det blødte. Men nu lave I selv Klæderne, saa at de staa op, og dette kaldes en passende Prydelse“ [1].

Noget maatte der aabenbart gøres, saa meget mere, som de lange Hoser efterhaanden fortrængtes af de korte Strømper. Man blev da tilsidst ogsaa i Norden tvungen ind paa den Vej, som de sydligere Lande allerede havde betraadt. Kvinder anlagde mandlig Benbeklædning.

Fig. 115. En Pungmager.
(Efter Jost Amman 1568.)

Hvor stridende dette var mod gammel-nordiske Begreber, kan ses af, at det paa Island endog havde været anset for lovlig Skilsmissegrund, om Kvinde gik med Broge som en Mand [2]. Endnu omkring Aar 1500 var det ukendt i Frankrig, at Kvinder bar Benklæder [3]. Først noget senere opstod Skikken i Italien og bredte sig derfra til Frankrig og England. Maria Stuart og hendes fornemste Omgivelser vides f. Eks. Aar 1563 at have anskaffet sig saadanne [4]. I Tyskland derimod vedblev man længe at kæmpe imod, og det 16de Aarhundrede ud synes dette Beklædningsstykke at have været ukendt i Danmark.

Først ved Begyndelsen af det 17de Aarhundrede trængte Skikken igennem ogsaa i Norden, i lang Tid dog blot hos de højest stillede. Siden da har lidt efter lidt i Aarhundredernes Løb en Mandsdragt udviklet sig under det kvindelige Klædebon.

En Beklædningsgenstand, der tidligere havde været nødvendig, men efter Korsettets Indførelse ikke længer behøvedes, var Bæltet. Det bevaredes dog endnu Aarhundredet ud og anvendtes som tidligere til at bære Pose eller Pung (Fig. 115 og 116) og Nøgleknippe. „Hans Jacobsen og Jacob Larsen befandtes at have

Fig. 116. Maria besøger Elisabeth, Vor Frue Dag (Elisabeth har Pung ved Bæltet).
(Niels Hemmingsens Postille 1576.)

skaaret en Pung fra en Kvinde paa Gaden, og forvaredes derfor til videre Besked“, hedder det f. Eks. Aar 1577 i en af de mange Retssager, som disse Forhold naturligt fremkaldte[1]. Selv til Festdragt, hvor Bæltet nu var ganske betydningsløst, hævdede det sin Plads og gik over til at blive et af Kvindedragtens mest fremtrædende Smykker (Fig. 94, 102, 104, 110 og 118). Guldbeslagent, besat med Ædelstene, forlænget, saa at dets ene, nedhængende Rem næsten naaede Jorden, gjorde det ypperlig Virk-

ning paa den foldefri Klædedragt. I Begyndelsen af det 17de Aarhundrede afskaffedes det imidlertid temmelig pludseligt som fornemt Smykke.

Over Kjortelen bares af Kvinder, naar de færdedes ude, stundom ved Vintertid ogsaa i Hjemmet, den lange Kaabe. Hvor klædelig en saadan kunde tage sig ud, naar den bares af en Kvinde, der klædte den, kan ses af det smukke Portræt af Christian den Andens Datter Christine (Fig. 117). Det fremstiller hende som femtenaarig, da hun som Enke 1536, medens Faderen sad fangen paa Sønderborg, opholdt sig hos sin Moster i Nederlandene og modtog det ene Ægteskabstilbud efter det andet, som dog alle afsloges. Aar 1541 ægtede hun, da en Plan om Giftermaal med Henrik VIII af England var glippet, Hertug Franz, Arving til Lothringen. Den mørke Enkedragt, uden alle Smykker, kun dækket af den lange Kaabe, fremhæver dobbelt hendes ungdommelige Ynde.

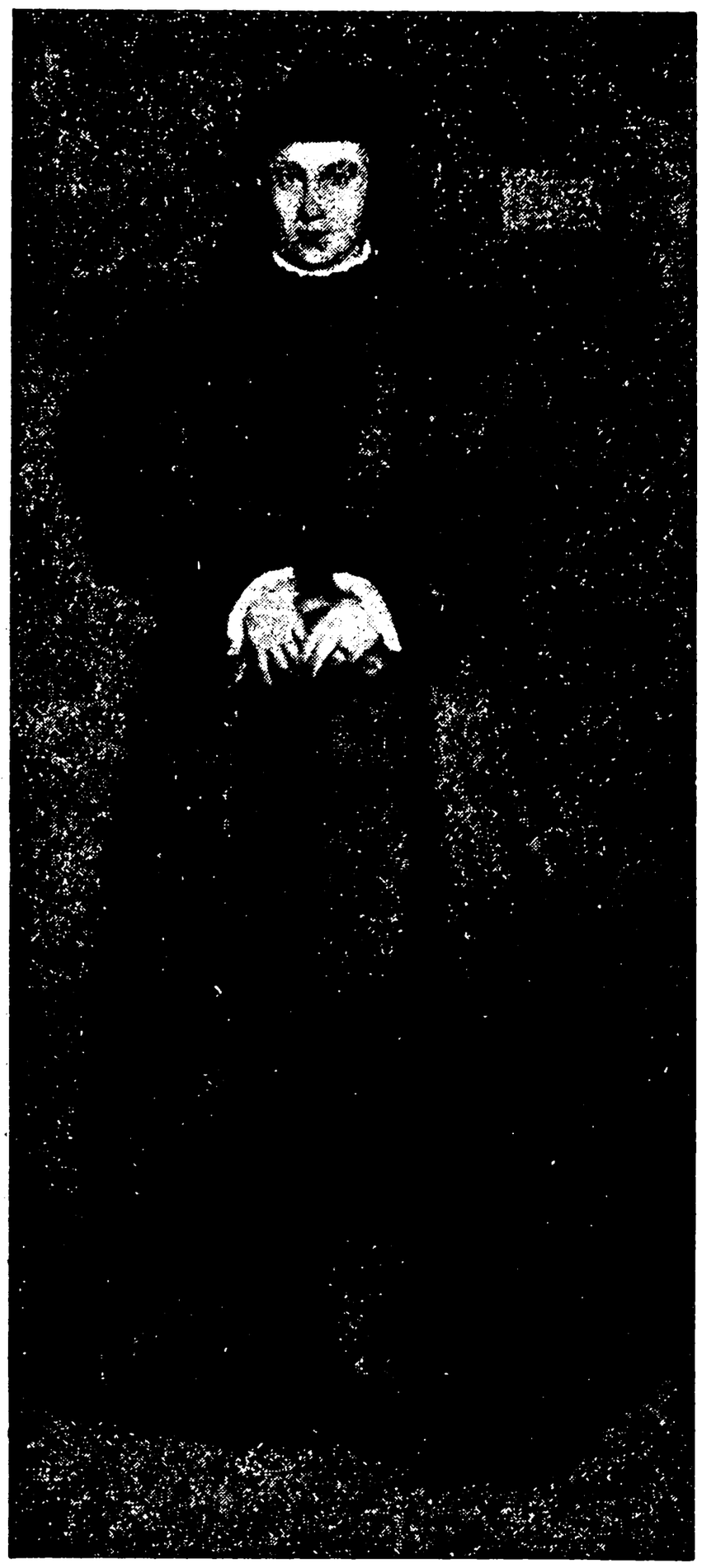

Fig. 117. Christian II's Datter Christine.
(Efter H. Holbein den yngres Maleri i Hampton Court.)

Ogsaa for den lange Kaabes Vedkommende viste sig dog en Tilbøjelighed til at forkortes, der, ligesom hos Mændene, ikke rastede, førend den engang lange Kappe stumpede af ved Hofterne. For Kvindernes Vedkommende opstod herved to Former for Kappe, dels den spanske, der ganske lignede Mændenes, men vistnok tog sig fuldt saa godt

ud med Kvindekjortel under (Fig. 118); dels den saakaldte „Harzkappe“, hvis væsentligste Kendemærke var, at Ærmehullerne var bibeholdte. Hvor Stof og Farvepragt ikke bødede derpaa, havde denne Form noget eget ynkeligt ved sig (Fig. 119). Ikke desto mindre synes særlig denne Form at have fundet Udbredelse i Danmark, vel nærmest fordi den var herskende i Tyskland. Dronning Anna Catharina medbragte Aar 1597 tre „Harzkapper“ [1].

Fig. 118. Kvinde i kort Kappe.
(Efter Jost Amman.)

Hvad der imidlertid i Norden betydeligt kølnede Interessen for de korte Kaaber, var ikke blot deres Uhensigtsmæssighed, men først og fremmest det vanærende, der ifølge Folkemeningen knyttede sig til dem. Lang Kaabe var Ærestegn, „Dannekvinde“-Dragt, medens det var utugtige Kvinder forbudt at bære andet end kort Kaabe [2]. Som en Følge heraf synes de nye, korte Kaaber kun at have fundet Udbredelse hos de Krese, der stod Hoffet nær. Folkets Flertal bevarede de gamle, ærbare. — Ved Begravelser var, nu som tidligere, alle iført lange Kaaber (Fig. 120).

Fig. 119. Kvinde i „Harzkappe“.
(Efter Jost Amman.)

Et ganske eget Udtryk for det Værd, man tillagde lange Kaaber, lader sig paavise i Ribe. Her havde efterhaanden den Mode uddannet sig, at alle Kvinder skulde bære Kaaben, ikke om Halsen, men oppe paa Hovedet. Ved Bryllupper, ved Barnedaab, til alle

Fester mødte man i denne Mummedragt, og Øvrigheden udstedte forgæves Forbud derimod. Allerede Aar 1561 anordnede Lensmanden og Magistraten „med de fornemste Dannekvinders Samtykke“, at sligt skulde ophøre, og en betydelig Bøde blev paalagt Overtræderne[1]. Men desuagtet holdt Skikken sig Aarhundredet

Fig. 120. Kvinder i Ligfølget ved Frederik II's Begravelse.
(Efter en samtidig Afbildning.)

ud, og først Aar 1607 fik man Bugt med Ondet. Det vedtoges da af alle Borgerne, at fra Jul samme Aar skulde deres Hustruer og Døtre igen smukt gaa med Kaaberne om Halsen; kun Enker og de, der bar Sorg for en nær Slægtning, samt Kvinder i Ligfølge skulde fremdeles have Lov til at bære Kaaben paa gammel Maade[2]. Aar 1611 maatte samme Forbud udstedes i Ringkøbing[3].

8

Under den synlige Dragt havde der i Aarhundredernes Løb, især for Mændenes Vedkommende, efterhaanden dannet sig flere nye Lag af Klædningsstykker. I Danmark synes man i saa Henseende at være gaaet videst. Det er derfor en Spøg, som godt kan skrive sig fra Shakespeares egen Tid, naar i England Graverkarlene i Hamlet indtil for ikke længe siden fremstilledes iført saa mange Underklæder, at det tog lang Tid, førend de kunde faa taget de behørige af og begyndt Arbejdet[4].

I Danmark bares nemlig under Kjortelen først en Trøje, saa,

dog ikke af alle, et Livstykke, svarende til den senere Vest, derpaa „Uldenskjorte“, „Brystdug“ og endelig Skjorten. „Naar du tager din Skjorte paa“, hedder det derfor i en Andagtsbog fra hine Dage, „da kom Kristi Uskyldighed ihu. Naar du lægger din Brystdug, Uldenskjorte, Bindeliv, Trøje eller Livkjortel paa, saa tænk paa den Retfærdigheds Kraft, hvorom Paulus taler“ o. s. v.[1]. Stundom, ved Vintertid, eller naar det ellers gjordes Behov, bar man vistnok ikke blot eet, men flere Stykker af hver Slags.

Paa Skjorten nær var de alle af uldent Stof, Vadmel, Klæde eller Fløjl, alt efter Vedkommendes Evne. Skøndt de var beregnede paa at dækkes af andre Klædningsstykker, var de dog ofte meget rigt udstyrede. Knud Rud mistede saaledes under Grevefejden en Damaskes Brystdug foret med Maarskind[2]. Gustav Vasa besad i Aaret 1548 mindst femten Brystduge, hvoraf en af Gyldendug, fire af sort eller rødt Fløjl, alle forede med Maarskind, en af sort Taft foret med Svaneskind, en af hvidt Damask foret med rødt Fløjl o. s. v.[3]. Uldenskjorterne, der havde lidt mere Udsigt til at blive sete, var om muligt endnu prægtigere. Gustav Vasa ejede blandt andet en af leverfarvet Silkeatlask foret med Graaværk[4], Pontus de la Gardie en af rød Silke[5], den svenske Kansler, Conrad v. Pyhys, en af „rødt Skarlagen, forbræmmet med gyldent Passement, med ti gyldne Knapper i Brystet og to i Ærmerne“ o. s. v.[6].

Disse mange Underlag, der iøvrigt jo passede vel til en tidligere Tids Mangel paa Midler til at opvarme Stuer, maatte stundom kunne give den, der bar dem, en ikke ringe Førlighed (Fig. 121).

Som bekendt er denne Tilbøjelighed til mange Lag Klædningsstykker senere bleven afsleben for Bybefolkningens Vedkommende; men den danske Landbefolkning har længe bevaret den usvækket. Endnu, eller dog indtil for kort siden, bar Bønderne saavel i Jylland som paa Sjælland ganske den samme solide Underbeklædning, som Adelen i det 16de Aarhundrede. Om det saa er Benævnelserne, saa er de omtrent de samme, idet kun „Livet“ er blevet til „Vest“ og „Uldenskjorte“ let omdannet til „Uldenskjøt“[7].

Kvinderne delte kun halvvejs denne Mændenes Trang. Medens

Fig 121. Gustav Vasa 1542.
(Efter Maleri i Uppsala Universitets Samlinger.)

Lysten til bestandig flere Skørter var i livlig Stigen det 16de Aarhundrede igennem, nøjedes man for Brystets Vedkommende med forholdsvis tynd Beklædning. Dette stod uden Tvivl i Forbindelse med den Mode at have Barmen delvis blottet, der jo var

herskende i Aarhundredets Begyndelse og kom igen lige ved dets Slutning. Saa vidt vides, bar de under Kjortelen kun et løst Livstykke, den saakaldte „Bindetrøje“ [1], der i mange Tilfælde vistnok helt maatte vige, hvor Korsettet anlagdes.

Det indre Beklædningsstykke, der undergik den største Forandring i det 16de Aarhundrede, var Skjorten. Skønt dens Form og Plads forblev den samme som fra gammel Tid, skete der et fuldstændigt Omslag ikke blot i dens Forfærdigelse, men først og fremmest i dens Betydning i det almindelige Omdømme.

Skjorten havde fra Arilds Tid været anset for det inderste og nødvendigste Dække, Klædningsstykkernes Klædningsstykke. Som de andre var den bleven gaaet med, indtil den var opslidt. At skifte den faldt ikke mere ind end at skifte Kjortel og Kappe.

Af disse to Egenskaber, dens Nødvendighed og stadig fortsatte Brug, havde efterhaanden udviklet sig en ganske egen Maade at betragte den paa. Den var bleven til Inderlighedens Sindbillede, Udtrykket for det trofaste Forhold mellem Mand og Kvinde. „Bær over med hende! Jo bedre du farer med hende, des bedre har du hende. Mand skal jo holde af det Klædebon, som han haver næst sig [2]“. Den var bleven den naturlige Fæstegave fra Kvinden til hendes udkaarne og et Tegn paa uskrømtet Venskab, naar den veksledes som Gave mellem andre. Ifølge Folkevisen udtrykte derfor Erik Glipping sin Kærlighed til Marsk Stigs Hustru ved at bede hende sy sig en Skjorte,

„Hil sidde I, Fru Ingeborg!
Og ville I være mig huld,
Da sy I mig en Skjorte af Silke,
Bestikke den vel med Guld“.

Og hendes Afvisning lød saaledes:

„Syr jeg Eder, Herre! en Skjorte,
Belægger den med Guld,
Spørger han det, unge Hr. Marsk Stig,
Han bliver mig aldrig huld [3].“

Denne Betragtningsmaade holdt sig endnu i det 16de Aarhundrede. Den saakaldte „Daljunker“ modtog saaledes Aar 1527 Skjorter i Foræring af sin Fæstemø, Fru Inger til Østraats

Datter[1]. Magdalene Krognos skænkede ved sit Bryllup sin Husbond en perlestukken Skjorte, og en til hver af Brudesvendene[2]. Først ved Forordning af 1615 blev denne sidste Skik hævet[3]. Skjorte som Venskabsgave forekom ligeledes hyppigt. I Tyskland var det en staaende Foræring mellem Fyrster. Hans den Ældre af Slesvig modtog blandt andet en fra Hertuginden af Preussen[4]. Endnu i Aaret 1560 sendte Kurfyrstinde Anna af Sachsen en Skjorte som Gave til den norske Adelsmand Christoffer Trondssøn, idet hun spøgefuldt tilføjede: „Havde du ikke under vort Besøg i København (1559) kørt vore Jomfruer saaledes i Ring og givet dem Grund til at blive undselige, saa vilde de maaske have holdt paa, at den var bleven lavet bedre og smukkere“[5].

I alt dette maatte der nødvendigvis ske en Forandring, da Brugen af Linned blev almindeligere og det blev Skik, at hver enkelt besad flere Skjorter. Tidligere havde de i Reglen været af Uld og kun hos meget rige af Linned eller Silke. Man vil kunne slutte sig til Tilstanden i Norden, naar man hører, at selv i Frankrig fandtes i det 15de Aarhundrede kun en eneste Dame, der ejede mere end to Lærreds-Chemiser, og dette var selve Dronningen[6]. Under saadanne Forhold kan det ikke undre langt ind i det 16de Aarhundrede i Danmark endnu at høre Tale om en Silkeskjorte[7], eller se, hvorledes to af Landets rigeste Familjer vekslede Breve om at maatte laane en smukt udstyret Lærredsskjorte[8].

Omslaget skete omtrent ved Aarhundredets Midte. Det var de synkende Priser paa Linned, der hidførte det. Men lægger vi Mærke til hvilke Priser, der var i Stand til at fremkalde Omslaget, faar vi maaske det bedste Bevis for, hvor stærk en Trang der var til Stede, hvor dybt man følte Ulemperne ved det gamle. De Priser, der indtraadte, var nemlig endnu meget høje. De afveg kun lidet fra vore Dages, skønt Pengene dengang havde langt større Værdi. Grove Skjorter til Arbejdsfolk kostede i Gennemsnit 2—3 Kroner i vore Penge, finere Skjorter 4—6 Kroner. Christian den Fjerdes Skjorter i Aarene 1590—93 betaltes med 16—24 Kroner[9]. Endnu var ikke det Stof ret bekendt, der i de

følgende Aarhundreder skulde drive Priserne paa Linnedvarer bestandig nedad. I Aaret 1559 indførtes den første Balle Bomuld i England[1].

Men jo højere Priserne var, des mere maa man undres over den Hurtighed og Kraft, hvormed Forandringen foretoges. Vi staar her ved den Hovedbegivenhed paa det daglige Livs Omraade, hvis forskellige Sider vi i det foregaaende enkeltvis har haft Lejlighed til at betragte. Indførelsen af Lærredslagener, Haandklæder, Duge, Lærredshoser, Skjorter o. s. v., var altsammen kun enkelte Led af det samme, store Gennembrud.

Under alle sine forskellige Former ytrede Omslaget sig med stigende Fart, især fra Aarhundredets Midte. For Skjorternes Vedkommende behøver vi blot at betragte Mærkepunkter som disse: Aar 1548 fik Prinsesse Anna af Danmark ikke mindre end seksten Særke til sit Udstyr[2]. Aar 1565 kunde det skrives om Frederik den Anden: „Hans Naade har mere end tyve Skjorter endnu, som Hans Naade kan en Stund hjælpe sig hen med“[3]. Ved sin Død 1575 lader det til, at Peder Oxe har efterladt sig 60 Skjorter[4]. Aar 1612 maatte det forbydes jævne Borgerfolk i Lybæk at give deres Døtre mere end 20 Særke til deres Udstyr[5].

Begejstringen havde oversteget sine Bredder; man var naaet saa vidt, at der maatte slaas af[6].

I mærkelig Modsætning til denne store Interesse for Skjorter og de betydelige Summer, der ofredes derpaa, staar den Rolle, som de kom til at spille i Klædedragten. Fra den Stund, der lagdes saa megen Vægt paa dette Klædningsstykke, udelukkedes det samtidig fra den synlige Beklædning. Kun de løse eller paasyede Pibekraver og Haandpiber var synlige. Skjorten ikke mere. Dette staar uden Tvivl i Forbindelse med Tidens Lyst til det brogede. Tidligere havde Skjorterne hyppigt haft stærke Farver. Silke indbød jo dertil, og et Perlelad tog sig langt bedre ud herpaa. Endnu i Aaret 1565 hører vi om Skjorter med silkesyede Sømme af andre Farver, ja om „sorte, silkesyede Skjorter“[7]. Men da Skjorterne blev helt hvide, tabte de deres Adkomst til at ses. Det var allerede meget, at denne Farve taaltes paa Pibekraver og Mansketter.

Fig. 122. Mand med Hætte.

9

Ved det 16de Aarhundredes Begyndelse var Hovedbeklædningen atter vendt tilbage til mere naturlige Former. De tidligere Forsøg paa at skabe noget smukt ved at forlænge Hætten til en lang Hale, der hang ned ad Ryggen (Fig. 122), eller ved at forhøje det kvindelige Sæt til et flere Alen langt Kræmmerhus ombølget af Lin (Fig. 123), var atter opgivne. Nu bares Halehætterne kun af Skoledrenge[1] og enkelte gammeldags Gejstlige[2]. De høje Sæt var gaaede i Arv til Landbefolkningens Kvinder, der, hvis man tør slutte fra de endnu bevarede svage Spor i Folkedragterne, især i Sønderjyllands Vestegne, synes at have fundet Smag deri.

For begge Køns Vedkommende var den beklippede Hovedbedækning bleven formindsket til det mindst mulige, til Huen. Men Væksten skulde snart begynde paany. Den mandlige Hue førte an, den kvindelige fulgte efter.

Den lave Hue kunde være hensigtsmæssig nok, forsaavidt den sluttede varmt og tæt om Hovedet, saa at man om Dagen ikke savnede Nathuen. Men smuk var den ikke. Og uden Skygge tog den kun daarligt af for Sol og Væde.

Lidt efter lidt begyndte der da Bestræbelser for at raade Bod herpaa. Snart brød der paa Hueranden en lille Skygge frem over Panden (Fig. 124). Snart bredte den sig ligeligt ud efter, baade i Panden og i Nakken (Fig. 125). Snart rejste den sig lige op efter som en

Fig. 123. Fransk Kvindesæt i det 15de Aarhundrede.
(Efter Fairholt.)

Fig. 124. Portræt af en ukendt.
(Efter Tegning af François Clouet 1510—72.)

Fig. 125. Kejser Maximilian.
(Efter Albrecht Dürer 1471—1528.)

Fig. 126. Ung Adelsmand.
(Efter en Tegning fra det 16de Aarhundrede.)

Fig. 127. Tegning af Albrecht Dürer.
(1471—1528.)

Vægtergang om Huepullen. Paa den her afbildede Hue af denne Art (Fig. 126) faar dens adelige Ejer Lejlighed til at vise, at han tillige er en lærd Mand, idet han har ladet udsy græske Bogstaver i Vægtergangen. Snart endelig lod man denne opstaaende Skygge dele sig i løse Flige, der kunde knappes sammen eller slaas ned, omtrent som paa en Stormhue i det 19de Aarhundrede (Fig. 28 og 127). En egen Slags Hue, der ser ganske bekvem ud, er den, der var meget brugt i Norden 1515—1530 (Fig. 29 og 45), og som Luther bærer paa hosstaaende Portræt (Fig. 128). Pullen er her gjort saa bred, at den kan trækkes frem og tillige tjene som Skygge, og bag i er Huen forsynet med en Nakkeklap, saa at den synes at kunne tjene som alt: baade Kalot, Rejsehue og Nathue. Vanskeligere at kende igen er de ovennævnte Stormhuer, naar de hos Landsknægte forsynedes med vældige, ombølgende Fjer, der i Blæst synes at maatte have pirret vel meget i Ansigtet (Fig. 129).

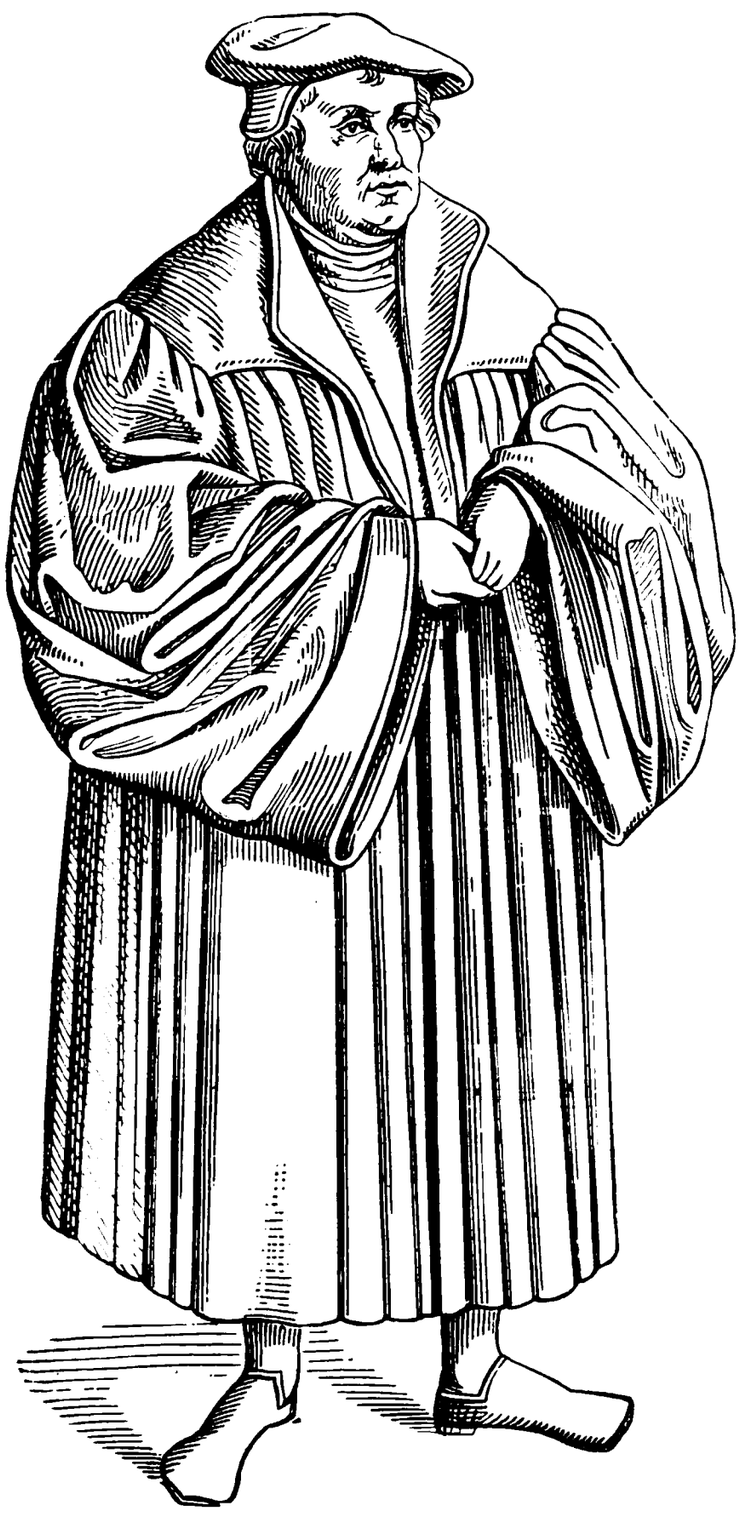

Fig. 128. Martin Luther 1543.
(Efter Lucas Cranach.)

Af alle disse Forsøgsformer sejrede den, der lod Skyggen staa ud jævnt til alle Sider.

Saaledes opstod „Bonnetten“ og „Baretten“. De var indbyrdes kun lidet forskellige. I Danmark kaldte man dem gerne, forsaavidt de bares af Mænd, for „Baretter“, forsaavidt de bares af Kvinder, for „Bonnetter“. I Sverige synes „Bonnet“ at have været den hyppigste Fællesbetegnelse. De afveg ikke meget i Form fra en lav Filthat i Nutiden, men Stoffet, hvoraf de var, gav dem desuagtet et derfra vidt forskelligt Udseende. De var nemlig af Klæde eller Fløjl, der — selv i Skyggen — kun sjældnere holdtes stivt ved Metal-

traade (Fig. 130 og 131), men i Reglen blødt gav efter og antog ret besynderlige Former, naar de anbragtes kækt opsmækket halvt skævt paa Hovedet. Det dristige og klædelige forøgedes yderligere ved den Prydelse, som næsten aldrig savnedes: en bølgende Strudsfjer paa Siden (Fig. 131 og 132).

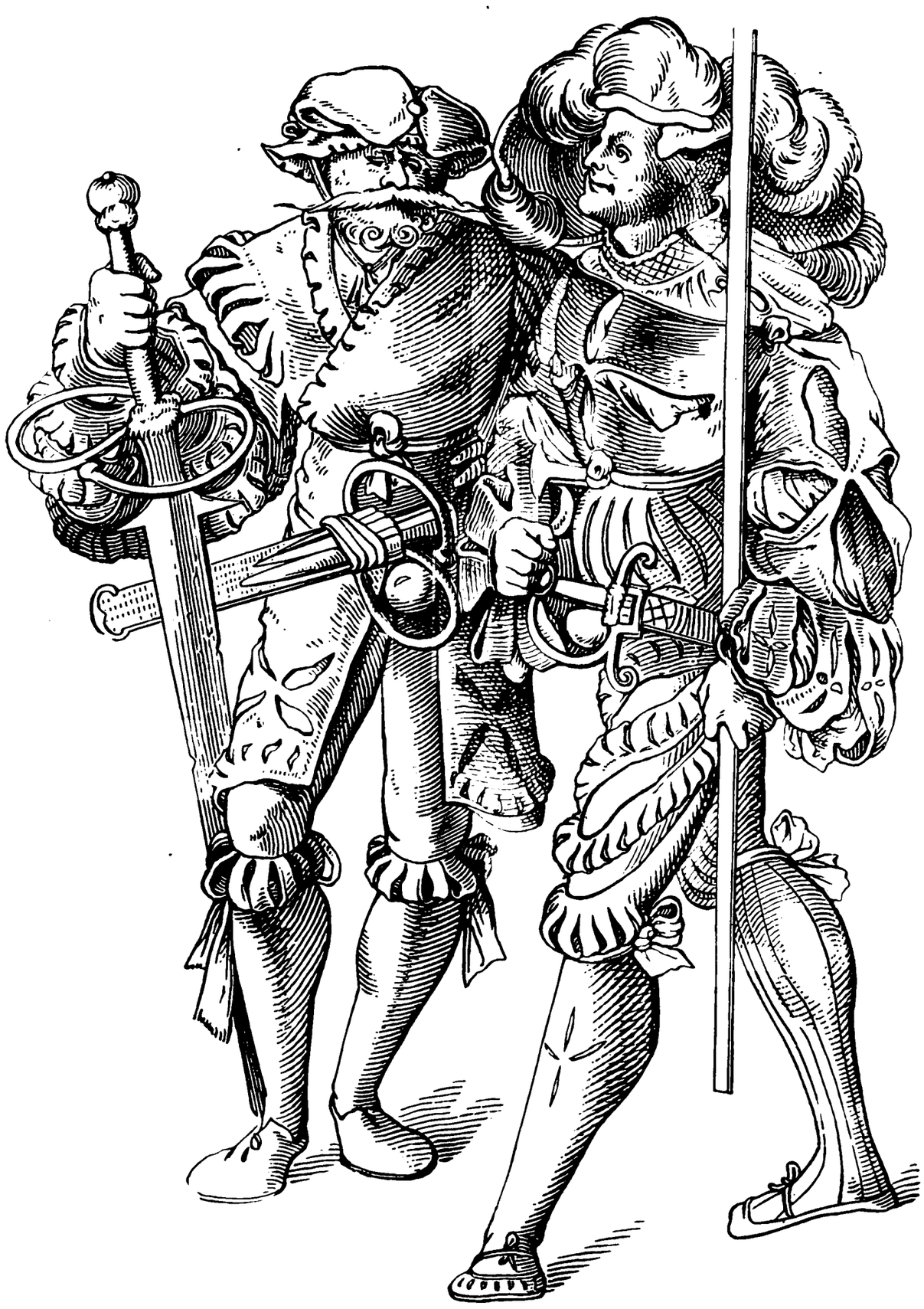

Fig. 129. Tyske Landsknægte 1524.
(Efter Urs Graf.)

„Bonnetter" og „Baretter" var den almindeligste Hovedbedækning for Adelen i Aarene 1520—50. Gustav Vasa besad Aar 1548 syv saadanne af Guld- og Sølvdug, tyve af Fløjl i forskellige Farver[1]. Udviklingen blev imidlertid ikke staaende herved.

Baretten og Bonnetten vilde være „H a t". Den stive Skygge var der jo allerede for en Del. Det, hvorom det gjaldt, var da blot

yderligere at afstive denne og saa rejse Stræbbuer under den slatne Pul, saa at den blev til Hvælving. Thi om Stoffet var man fremdeles enig, at det burde være det samme som Huens og Ba-

Fig. 130. Kansler Johan Friis. Aar 1551.
(Efter Maleri paa Rosenborg.)

rettens: Klæde eller Fløjl. Fig. 133 og 134 viser Eksempler paa denne begyndende Kuppeldannelse i Norden. Paa Holger Ulfstands Hat staar Skyggen fra som en blot Gesims paa den alle-

rede tydeligt dannede Hvælving. Hertug Ulrik af Meklenborgs Hat vilde ogsaa den Dag i Dag, hvad Formen angaar, være selvskreven til at kunne deltage i hvilket som helst Jagtparti.

Hvad der gav Hatten et særligt Fortrin, var dens større Overflade, der tillod en rigelig Besætning. En yndet Prydelse her var ikke blot en enkelt Struds- eller Hejrefjer, men en hel Krans af saadanne enten om Hattepullen eller yderst om Skyggeranden. Var saa Hatten selv af iøjnefaldende Farve, rødt Fløjl eller maaske endog Gyldendug, og hver enkelt Fjer udstyret med „Duller“ og „Vipser“, Guldpailletter og Perler[1], saa kunde det hele nok tage sig glimrende ud. Virkningen forøgedes i ikke ringe Grad, naar den, der bar Hatten, sad til Hest, og Hestens Pande og Bagdel var udstyrede med tilsvarende,

Fig. 131. Gustav Vasa.

Fig. 132. Christian den Tredje.

vældige Fjerbuske. Slige store Hatte passede derfor bedst til Indtog og lignende Lejligheder.

Men naar man nu om Natten var vant til en lun Nathue, der dækkede hele Issen og Baghovedet, saa frøs man dog alligevel med disse Baretter og Hatte, der i Reglen sad skævt og ikke nær dækkede, hvad der skulde dækkes. Her var ikke andet for, end at tage en Hue paa ogsaa om Dagen. Saa utroligt det lyder, trængte denne Skik igennem eller rettere holdt sig, trods de ny indførte Hatteformer. Under Hatten bares som oftest en Hue, Lue eller Møsse. Ogsaa i England brugte man saa (Fig. 135). Som bekendt har denne Skik at bære baade Hue og Hat holdt sig indtil Midten af det 19de Aarhundrede hos den danske Landbostand[1] og holder sig endnu paa mangt et Sted i Sverige og Norge.

Fig. 133. Hr. Holger Gregersen Ulfstand til Skabersø, † 1542.
(Maleri i Ulricehamn i Sverige.)

Da den spanske Indflydelse ved Aarhundredets Midte begyndte at gøre sig stærkt gældende, medførte den en ny Hattemode. Det er ganske interessant at lægge Mærke til, hvorledes denne paa sin Vandring fra Spanien nord efter formede sig forskelligt, hvor den kom frem. Til England bragtes den direkte, idet Philip II af Spanien ægtede Dronning Maria af England. Ved dette Giftermaal omplantedes de spanske Hatte rent og uforandret paa engelsk Grund. Det ejendommelige ved dem, hvad Formen angik, var, at Pullen blev endnu højere end fordum, næsten til en Sukkertop. Og samtidigt bredtes Skyggen stærkt, saa at den, hvor stiv den end var, havde ondt ved at lade være med at vippe, naar man bevægede sig. Hvad Stoffet angik, afveg disse spanske Hatte helt fra alle tid-

ligere, idet de ikke længer var af Klæde eller Fløjl, men af fint Skind, helst Bæverskind, hvorefter de kaldtes „Kastorhatte".

Havde Spanien muligt hentet Ideen til denne Hatteform fra sine vidtstrakte Besiddelser i Amerika? Eller forplantedes den til disse fra Moderlandet og bevaredes siden trofast som et Minde om Rigernes mægtigste Hersker? Hvo veed. Kun vist er det, at den samme Hatteform endnu har holdt sig over hele Sydamerika og Mexiko, og udgør — om Sommeren af Straa („Panamahat"), om Vinteren af Filt — et viftende, dækkende Værn mod Sol og mod Væde.

Fig. 134. Hertug Ulrik af Meklenburg.
(Efter samtidigt Træsnit.)

Den tilsvarende kvindelige Hat burde egentlig, i England i det mindste, have heddet „Dronning Marias" Hat. Men den klædte sikkert bedre hendes samtidige, Maria Stuart. Og som kortvarig Dronning i Frankrig omtrent i de Aaringer havde denne vel ogsaa rigere Lejlighed til baade at faa den nye Hat fiks og bragt i Mode. Vist er det, at den kaldtes „Maria Stuarts" Hat. Pullen var ikke saa spids som paa den mandlige, og Skyggen var med Flid bøjet i Sving om Sidehaaret. Den lignede en af de nye, store Frugter, et Græskar eller en

Fig. 135. Ung Mand med Hue under Baretten.
(Efter Fairholt.)

Fig. 136. En „Maria Stuarts Hat". og en „Kong Philips Bæverhat". Moder 1555.
(Efter Fairholt.)

Kalabasse, som man nu stundom saae bragt hjem af Ostindiefarere. Frugterne var saa pudsigt overdrevne, Hattene ligesaa. Et „ikke-videre“ Ansigt gjorde de latterligt, et kønt allerkæreste (Fig. 136).

Til Norden bragtes de nye spanske Hatte vist i Reglen over Tyskland. Og ad denne Vej blev deres Form ikke saa lidt for-andret. De vedblev vel at være meget højpullede, lige-som store Sukkertoppe. Men den brede Skygge smallede næsten helt af, saa at der knap blev lidt Tagskæg til-bage. Og skønt de ligesom i deres Hjemland skulde være af Skind, saa holdt man sig dog i Tyskland ikke især til Bæverskind, men foretrak tværtimod mere tykpelsede Arter. Herved fik Hatten noget ganske eget forsorent ved sig. Overgangen fra den beskedne Barret til Hoved-uhyret blev meget voldsom. Hertil kom, at de første der bragte den til Norden, var Landsknægte-Førere, der allerede paa Forhaand havde Anlæg for det overdrevne. Og i dette Tilfælde var de Talsmænd ikke blot for een,

Fig. 137. Oluf Mouritsen Krognos til Bregent-ved iført høj skotsk Hat.
(Efter Maleri paa Frederiksborg.)

men for to, lige udæskende Moder. Med Pelstaarne paa Hovedet og flaggervorne Pludderhoser om Benene maatte de gøre Ind-tryk af, hvad de ønskede: noget rent allerhelvedes (Fig. 58).

Intet Under da, at sindige Mænd blev betænkelige. Sjællands Biskop, Peder Palladius, kunde alt Aar 1556 give den Oplysning, at disse høje, toppede Hatte skrev sig fra Tyrkiet og sikkert var et Tegn paa, at alt det nu skulde gaa i Opfyldelse, hvorom

en frommer Mand udi Dyringer Land for hundrede Aar siden havde spaaet, kort førend „Skarns Folk“ dræbte ham. Gog og Magog, det vil sige Tyrken, skulde nu komme og fordærve hele Evropa, „som er den tredje Part af Verden“, og disse forbandede, høje Hatte var vist et Tegn paa, at han alt var i Anmarsch[1].

Trods saa ildevarslende Spaadomme gjorde Hattene dog megen Lykke. Uden Frygt for Følgerne lod Frederik den Anden sine Hoffolk anlægge dem[2] (Fig. 137). Ved hans Kroning var mange iførte saadanne. Naar undtages det ene Aar 1579, da Frederik den Anden befalede, at hans Drabanter ved en festlig Lejlighed skulde bære røde Fløjls-Baretter[3], synes ellers stadigt de høje Hatte at have hørt med til Hofdragten. Ganske det samme var Tilfældet i Sverige.

Fig. 138. Hattemager-Værksted og -Bod.
(Efter Jost Amman 1568.)

Medens Adelen troligt fulgte efter, var der en anden Stand, der nødtvungent holdtes tilbage, det var Gejstligheden. Det gik dog ikke vel an, at den anlagde Gogs og Magogs Klædebon. Den maatte da finde sig i, at ogsaa Borgerstanden kom den i Forkøbet. Snart var høje Hatte at faa i enhver velforsynet Hattemagerbod (Fig. 138). Fra Helsingør 1579 hører vi, at to fremmede Handlende stod maanedsvis paa Gaden og solgte Hatte ud[4], vel altsaa til Folkets bredere Lag. Hist og her vovede enkelte Gejstlige sig frem, men bestandigt blev der holdt godt Udkig fra oven. Paa Landemodet i Roskilde 1593 og ligeledes Aar 1600 forbød Sjællands Biskop sine Præster at gaa med høje Hatte[5]. I Bahus

blev endog en Præst kaldt til Orden, blot fordi han havde baaret en høj Hue med høj Ræveskinds-Bræm[1]. Aarhundredet ud var da Gejstligheden i Danmark og Norge henvist til den bredpullede Hue (Fig. 25, 26 og 45).

Dette maatte dog stundom kunne forekomme lovligt haardt,

Fig. 139. Johannes' Hoved bringes paa et Fad til Kong Herodes.
(Niels Hemmingsens Postille 1576.)

ikke mindst naar Hensyn toges til, at baade underordnede og sidestillede andre Steder havde Lov til at bære deres Hat, som de vilde. Jøder f. Eks., endda ved Kong Herodes' foragtelige Hof, der hvert Aar ved Sommertid fik sit rette Skudsmaal i alle Landets Kirker, de vovede alligevel — bevisligt ifølge Niels Hemmingsens Postil (Fig. 139) — at optræde i høje, moderne Hatte. Og i Sverige var der ikke et Menneske, der forargede sig over, at

Præster ligesaavel som alle andre Mennesker bar denne Hovedbeklædning.

Hvad der især fristede ved disse høje Hatte, var ikke blot deres Anselighed, men først og fremmest den Anledning, som de gav til at gaa med Hattebaand. Det blev nemlig hurtigt Mode at have dette ikke af Hattens Farve, men gyldent og med en straalende Roset paa Siden. Her øverst oppe, udækt af den smalle Skygge, kunde alt sligt ret tage sig ud. Albert Oxe besad et Hattebaand af Guld, der vejede syv Lod[1]. Johan den Tredje af Sverige er afbildet med et Hattebaand bestaaende af lutter Rosetter (Fig. 140). Et af Christian den Fjerdes Hattebaand havde en Værdi af henved 3000 Kroner[2]. Selv Bønderne fulgte med paa dette Omraade. Om de skaanske Bønderkarle hedder det saaledes, at naar de havde faaet Fjer i Hatten og Sølvknapper som Kokarde, vidste de ikke, hvorledes de skulde gaa af lutter Stolthed og mente sig at være Junkere[3]. Det er de sidste Spor af denne Skik, der endnu holder sig i Kuskes lyse Hattebaand og Kokarder.

Fig. 140. Johan den Tredje, Konge i Sverige.

Som ovenfor omtalt naaede de spanske „Kastorhatte“ ikke over England, men gennem Tyskland til Norden og kom derfor herop i den ændrede Form som meget høje Hatte med næsten ingen Skygge. Helt ukendte kunde dog de rigtige, bredskyggede „Kastorhatte“ ikke forblive for Nordboer. Man behøvede blot at

have rejst som ung i Frankrig og Norditalien eller været med Skib til England for at have faaet den fjærne Herlighed at se.

At de ægte Kastorhatte saaledes var kendte „af Anseelse“ i Danmark, selv om de ikke bares her, lader sig paavise ad ret ejendommelig Vej. I Vendsyssel vilde ved Aarhundredets Midte en stedlig

Fig 141. „Da skænkte de hannem Eddike, som var blandet med Galde, at drikke“. Matth. XXVII.

Kalkmaleri i Sulsted Kirke i Vendsyssel, „som ærlig og velbyrdig Mand Jost Høg til Vangegaard Anno Domini 1548 lod formale ved Hans Maler i Randers“.

(Efter Akvarel af Sørensen i Nationalmuseet. Saaledes fremdraget og restaureret 1882.)

Herremand, Jost Høg paa Vangegaard, pryde Sulsted Kirke med et Vægmaleri. Det skulde fremstille Evangelisten Matthæus' Beretning om, at der før Korsfæstelsen raktes Jesus en Blanding af Eddike og Galde, som han dog vægrede sig ved at drikke. Efter Sædvane blev alle de fremstillede gengivne i det 16de Aarhundredes Dragter. Men een af de to afgørende, enten Jost Høg eller Kunstneren, Hans Maler fra Randers, — eller muligvis begge —

maa for nylig have været i Udlandet og dèr, senest 1548, da Maleriet blev malet, haft Lejlighed til at se det nyeste nye, de begyndende spanske Kastorhatte. Slig Kundskab skulde naturligvis komme Maleriet til Gode. Medens de andre Figurer da kun blev klædte som en Datids Landsknægt eller en lærd Mand, fik

Fig. 142. „Da skænkte de hannem Eddike, som var blandet med Galde, at drikke". Matth. XXVII.

Kalkmaleri i Sulsted Kirke i Vendsyssel, „forbedret med Formaling Anno 1599 af ærl. og velb. Mand Stig Høg til Vangegaard".

(Efter Akvarel af J. Kornerup 1866 i Nationalmuseet i København.)

en af dem den værdifulde Nyhed, en Kastorhat, paa Hovedet (Fig. 141).

Denne Fremmelighed synes ikke at have undt Jost Høgs Efterkommer og Arving, Stig Høg til Vangegaard, blivende Ro. Han maatte drive det videre. Uvist af hvilken Grund lod han allerede 1599 Maleriet ommale. Landsknægten fik Hue paa og blev klædt som en fiks Ridefoged. Han med Kastorhatten fik moderne Knæ-

benklæder, Strømper og spidse Sko. Men først og fremmest udstyredes baade denne og den lærde med de aller fineste Kastorhatte, af den Slags, som man maatte have færdedes blandt Godtfolk i Udlandet for at have set (Fig. 142).

Begge Giverne, baade Jost og Stig Høg, har naturligvis sørget for, at deres Navne er blevne anførte ved Maleriet. Eftertiden skylder dem yderligere Tak for, at de herved har givet sikker Oplysning om, hvor sent den gamle Skik at pryde Kirker med Kalkmalerier endnu var i Live.

Brugen af Hatte var trængt fredeligt igennem i Norden uden her som andetsteds at vække Standsstrid om Retten til at bære denne Bedækning. Et andet Spørgsmaal maatte imidlertid nu naturligt fremstille sig, det var om Retten til at beholde Hatten paa. Til Hatten knyttede sig et ubestemt Begreb om Selvstændighed og Uafhængighed. I den lange Tid, man havde baaret den faste Hætte og siden Huen, havde Spørgsmaalet om Pligten til at blotte Hovedet hvilet. Men jo mindre tilbøjelig man var til at tage Hovedbedækningen af, blot fordi man kom ind i en Stue, des mere nødvendigt blev det nu at faa klaret, om og hvornaar man skulde gøre det som Ærbødighedstegn.

Vi staar her overfor et af de vanskeligste Emner at finde Rede i. Saa underligt det lyder, er nemlig alt, hvad angaar Høflighedsudtryk, særlig Maaden at hilse paa, noget af det mest omskiftelige. Hver Tidsalder fastslaar ubevidst noget nyt, med Paastand om, at saaledes har det altid været. Det nye, som Brugen af de høje Hatte medførte, og det bedste Bevis for, hvilken Opsigt Indførelsen af dem vakte, var Spørgsmaalet, der nu rejstes om: hvorledes man ved Hjælp af dem skulde vise Høflighed. Skulde man som Ærbødighedstegn stryge dem helt, som man strøg Topsejl? Og i saa Fald for hvem? Eller skulde man nøjes med at tage dem af og straks efter sætte dem paa, altsaa blot kippe med dem? Eller var det maaske nok kun at hale i Tovene, løfte Haanden derop og vrikke Skyggen lidt op og ned? Eller kunde det

ogsaa være tilstrækkeligt blot at vise sin gode Vilje ved at løfte Haanden derop, men ikke gøre noget ved Hatten? Som bekendt er Drøftelsen af disse Spørgsmaal i vor Tid endnu ikke afsluttet, men har medført forskellig civil og militær Fremgangsmaade.

For det 16de Aarhundrede kom hertil endnu den Vanskelighed, at man desforuden havde gamle, anerkendte Høflighedsudtryk, ofte særlige for hvert Land, hvilke paa Grund af den livligere Samfærdsel allerede var begyndt at krydses og blandes.

I Norden var den ældgamle Form for Hilsen at række hinanden højre Haand og gøre en bekræftende Bevægelse med Hovedet enten til Haandslaget eller til de samtidigt udtalte Ønsker om en god Dag. Fra Gudstjenesten havde man lært det sydlige Ærbødigheds Udtryk: at knæle. Dette anvendtes ogsaa overfor Kongen, dog vistnok især kun ved halvt kirkelige Handlinger som ved Ridderslagning og lignende, ellers næppe synderligt. Ærbødighed overfor Overordnede var maaske tidligere bleven udtrykt ved at holde Huen i Haanden. Brug af Jærnhue, Hætte, Bindehue og lignende havde imidlertid i Middelalderen bragt denne Skik noget i Glemme. Nu var Ærbødigheds-Udtrykket mod Overmænd, særlig Kongen, samlet i dette: at vise sig at være rede. I Kongens Nærværelse, og indtil han bød En at sætte sig, stod man op, havde baade Kappen og Huen eller Baretten paa, og venstre Haand paa Sværdhæftet. Med højre Haand kunde man gøre de faa Bevægelser, som Talen krævede.

I Syden derimod hilste man ikke med Haand og Mund, men med Ben og Mund. Man knælede og kyssede Kongens Haand eller Sømmen af hans Kjortel. Ligemænd og Mænd og Kvinder indbyrdes omfavnede hinanden og trykkede et Kys paa hver Kind. I Rusland endelig kastede man sig næsegrus for Gud og Tsaren, medens Hilsen mellem ligestillede bestod i Kys paa Munden.

Disse tre Former for Skik havde tidligt begyndt at mødes og blandes. Romerkirken havde saaledes, som vi alt har set, ført Brugen af at knæle til Norden. Ad samme kirkelige Vej synes den sydlige Hilsen mellem Ligemænd, at kysse hinanden, at være bragt til det fjærne Island. En tydelig Midterlinje mellem

Nord- og Sydevropa gik dog igennem Frankrig. Her havde fra gammel Tid, maaske allerede fra den romerske Kejsertids Dage, udformet sig en selvstændig Mellemform for Hilsen. Ligemænd, saavel Mænd som Kvinder gensidigt, hilste paa hinanden dels ved direkte Kys, dels ved blot at kysse paa Fingeren og befordre Kysset videre med en slængende Haandbevægelse. Overfor Kongen derimod og en meget højt stillet Overordnet viste man sin Ærbødighed paa en ejendommelig, paa en Gang gammel-romersk og mere nymodens Maade. Knælende omsluttede man paa romersk Vis med venstre Haand Vedkommendes Knæ, men bøjede sig samtidigt frem og kyssede ham oppe paa det tykke af Benet. Der hørte megen Anstand til at udføre denne Ærbødighedsytring, saa at den tog sig ud. For fremmede kunde det dog, i det mindste paa lidt Afstand, syne, som om man blot kyssede Hæftet paa Herskerens Sværd eller Daggert. Men rent umulig blev det at bevare Alvoren, naar der med Flid blandedes Spas ind med fra en af Siderne. Under Henrik IV, der aldrig tog sig en Spøg nær, hændte det f. Eks. engang, at hans Hushofmester, Parfait, der havde sin Frispas, satte uventet Liv i Taflet. Han havde været saa heldig paa en vanskelig Aarstid at opdrive Henrik IV's Yndlingsret, Meloner, og bragte selv stolt sit Bytte ind, idet han to Gange raabte til Kongen, der sad ved Bordet: „Sire, kys mig bagpaa, jeg har et Par prægtige Tingester[1]!" Endnu under Ludvig XIV anvendtes denne Ærbødighedsform. Da f. Eks. Louis de Brienne maatte love Kongen at opgive sin Kærlighed til Frøken de la Vallière, som derpaa blev Ludvig XIV's Elskerinde, bekræftede han sit Løfte om aldrig mere at ville tale til hende ved allerunderdanigst at kysse Hs. Majestæts Bagdel[2].

Et Spørgsmaal, der besvaredes højst forskelligt i Nord og Syd, var dette: Skal en Hilsen til en Overordnet gengældes af denne? I Syd mente man ubetinget nej. Derfor stødte Philip II alle Tyskere, da hans Fader Karl V havde kaldt ham til Augsburg for om muligt at faa ham valgt til Kejser. Paa spansk Vis kunde det ikke falde ham ind at besvare Undersaatters Underdanighedstegn. Det kostede ham siden den største Overvindelse, da han i England som Dronning Marias Brudgom maatte, for at vinde

Befolkningen, gøre sig gemen ved at stille sig paa lige Fod med den og hilse igen. Da den spanske Prinsesse, Maria Theresia, 1660 blev gift med sin Fætter Ludvig XIV, og man i Frankrig holdt paa, at hun i det mindste burde besvare Hilsenen, naar Kongens Broder hilste hende, brast hun i Graad over dette urimelige Forlangende. I Spanien havde hun kun skullet hilse to: sin Fader, Kongen, og sin Moder, Dronningen[1].

I Norden holdt man paa, at den ene Villighed var den anden værd. En Hilsen til en Overordnet burde altsaa gengældes, men dog naturligvis paa en Maade, der angav Afstanden. Man skulde ikke vise sig koldt nedladende, men heller ikke være altfor indladende, men ligesom betegne Højden ved en lidt bred, tvær Velvilje. I Danmark i det mindste sprængtes denne Form dog vistnok ofte hos de mere danskfølende Konger: Hans, Frederik II og Christian IV, af et pludseligt Humor og Lune, der udenfor alle Regler brød igennem og synes at have vundet Hjerterne for dem.

I Frankrig endelig gjaldt ligefra Frants I til Ludvig XIV's Tid den Grundregel, at Kongevæsen var kronet Ridderlighed. Enhver Hilsen og Høflighed, selv af den ringeste, burde derfor selvfølgelig gengældes, og det paa en saadan Maade, at selve Svaret ligesom højnede, forædlede og uddybede, hvad der laa i Vekselforholdet. At hilse var en kongelig Kunst; ingen blev saa stor en Mester heri som Ludvig XIV.

I alle disse Regler og Forudsætninger dumpede nu pludselig de høje Hatte ned i det 16de Aarhundrede. Det kunde ikke skjules, at de udgjorde en „Hovedsag" og maatte som saadan søges indordnede i de gamle Forhold. Men hvorledes? Over een Ting synes man hurtigt at være bleven klar: Der burde hilses med dem. Men Enigheden i Nordevropa synes kun at være naaet til det ene Punkt: at Hatten burde aftages i Kongens Nærværelse. At dette var Skik i Danmark kan ses af en lille, tilfældig Ytring af en fuld Mand i Helsingør 1584, som vi alt tidligere har haft Lejlighed til at anføre. Han truede med at ville anklage Borgmestre og Raad og det paa et Sted, hvor de skulde blive nødt til at tage Hatten af lige saa vel som han[2]. At han hermed mente

for Kongen kan der ikke være Tvivl om. At samme Skik fulgtes i England kan ses af den Gunstbevisning, som Dronning Maria gav Greven af Sussex. Hun tillod ham: „selv i Kongens Nærværelse at maatte sætte sin Hue, sin Baret, sin Nathue paa, ja hele to, om han vilde“ [1]. I Frankrig gjaldt den Regel, at man skulde tage Hatten af ikke blot i Kongens, men ogsaa i Kronprinsens Nærværelse. At dette var Skik, og at den havde særlig Værd i en seksaarig Kronprins' Øjne, fremgaar tydeligt af en Dagbog fra den Tid. „Den 6. April 1606 sad den lille Ludvig XIII i et Vindu, og en ved Navn Dumesnil gik forbi uden at hilse ham, fulgt af sin Lakai, der gjorde ligesaa. Kronprinsen sagde da: „Hvem er det, som gaar forbi uden at tage Hatten af? Bompar! ud og grib den Lakaj“! Han løber ud og fører ham ind. Man hvisker da bagfra til Kronprinsen: „Aa, det er blot en daarligt oplært Mand og en Lakaj af samme Slags“. Saa raaber Kronprinsen: „Lad ham gaa igen, Bompar! han er ligesaa fjollet som hans Herre!“ Hvor livlig interesseret den seksaarige var i at indkassere denne sin Fyrsteret kan ogsaa ses af en Oktoberdag samme Aar. „Den lille Kronprins gik til Messe. Hr. Birat gik foran med blottet Hoved, Hr. de Belmont bagefter med Hatten paa. Næppe opdagede den mindreaarige Hovedperson dette, førend han sagde til Hr. Birat: „Sæt kun Hatten paa!“ — „Tak, Monsieur, det behøves ikke!“ — „Jo vist, sæt Hatten paa! De er gammel. Men De, Belmont, Hatten af[2]!“

Allerede paa dette Punkt: blottet Hoved i Kongens Nærværelse, begyndte Skikken at vakle i Frankrig. Man havde hurtigt vænnet sig til at hilse ved Hjælp af Hatten. De tidligere Fingerkys var jo som skabte til at udgøre Led og Bestanddele af Hattegreb. Men skulde nu alle, der var i Sal sammen med Kongen, have Hatten af, var man jo afskaaren med det samme fra at hilse paa moderne Vis med Haand og Hat. Skikken svingede da tilbage til, at i større Forsamlinger, ved Maaltider o. s. v., skulde enhver efter at have bevidnet Kongen sin Underdanighed atter sætte Hatten paa. Hertil sigtes der, naar f. Eks. Saint Simon siger i sine Erindringer: „Fordum skulde man til Stadighed beholde Hatten paa. Naar i Kongens Nærhed en tog den af, gjorde de

nærmeste Plads for ham, da dette var et Tegn paa, at han skulde tale med Kongen [1].

I Danmark i det 16de Aarhundrede tog man Hatten af i Kongens Nærværelse. Paa Afbildninger af f. Eks. Ridderslagningen 1559 eller Forleningen i Odense 1580 ses derfor alle de Tilstedeværende med blottet Hoved [2]. Det samme synes at have været Tilfældet ved særlig højtidelige Lejligheder, selv om Kongen ikke var nærværende. Paa et Billede f. Eks., der gengiver Fredslut-

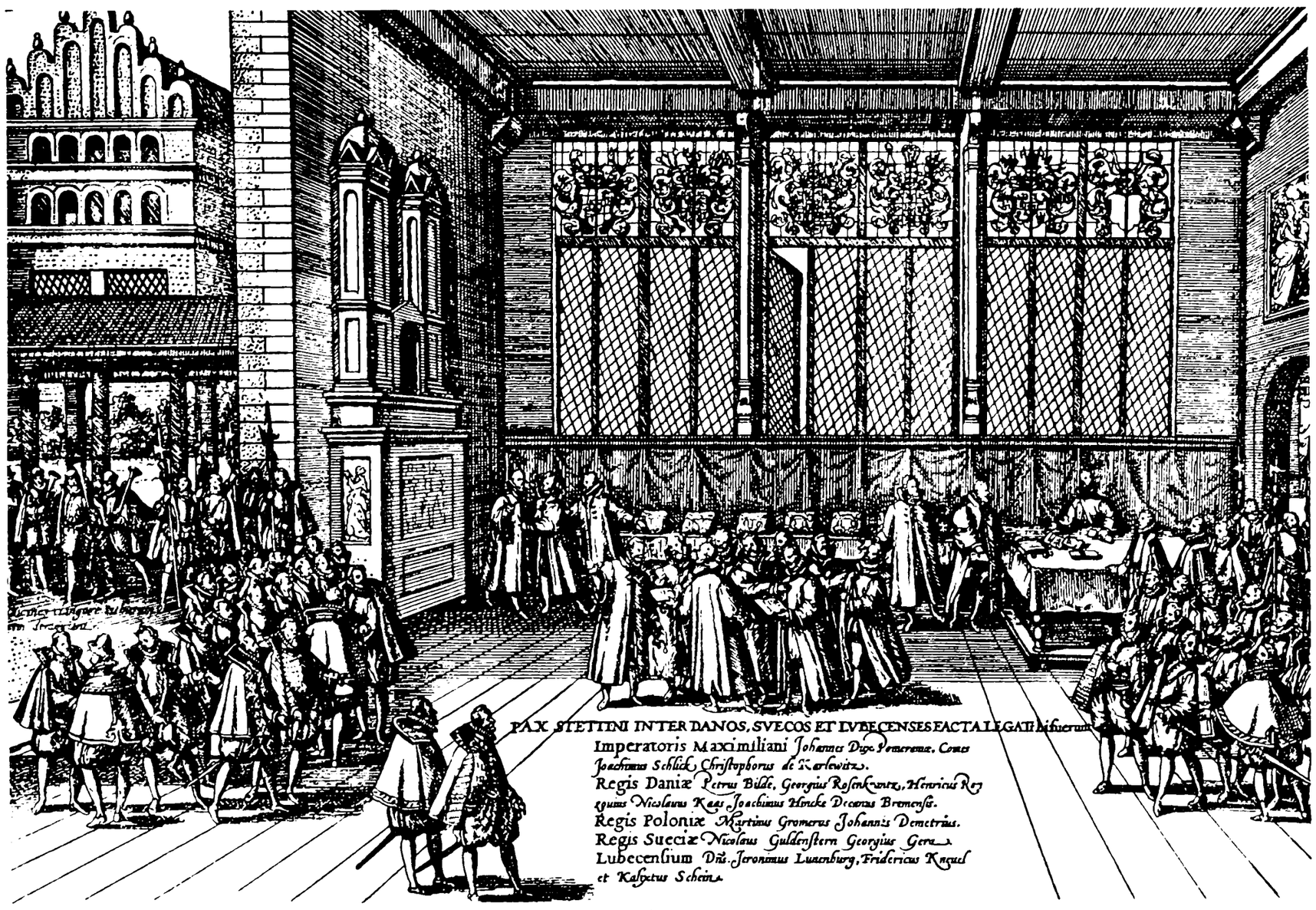

Fig. 143. Fredsmødet i Stettin 1570.
(Efter Stik af Kaspar Ens.)

ningen i Stettin 1570 (Fig. 143) i det højtidelige Øjeblik, hvor Traktaten er vedtagen og vistnok oplæses, ses alle Udsendingene staaende med blottet Hoved, paa en enkelt, uopmærksom Person tilvenstre nær, der vender Ryggen til, men synes at blive vist tilrette. At Trompeterne paa samme Billede har beholdt Hatten paa antyder paa en fin Maade, at de lige skal til at blæse Freden ind. Derimod synes man ved andre Lejligheder, ikke blot ved selskabelige Sammenkomster og Forhandlinger, men selv ved Gudstjeneste at have beholdt Hatten paa, ligesom tidligere Baretten. Endnu omkring Aar 1700 var det Skik i Nørrejylland, at

ikke blot Menigheden beholdt Huerne paa under Gudstjenesten, men selv Præsten stod for Alteret med Hat eller Hue paa Hovedet[1].

Det er rimeligt nok, at der under disse Forhold har hersket megen Tvivl, Usikkerhed og Uoverensstemmelse i, hvorledes man til en almindelig Hilsen skulde manøvrere med disse ny Hovedtøjer. Vi kan ikke i Enkelthederne godtgøre dette. Men det er næppe gaaet i Norden bedre end i Frankrig, hvor den ene Maade at haandtere Hatten paa til Hilsen hurtigt afløste den anden. Kun to Skikke synes for Nordens Vedkommende at kunne skimtes som mere almindelige, det er de to, der er gaaet saa dybt, at de har holdt sig hos Nordens Landbefolkning indtil vore Dage. Den ene skrev sig, i Frankrig i det mindste, allerede fra Barettens Dage og bestod i, at Hilsen udførtes ikke ved at aftage Hovedtøjet, men blot ved at trække Skyggen lidt op og ned i Panden. De første stive Skygger maa have virket fristende til denne Haandbevægelse. Den gentages uvilkaarligt den Dag i Dag af hvert Barn, der faar sin første Kasket med fast Skygge, og den har holdt sig som nem og hensigtsmæssig overalt paa Landet i Norden. Den anden Skik bestod i, at Hilsen med Hat kun anvendtes overfor Mænd, ikke overfor Kvinder. Oprindelsen var maaske den, at disse ikke gengældte den paa samme Vis. I England er den ridderligt bleven udformet til, at en Herre ikke maa hilse en Dame, uden at hun først har antydet sin Tilladelse. Hos Nordens Landbefolkning har den i det mindste indtil for kort siden holdt sig i sin vistnok oprindelige Form: Mand hilser Kvinde ved at sige Goddag eller række Haand, men ikke ved at føre Haanden til Hovedbeklædningen.

Hvorledes den i det 16de Aarhundrede begyndte Bevægelse paa Hilsenens Omraade vilde have udviklet sig, hvis den kun havde bestaaet i den blotte Hatteglæde, er vanskeligt at sige. Under almindelige Forhold vilde den vel være endt med at løbe sig træt, og Hatten tilsidst groet lige saa fast paa Hovedet som en østerlandsk Turban. Men her var mere end blot Hat og Glæde ved en ny Hovedbeklædning. Hatten var kun Paaskud, den mere tilfældige Ytringsform. Under den laa det egentlig virkende, Re-

næssancens spirende Kraft, dens Trang til ogsaa paa Hilsenens Omraade at frembringe noget selvstændigt og nyt. Bevægelsen blev derfor ved.

En ny og frugtbar Opgave fik den, da Gustav Adolf og Ludvig den Fjortende omskabte Hærvæsenet og frembragte Uniform og Militær i moderne Forstand. En militær Hilsen maatte nu skabes. Den blev, uden Vaaben, en Efterligning af Hattegymnastiken, „Haanden til Huen". Under Vaaben slog den sig løs i nye „Præsentér"-Greb med det bajonetbesatte Gevær og i egne fredelige Stillinger af den dragne Kaarde. At „synke Sablen" som det for Officerer hed, da Skikken naaede Danmark

Et nyt og voldsomt Udslag fik Hilse-Bevægelsen, da ved en Naturrevolution en hel ny Dannelse under Navn af Parykken skød op under Hatten. Herved blev denne saa langt fra overflødiggjort, at den nu ganske blev fri og helt kunde hellige sig til Hilsen. Med dybe Buk kunde man nu hilse paa Bekendte og samtidigt feje Jorden med Hatten. Uden at fryse kunde man rustet med Allongeparyk baade gaa barhovedet over Slotspladsen og staa længe med Hat i Haand for en Overordnet. En Ændring indtraf vel, da ifølge Moden i det 18de Aarhundrede alle skulde være gamle og hvidhaarede ved Hjælp af Pudder. Den tokantede Hat forvandledes herved til et Slags aflangt Laag over Meltønden. Men des større blev ogsaa Høfligheden, naar man i Blæstvejr desuagtet tog den af og ligesom overdryssede Genparten med Ærbødighed. Da efter den franske Revolution den høje, sorte Hat, der kun havde holdt sig i Live hos Ligbærerne, atter genopstod til Ære og Værdighed, har den i det 19de Aarhundrede moret sig med hos de enkelte evropæiske Folk eller indenfor de enkelte Stænder hos disse at gennemgaa alle sine forberedende Øvelser fra fordum. Snart har den siddet mukkent fast under Parlamentsmøder i London eller som Matadorskilt paa Vej til og fra Børsen selv i beskedne Handelsbyer; snart er den fløjet dybt af i Paris eller som med Sabelsving hos civilklædte Militære; snart har den i Løndom lystret en uøvet Ynglings prøvende Haand foran Spejlet. Saa rask og rørig er den endnu, at den er draget til Japan, Kina og Afrika og har lært gule og sorte Folkeslag,

hvori evropæisk Civilisation hovedsagelig bestaar. Uformærket er den paa denne Rejse dog bleven udvekslet med, at Evropæerne til Gengæld har antaget til Hverdagsbrug en Hovedbeklædning som et overskaaret Græskar med Skygge, den saakaldte lave Filthat. Men, Silke eller Filt, har Mandshatten indtil nu troligt kæmpet under det gamle, mere end trehundredaarige Løsen, der lød saa nyt og løjerligt, da det første Gang klang i det 16de Aarhundrede: Ved Hjælp af mig hilses der.

Fig. 144. Fru Sophie Rosenkrans, Hr. Axel Brahes, 1493—1558.
(Maleri paa Gaunø.)

Den kvindelige Hovedbedækning udviklede sig i Overensstemmelse med den mandlige. Efter at de høje Hovedtøjer var afskaffede, indførtes ogsaa her Huen. Denne sluttede sig bestandigt tættere til Hovedet, skjulte i Reglen ganske Ørerne og gik langt ned i Nakken. Hos ældre kunde man ved Aarhundredets Midte endnu træffe den bekvemmere Form, omtrent som en Mulepose. Vidste man ikke, at Fru Sophie Rosenkrans paa hosstaaende Billede (Fig. 144) var i fuld Dagpuds, vilde man med Nutidsbegreber være tilbøjelig til at slutte, at hun var lige staaet op, bar endnu Natkappe og Natchemise, hvorover hun i Skynding havde kastet en Pels, vel for en Vintermorgen tidlig selv at paase, at Tyendet ikke forsov sig. Og dog forraader de pibede Hals- og Haand-

linninger, at hun meget langt fra er i Morgendragt, ikke mere end f. Eks. Fru Mette Gøye en Snes Aar efter (Fig. 145). Kun maa denne bære saa stramtsluttende en Hue, at ingen Modersjæl kunde ane hendes Ørens Form, smaa eller store, maaske oprindelig lidt fremstaaende og med Lyst til at høre, lige saa spørgende som hendes Øjne, Opnæse og Mund. — Forhaaret lodes i Begyndelsen blot, senere dækkede Huen ogsaa dette, saa at Haaret var ganske skjult. Blandt de mange Klager, der i Aaret 1563 førtes over den store Usædelighed i Maribo Kloster, var ogsaa den, at Jomfruerne her vovede at vise sig med blottet Hovedhaar i Mænds Nærværelse[1]. Omtrent fra Aar 1570 blev det dog atter Skik at lade Tindingehaaret være synligt, medens selve Issen gerne dækkedes af en Snip paa Huen.

Fig. 145. Fru Mette Gøye, Axel Brahes, † 1584.
(Maleri paa Gaunø.)

Disse to Moder: helt eller kun halvt skjult Forhaar, kæmpede saa med hinanden Aarhundredet ud. Endnu i Aaret 1634 paastaar en Udlænding, at det var Skik i Danmark at gaa med Haaret helt skjult[2]. Paa denne Tid var dog i Samfundets øverste Krese Huen allerede afskaffet.

Huen var af tæt Tøj, hyppigt af Klæde eller Fløjl. Den egnede sig ganske særligt til kostbar Udstyring, og guldbesatte Huer

ellér „Perlehuer“ hørte derfor til de mest yndede Smykker. (Perlehue, se f. Eks. Fig. 86, 90, 92—96, 101—107).

Da Huen hos Mændene afløstes af eller rettere forøgedes med Baretten, fulgte Kvinderne straks med. Nærmere set var denne Forandring dog for Nordens Vedkommende af en meget tvivlsom Art. Medens man f. Eks. i Frankrig virkelig optog Baretten og anbragte den som Dække paa Hovedet (Fig. 146), gik man i Tyskland og Norden kun ud paa at værne om Perlehuen, saa at ingen af dens Kostbarheder blev skjulte. I den Anledning anbragte man Baretten ikke paa Issen, men paa det ene Øre og indskrænkede dens Størrelse til det mindst mulige. Dette gav vedkommende Person noget over al Maade kækt og udfordrende ved sig. Ser vi f. Eks. Prinsesse Anna af Danmarks (Fig. 90) eller Birgitte Gøyes Portræter (Fig. 147), saa forandrer dette ene Punkt kendeligt hele Indtrykket af Figuren. Selv paa Ligstene svækkes ikke Virkningen. Erik Krabbe mellem sine to Hustruer, hvoraf den ene er matroneklædt, den anden har Baretten paa Snur, tager sig ud som Herkules paa Skillevejen mellem Dyden og Lasten (Fig. 148).

Fig. 146. Margaretha af Frankrig, Frants I's tredje Dronning.
(Efter de la Mesangére.)

Ganske den samme Fremgangsmaade anvendte man, da senere Hatten afløste Baretten. Man fulgte med, men formindskede Hatten til en saadan Ubetydelighed, at den end ikke vilde have passet til det mindste Barn. Dronning Sophia af Danmark i denne Dragt gør paa enhver uindviet Indtrykket af i Spøg at have an-

bragt et Dukkelegetøj paa Hovedet (Fig. 149). Det var klart, at med saadan en lille Hat kunde der ikke, selv om man havde villet, ydes Genhilsen til Mandens. Den maatte hæftes fast for at

Fig. 147. Birgitte Gøye.
(Efter Maleri paa Herlufsholm.)

sidde der. Højt regnet kunde den kun gælde for et Forstaaelsens Nik til den mandlige Mode, et bly, lille Pip eller Kluk til Svar paa Hannens fortryllende Toner.

Kun ved een Lejlighed dækkedes Perlehuen ganske; det var, naar Sørgedragten anlagdes ved Begravelser, hvor jo efter Datidens Skik Kvinder fulgte saavel som Mænd. Ved slige Lejligheder indhylledes hele Hovedet i Flor, hvis lange Snipper hang ned ad Ryggen (Fig. 120). Det var denne nonnelignende Dragt, hvori det ogsaa var Skik at afbilde afdøde, især paa Ligstene. Enkedragten afveg noget herfra, idet Hovedet her kunde bevæge

Fig. 148. Ligsten over Erik Krabbe † 1564 og hans to Hustruer, Karen Lykke og Margrethe Reventlow.

sig friere, i Reglen kun med et hvidt Lin som Overkast over Huen (Fig. 108—109 og 150).

Saavel ved Begravelser som ellers, især vel paa Rejser, brugtes det undertiden at tilhylle ogsaa det nederste af Ansigtet. Hertil tjente de saakaldte „Mundduge“ (Fig. 151). De bandtes i Reglen i Nakken eller fæstedes til Huens Tinding og dækkede Mund og Hage. Prinsesse Anna fik seksten saadanne af fint Linned med sig til Sachsen 1548[1]. Ogsaa ved disse uddannede den Skik

sig, at anbringe Perler og Guldpailletter ligesom paa Perlehuerne. Mette Rosenkrans f. Eks. efterlod sig en saadan guldbesat „Mund-

Fig. 149. Dronning Sophia af Danmark.
(Efter Resens Fr. II's Krönicke.)

dug“ [1]. Brugen af Munddug har i Danmark holdt sig lige til Aar 1900 saavel paa Læsø (Fig. 152) som paa Fur (Fig. 153).

Men naar alt andet var dækket, var det besynderligt ikke ogsaa at sørge for Næsen. I Frankrig indførtes der da en Art Masker, der var til at sætte fast bag Ørene og skjulte Næsen, men lod Øjnene frie. De kaldtes „cachenez“. I Frankrig og de syd-

lige Lande overhovedet gjorde de megen Lykke. Ogsaa til Norden naaede de op. Prinsesse Anna fik seksten „Næsedækkere“ med sig fra Danmark[1] (Fig. 154).

Efterhaanden var der ikke meget tilbage at se af de nordiske skønne. Man forstaar Hertuginden af Brunsvig, der til samme Kurfyrstinde Anna udtalte sin Beklagelse over, at naar hun — indhyllet i alt dette, der jo var nødvendigt for Teintens Bevarelse — tilsidst skulde binde sig det tætte Slør for Øjnene, kom hun næsten altid til at forrykke det alt paabundne eller krølle sin Pibekrave. Kurfyrstinde Anna gav et omstændeligt Svar med Oplysning om de Smaafif, hun selv anvendte ved saadan Lejlighed[2]. Nærmere set var disse dog egentlig kun en Omskrivning af, at man burde have et let Haandelag. Hvor sligt eller andet manglede, skød man aabenbart en Genvej til den hele Formumning, naar man som Kvinderne i Ribe straks resolut tog „Dannekvindekaaben“ over Hovedet.

Fig. 150. Märta Eriksdatter Lejonhufvud, gift med Svante Sture.

Hvad Haarsætningen angik, afveg man ikke fra den middelalderlige Skik: omtrent i et Aarhundrede at gennemløbe alle de forskellige Yderligheder. Man begyndte for Mændenes Vedkommende med at have Haaret tæt afklippet efter en lige Streg i Panden og meget langt i Nakken, saa at det faldt ned over Skuldrene. Hertil bares intet Skæg. Denne Skik fulgtes baade af Kong Hans og hans Broder, Frederik den Første (Fig. 18 og 29). Den unge Christian den Anden anlagde Skæg, men dette ansaas

Fig. 151. Enkedronning Dorothea († 1495) med Munddug.
(Efter Maleri paa Rosenborg.)

Fig. 152. Læsøkvinder.
(Efter Tegning af F C. Lund.)

uden Tvivl endnu for stridende mod god Tone. I det mindste skrev Erik Valkendorf, der saa utrætteligt arbejdede paa at gøre alt godt for den kongelige Brud, som han førte med sig til Danmark: „Jeg beder Eders Naade ydmygeligen, at I modtager Eders Naades Fyrstinde med største Stads og lader de Burgundiske

Fig. 153. Furboere.
(Efter Tegning af Hans Smidth.)

og os alle i Danmark mærke, at hendes Naade er Eder kjærlig og velkommen. Og lader nu straks rage Eders Naades Skæg af, for mange Sagers Skyld! saa kan Eders Naade med saadant, som forskrevet staar, stoppe Munden paa os allesammen“ [1].

Hvis Christian den Anden har efterkommet dette Raad, maa han, for at følge Moden, kort efter paany have ladet det vokse ud igen. Omtrent Aar 1520 slog nemlig Skikken om, og det blev nu højeste Mode at bære stort Skæg. Christian den Anden findes ogsaa stadigt afbildet med et saadant (Fig. 155), medens hans Onkel og Efterfølger, Frederik den Første, vedblev at være glatraget, som Brug var i hans Ungdom (Fig. 29).

Fig. 154. Engelsk Kvinde med „Næsedækker“ i det 16de Aarhundrede.
(Efter Fairholt.)

Omtrent paa samme Tid afskaffedes ogsaa i Udlandet det lange Haar. For Frankrigs Vedkommende var Grunden den, at Frants den Første Aar 1521 ved et Spilleparti, hvor det lader til at være gaaet muntert til, blev ramt i Hovedet af en Brand fra en Kærte.

For at forbinde Saaret maatte man afklippe hans lange Haar, og da Hofmændene ikke vilde svigte deres Konge, lod ogsaa de allesammen deres Haar afklippe[1]. Saaledes blev Frankrig kort-

Fig. 155. Kong Christian den Anden.
(Efter Miniaturportræt i „Bibliothèque de Bourgogne“ i Bryssel (1521).)

haaret. Herfra bredte Moden sig til Tyskland. „Den 20de Februar 1552 begyndte jeg at lade Haaret vokse ud paany, hvilket ikke havde været Tilfældet siden 1528“, skriver en tysk Modeherre i sin Dagbog[2].

Fig. 156. Christian den Tredje. Sølvmedalje af Binck.
(Rosenborgsamlingen.)

I Norden synes man i nogen Tid at have kæmpet imod. Gustav Vasa bar saaledes i lang Tid Haaret paa den gamle Vis, lige afklippet i Panden og længere i Nakken (Fig. 121). Først som gammel lod han det klippe kort (Fig. 33). Med Christian den Tredje sejrede den nye Skik i Danmark (Fig. 132 og 156). Dog vedblev endnu enkelte trofaste at bære Haaret paa gammeldags Maade. En af de mest udholdende synes Admiralen, Peder Skram, at have været (Fig. 157). Ogsaa Studenterne bar fremdeles Haaret paa den gamle Vis[1]. Under de følgende Konger i Norden blev Haaret bestandig om muligt kortere og Skægget længere. Erik den Fjortende (Fig. 158), Johan den Tredje (Fig. 82 og 140), Frederik den Anden, alle bar de Haaret tæt afklippet og Skægget studset paa Kinderne, men endende i et langt, helst tvedelt Hageskæg. Det var en Selvfølge, at

Fig. 157. Peder Skram.

deres Mænd bar det ligesaa (Fig. 159). Evnen til her behændigt at holde Trit var dog naturligvis forskellig. Ogsaa rent frisørmæssigt set, synes man at kunne forstaa, at Rigshofmester Hardenbergs i Moskva aftalte Forbund med de langhaarede Russere ikke var helt vellykket, og han selv moden til brat Afsked som Rigshofmester 1565 (Fig. 160).

Saa længe Frederik den Anden levede, var den lille Christian den Fjerde under Saksen (Fig. 49). Naar man i Mørke strøg ham imod Haarene, kunde man se det gnistre[1]. Sligt vilde aldrig være blevet opdaget i Aarhundredets Begyndelse. Men da han var bleven sin egen Herre, benyttede han Lejligheden til Forsøg paa mere selvstændige Maader at bære Haaret paa. En af disse var at lade Haaret i Tindingerne vokse langt, flette det

Fig. 158. Erik den Fjortende af Sverige.

Fig. 159. Niels Gyldenstjerna (1526—1601).

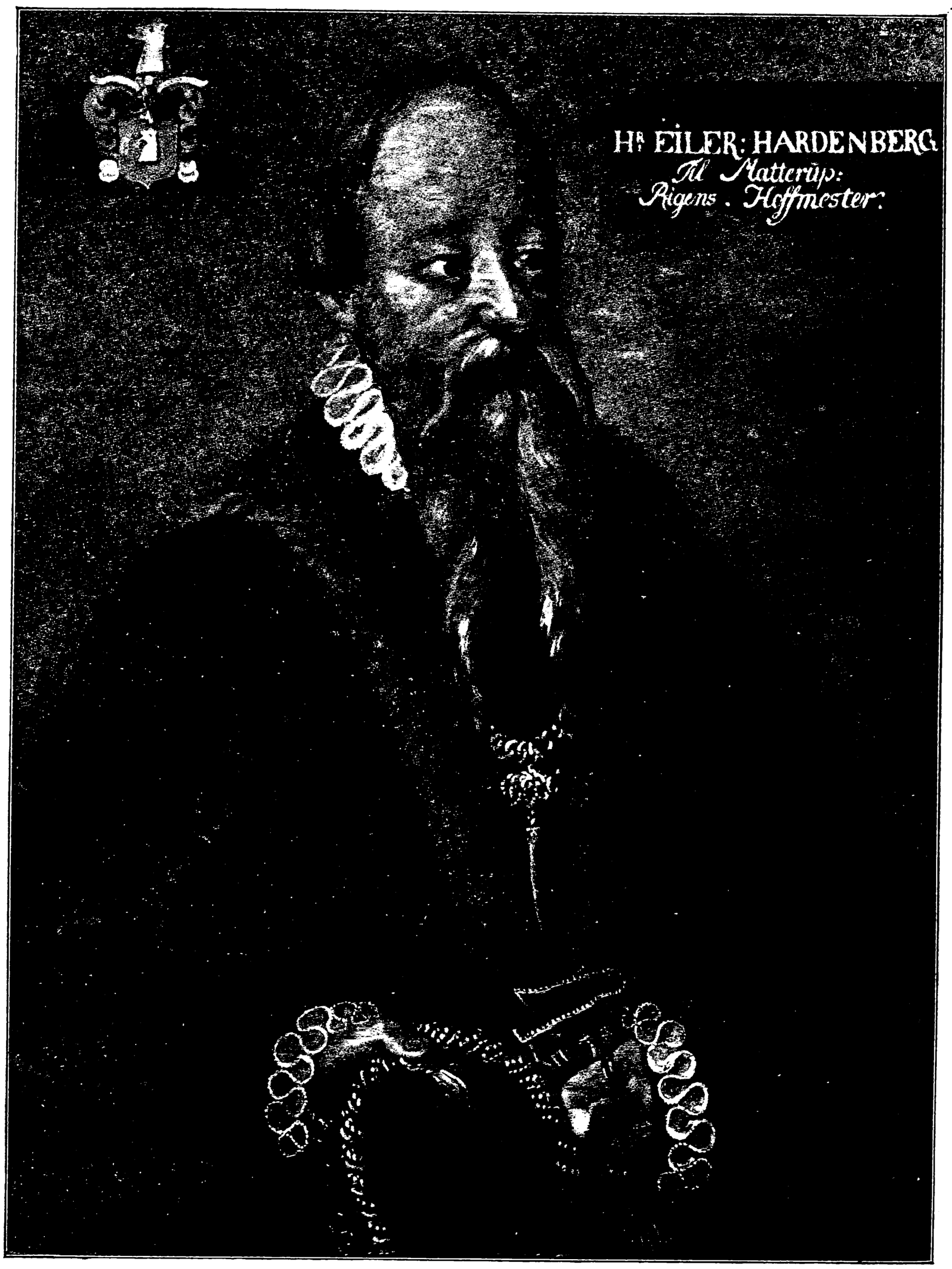

Fig. 160. Rigshofmester Hr. Ejler Hardenberg til Mattrup († 1565).
(Maleri paa Gaunø.)

i to Piske og derpaa bøje dem bag om Ørene, saa at de stak frem som to stive Spidser ved Siden af Kinderne[1]. Denne sidste Fremgangsmaade synes at have været særlig for Christian den Fjerde. Hvad der lettede Opbindingen under Ørene i ikke ringe Grad,

var den Mode, som Datiden synes at have hilst med en vis Begejstring, Brugen af Ørenringe for Mænd. En af de første i Norden, der vides at have anlagt denne nye Pynt, var Niels Sture i Sverige, hvem Erik den Fjortende Aar 1567 myrdede med egen Haand (Fig. 161). Ved Dronning Elisabeths Hof i England (1558—1603) var Ørenringe en sædvanlig Prydelse for Mænd (Fig. 162). Saa vidt man kan se, lod Christian den Fjerde stundom Tindingepiskene stikke ud gennem de to store Ørenringe.

Fig. 161. Niels Sture.

Senere fulgte Christian den Fjerde vistnok mere jævnt Tidens Mode, der bød, at de to Tindingepiske skulde hænge foran Ørene (Fig. 163). Men da denne Mode ophørte, opgav Kongen den kun halvt, idet han kun afskaffede den ene Pisk. Paa venstre Side af Hovedet vedblev han til sin Død at bære en lang Pisk eller flettet Marelok, der gav ham et fra hans Omgivelser meget afvigende Ydre. De fleste af disse var allerede i Færd med at anlægge Paryk.

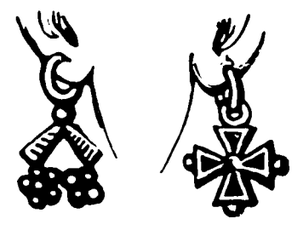

Fig. 162. Ørenringe, baarne af Mænd paa Dronning Elisabeths Tid. Den til venstre efter et Portræt af Sir Robert Dudley, den til højre efter Marshall's Portræt af Donne 1591.
(Efter Fairholt.)

Frankrigs Konge, Ludvig XIII, var nemlig 1631, skønt han kun var 30 Aar gammel, med eet bleven skaldet[1]. Dette burde dækkes, og troligt fulgte, som for hundrede Aar siden, først Hoffet, saa Frankrig, saa hele Evropa med. Christian den Fjerde stod ganske ene og forladt med sin Mare-

lok. Skønt med frodig Haarvækst lod ogsaa hans Søn, Frederik den Tredje, stadigt sin Isse barbere, ganske som Ludvig XIV, for en tre-fire Gange om Dagen at kunne anlægge ny Allongeparyk. Sligt var saa indlysende bekvemt. Parykkerne lod sig jo krølle, uden at Hovedet behøvede at være under. „Det er i Sandhed forbavsende, at en saa hensigtsmæssig Mode kun har været kendt saa kort“ [1]. I det 18de Aarhundrede blev alle Parykkerne gamle og hvidhaarede af Pudder. Men des skarpere i deres Dom. Mod Aarhundredets Slutning var naturlig Haarvækst paa Isse eller Kind en Raahed, som enhver søgte at skjule og skamfuld undsaa sig over. Først ved den franske Revolution erhvervedes atter Frihed til at bære Skæg og eget kortklippet Haar.

Fig. 163. Engelsk Modeherre paa Christian IV.s Tid med Haarpiske, Skønhedspletter, Dupstrømpebaand og Kravestøvler.
(Efter Fairholt.)

For Kvindernes Vedkommende tilstedte Hovedbeklædningen kun ringe Spillerum for forskellige Haarsætninger. Kun ved en eneste Lejlighed i Livet var det tilladt at bære udslagent Haar, det var, naar en Jomfru stod Brud. Ved hendes senere mulige Bryllupper, saavel som til daglig, havde hun derimod at skjule „Kvindens Prydelse“ med den ærbare Hue. I saa Henseende var man langt strængere i Norden end i Tyskland. Medens det her blev Mode i Aarhundredets anden Halvdel at bære en Fletning ned ad Nakken (Fig. 110 b), tilstedtes aldrig slig Usømmelighed i Norden.

Al Interessen samlede sig da om den Smule Forhaar, der var synligt. Men Kredsen blev bestandig snævrere, og ved Aarhundredets Midte lukkedes den ganske. Ubarmhjertigt skjulte Huen de sidste Tindingehaar (Fig. 90, 91, 101 og 105). Det lød næsten som Spot, naar det i en i de Aaringer fordansket Bog tillodes Kvinderne at pleje deres Haar:

Dog ej med „Kirsekvad“ og „Glintevand“
Ej vride det i Pinde, at det krølle kan[1].

Alt sligt var der jo nu slet ingen Anledning til.

Saa meget des større var den Iver, der udfoldedes, da den totale Formørkelse begyndte at vige, og omkring Aar 1570 to halvmaaneformige Rande viste sig paa hver sin Side af Huens Pandesnip. Det gjaldt om at pleje disse Smaapartier efter bedste Evne. Det er i saa Henseende højst betegnende, at den første Mode, der nu opstod, var at underbygge dem med Valke, hvorved den Smule, der fik Lov at vise sig, kom til at syne af langt mere.

Det var uden Tvivl omtrent samme Haarsætning, som vi kender fra Maria Stuarts Portræt fra en lidt tidligere Tid (Fig. 104). For Danmarks Vedkommende kan vi maale Iveren ved Hjælp af forskellige, endnu bevarede Breve. Det lykkedes at indforskrive en Kvinde, der ganske særligt forstod sig paa at lave saadanne Valke, og om denne Kvinde, der bortførtes fra Gaard til Gaard, blev der nu en overordentlig Rift.

„Kjære Søster! som Du og formelder i Din Skrivelse og er begjærende, at den Kvinde, som er her hos mig, som gjør de Valke, at naar hun faar afgjort for mig, at hun da maatte komme til Dig, saa maa Du vide udi Sandhed, at jeg ikke endnu til visse veed, hvor snart hun kan faae mit Tøj færdigt, og maa Du troe for vist, at det første hun faar afgjort for mig, vil jeg lade en af mine egne Vogne age hende til Dig, saa hun vist skal komme til Dig det allerførste mig muligt er“ [2].

I dette Brev fra Mette Rosenkrans til Birgitte Bølle faar man kun en Anelse om den ventendes Utaalmodighed. Men denne giver sig et meget uforbeholdent Udtryk i et Brev som dette fra Anna Brade:

„Allerkjæreste Søster! Som Du skriver om den Valke-Kvinde, da er mit Bud for længe siden igen kommen. Han talede med hende, hun var hos Ane Erik Hardenbergs, og der skulde hun være i otte Dage, og saa skulde hun til Ane Christoffer Gyldenstjernes og gjøre Valke for hendes Datter; saa hun svarede, at hun kunde for ingen Del komme til mig før Sct. Hansdag, der-

som jeg kunde tøve saa længe, da vilde hun gjerne komme til mig. Om dit Bud kunde faae bedre Svar, det veed jeg ikke. Gud for sin kjære Søns Skyld unde mig Lykke til, at jeg kunde faae hende! ellers blive de lilla Sætter (?) fordærvede, jeg skal lade gjøre til hende. Jeg kan troe, jeg faaer at bie en Stund ogsaa efter disse fjorten Dage. Gud give, hun vilde endda komme!“ [1].

Ved Aarhundredets Slutning afskaffedes i Samfundets højeste Krese atter Huen, og Haaret, der nu fik Lov til helt at ses, opsattes gerne i høje, Bagværk-lignende Former (Fig. 99 og 113). Som det var at forudse, vakte denne Mode Forargelse, ikke mindst, da den ledsagedes af stærkt blottet Barm. Det er imidlertid et Bevis for Modens Magt, at ikke de spottende Betegnelser for denne Dragt, men det matte Gensvar herpaa er gaaet over til at betegne noget letfærdigt. I Frankrig vidste man intet andet at udsætte paa dem, der forargede sig over den nye Mode, end at de selv gik med graa Støvler. Det dertil sigtende Navn „Grisette“ har holdt sig indtil Nutiden.

10

Vi har hidtil væsentlig dvælet ved Klædedragtens vekslende Snit i det 16de Aarhundrede. Den hele til Grund liggende Bevægelse forstaas imidlertid først ret, naar vi tillige betragter den mærkelige Udvikling, som samtidig gjorde sig gældende paa Stoffets Omraade. Her, hvor det ikke alene kom an paa Smag, kunde Tidens Trang til det nye, rige og prægtige ganske anderledes skaffe sig Luft. Renæssancens Virkninger paa dette Omraade viser sig derfor ogsaa i saa stærke Overdrivelser, at Nordens Historie hverken før eller efter kan opvise Magen.

Hvad der mindre falder i Øjnene, men dog maaske tydeligst udtrykker Strømningens Kraft, er den store Forandring, der foregik med den nordiske Bondedragt. Tidligere havde denne været

forfærdiget af hjemmelavede Stoffer, fremfor alt af Vadmel. I det 16de Aarhundrede forandredes dette Forhold, og udenlandsk Klæde (Fig. 164) blev meget almindeligt Beklædningsstof. Allerede 1546 kunde Gustav Vasa klage over, at de svenske Bønder ikke vilde slide andet end engelsk og hollandsk Klæde[1]. Indførslen af Klæde steg i Stockholm i Løbet af 33 Aar (1536—69) fra 1362 Stykker til 4816 Stykker, altsaa til det firdobbelte, i Gefle i Løbet af tolv Aar fra 125 til 1301 Stykker, altsaa til det tidobbelte[2]. Et ganske lignende Omslag lader sig iagttage i Danmark. I et af Tidens Skuespil udtrykker en Bonde sin Foragt for det hjemmelavede Uldtøj saaledes:

Fig. 164. En „Vandsnider" (Klædehandler).
(Efter Jost Amman 1568.)

Min fattige Hustru, jeg mig fik,
Baade u l d e n og nøgen hun for mig gik.

Medens derimod Velstand betegnes saaledes:

Min Broder nu store Heste rider,
Hans Kone „Leidsk" [ɔ: Klæde fra Leiden] og „Engelsk" slider[3].

Paalidelige Oplysninger fra Ribe-Egnen fra Aarhundredets Slutning viser os, at Forandringen her var tilendebragt, saa at fremmed, især engelsk Klæde, nu var Landbefolkningens Hovedbeklædningsstof[4].

Som bekendt har i intet af de tre nordiske Lande Bønderne senere været i Stand til at vedligeholde denne Overdaad. Tider-

nes Ugunst har nødt dem til at vende tilbage til det gammeldags Vadmel. Selv i Slutningen af det 19de Aarhundrede var Tilstanden endnu næppe naaet op i Linje med Forholdene i det 16de Aarhundrede.

Det var en Selvfølge, at Købstad-Almuen ikke gav Bønderne noget efter. Ved festlige Lejligheder forslog her ikke engang Klæde. Man faar et mærkeligt Indblik i, hvad ogsaa her de følgende Tider har haft at slaa af paa, naar man læser en Bestemmelse som denne: Ingen Tjenestepige skal efter denne Dag bære Fløjls Slag, Maars- og Hermelins-Slag, Fløjls Tøfler, Guldlad eller Perler, hvilket er imod Kongl. Majestæts Reces, alt under en Bøde af 3 Daler, hvilke straks er at udgive og pante hende af, saa tidt hun det bruger[1].

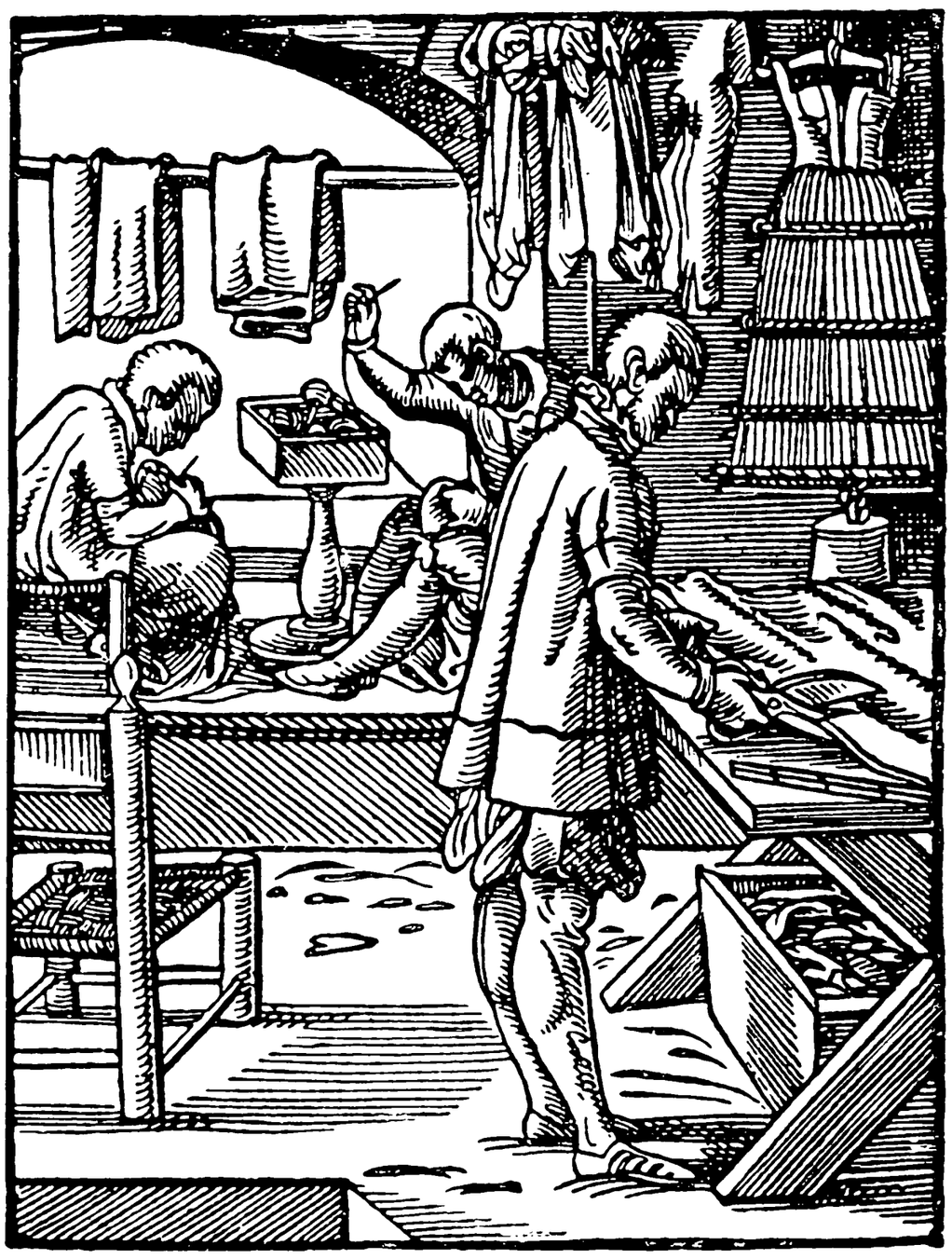

Fig. 165. En Skræder.
(Efter Jost Amman 1568.)

Det var naturligvis Adelen og den højere Borgerstand, hvorfra Eksemplet udgik. Lysten til kostbare, straalende Stoffer kendte her ingen Grænser. Indførslen af Silkevarer steg for Stockholms Vedkommende under Gustav Vasas Regering fra det beskedne Tal 98 Stykker i Aaret 1536 til den storartede Sum af 1700 Stykker i Aaret 1559[2]. Det var aldeles fabelagtige Masser, som en enkelt kunde bruge af Fløjl, Silke, Klæde og andre Beklædningsstoffer. Gustav Vasas tredje Dronning, Catharina Stenbock, og de fem kongelige Døtre fik saaledes i det ene Aar 1559 udleveret til deres eget Brug: 68 Alen Gyldendug, 115

Alen hvidt Sølvmor (Sølver-Bliant), 60 Alen Gyldenatlask, 555 Alen Fløjl, 208 Alen Damask og over 1200 Alen „Skellert“. Her-

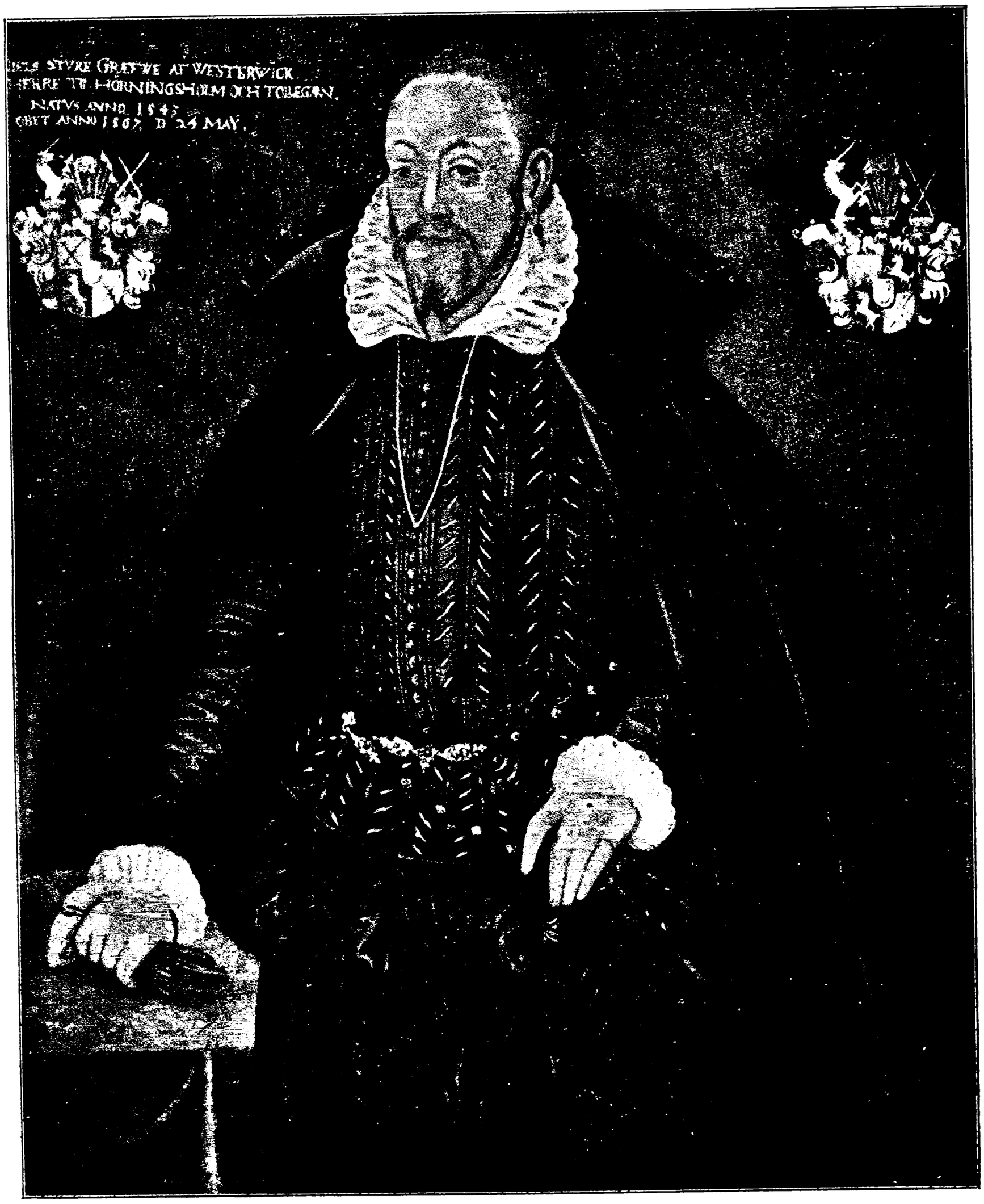

Fig. 166. Niels Sture († 1567).
(Maleri af Elbfos. Gripsholm)

til kom en hel Del Silke-Atlask, almindeligt Atlask og Taft, for hvilke Tallene ikke er anførte. De to unge Prinser, Magnus og Carl, der den Gang var sytten og ni Aar gamle, brugte i det samme Aar til deres Klædedragt: 134 Alen Fløjl, 16 Alen Silke-

Atlask, 38 Alen Damask, 13 Alen Fløjls „Passement“, 207 Alen „Skellert“, 14 Alen Taft og 5 Stykker (150 Alen?) „Sindal“ [1].

Hvad der fremfor alt vakte Begejstring, var de guld- og sølvindvævede Stoffer (Fig. 33, 37, 65, 72, 82, 83, 90, 95 og 166), Gyldenstykke og „Bliant“ eller: Fløjl, Atlask, Silke paa „Guldbund og Sølvbund“, som det i Danmark gerne kaldtes. Erik den Fjortende holdt til sit eget Brug ikke mindre end syv Guldvævere paa Stockholm Slot [2]. Ellers tilvirkedes disse Stoffer mest i Italien, og gennem tre store Handelshuse i Tyskland, et i Leipzig og to i Nürnberg [3], førtes de videre til Norden. I Aaret 1555 var der ikke mindre end fem Kræmmere i København, der handlede med Gyldenstykke og „Bliant“ [4]. Stundom gjorde man de øvre Traade ikke af forskelligartet Farve, men hvide eller gule som Underlaget selv, undertiden ogsaa ligefrem af Guld eller Sølv, saa at det hele blev en Art Metalvæv. Den danske Prinsesse Anna fik saaledes til sit Udstyr 1548 blandt andet en hvid Bliants Kjole, en gylden Bliants og en gylden Kjole, Guld paa Guld [5].

Det var klart, at saadanne Stoffer maatte være i høj Grad kostbare. 60 Kroner for Alen var langt fra noget usædvanligt. Gustav Vasas ene Datter fik f. Eks. ved sit Udstyr 1562 ikke mindre end 160 Alen gylden Atlask og 24 Alen gylden Damask til 60 Kroner Alen [6]. Men ogsaa de simplere Stoffer, ensfarvet Klæde og Fløjl, kunde være dyre nok. Vi hører Tale om Fløjl til 12—16 Kroner Alen [7], Klæde endog til 32 Kroner Alen [8]. Saadanne Priser vinder i Forstaaelighed, naar man veed, at samtidig kostede en fed Okse kun 36 Kroner [9]. Selv langt ned i Borgerstanden skyede man ikke at betale Klæde med Priser, der nu vilde forekomme urimeligt høje. Anders Sørensen Vedels Hustru skriver saaledes om en af sine Sønner, der var kommen i Sorø Skole: „Lad ham med det første faa en god, engelsk Klædning til en fem [Species-] Daler Alen, den kan han ogsaa bruge i Vinter“ [10].

Farverne paa disse Stoffer var, som vi alt veed, saa iøjnefaldende som muligt. Det var Tidens Smag at gøre Dragten stærkt spraglet ved at lade skrigende Farver mødes. De gennemskaarne Klæder gav rig Lejlighed hertil, de mange forskellige Lag i

Kvindedragten ikke mindre. Skarlagenrød, brandgul, papegøjegrøn, leverfarvet, himmelblaa og askegraa var især yndede. Betegnelser for Farver, som Nutiden vilde have ondt ved at forstaa, forekommer ofte: Neglikefarvet, hvid neglikefarvet, tintebrunt, fiolbrunt, gul livfarvet, livfarvet carmoissin, rødt i blaat, papegøjegrønt i brandgult o. s. v. Skaf mig noget „ret smukt, sælsomt Klæde, saa meget som til femten Herremænd, og fem Alen Fløjl til hver", skrev Frederik den Anden en Gang til Christoffer Valkendorf[1], da Opfindelses-Evnen svigtede ham.

At det ikke blot var ved Hoffet, at disse mange Farver trivedes, men helt ned i Samfundets lavere Lag, kan ses af mangehaande Klædefortegnelser. I et af Tidens Skuespil udbryder en Borgerdatter ved Tanken om sin Ungdomstid:

Jeg var saa hovmodig i de Dage,
At jeg vidste aldrig, hvad jeg vilde drage:
Brunt og blaat og dystergrønt,
Høj Fiolfarve, det var ret skønt;
Brandgult og saa lavendelblaat,
Leverfarvet og askefarvet graat,
Sligt havde jeg nok, det var min Dragt[2].

En egen Maade at gøre den enkelte Farve levende paa, var ved at trykke Mønster deri. Saa godt som alle skulde have deres Fløjl „trykt i Blommer". Om det saa var Bræmmerne paa Præstekjolerne, saa var de hyppigt saaledes mønstrede. Det synes, som om denne Paatrykning undertiden er bleven foretaget her i Landet, medens Stofferne selv alle forskreves fra Udlandet. Selv om noget askefarvet, graat Atlask, der var købt til Christian den Fjerde, hedder det, at det blev „trykt i adskillige Slags Blommer til Prinsens Behov"[3]. Blandt Gustav Vasas Beklædningssager paa Stockholm Slot omtales to Stykker Kobber, som man plejer at trykke Fløjl med[4].

En overvejende Part af disse Dragter var forede med Skind. Dette var en gammel Skik og stemmede med Datidens Opvarmningsforhold. Ogsaa heri foregik der imidlertid i Aarhundredets Løb en Forandring. Hvad der tidligere havde været brugt alene

Fig. 167. En Bundtmager.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

ved Vintertid mod Kulden, blev lidt efter lidt en nødvendigt Pragt, der anvendtes Sommer som Vinter.

Almuen nøjedes i Reglen med en lammeskindsforet Kappe og Hue; men hos de højere Stænder steg Kuldskærheden i en mærkelig Grad. Gustav Vasa havde ikke blot skindforede Kapper, Kjortler, Trøjer, Vamse, Huer og Vanter, men selv Benklæder (Overtøj), ja Uldenskjorte og Brystduge forede med Skind[1]. Peder Oxe havde baade skindforet Brystdug, Slobrok og Nathue[2]. Om et Par Brystduge, forede med Strudsedun, som Kurfyrst August fik sig, skrev hans Hustru, den danske Prinsesse Anna: „Hans Kærlighed synes godt om

Fig. 168. En Bundtmager.
(Efter Jost Amman 1568.)

dem og bærer dem gerne ned om Maven for Fordøjelsens Skyld“ [1]. Kvinder bar ikke blot Skindfo'r under Kappen og Kjolen, men selv under Skørtet, Indertrøjen, ja under det indre Livstykke. Mette Rosenkrans havde to saadanne forede med Skind, det ene fløjlsbetrukket [2].

I Aarhundredets sidste Halvdel hørte en skindforet Kappe med til festlig Sommerbeklædning. Ved Prinsesse Elisabeths Bryllup, ved Frederik den Andens Rejse til Holsten 1561, ved Christian den Fjerdes Kroning, lutter Begivenheder, der foregik i den varmeste Sommertid, fik Adelsfølget Befaling til at møde klædt i Pelsværk [3] (Fig. 169).

Fig. 169. Peder Bille til Valden († 1586).
(Maleri i Bosjø Kloster.)

Det Skind, der anvendtes, var af meget forskellig Art. I daglige Dragter var det sjældent andet end Kaninskind, Hare-, Katte- og Egernskind, hvilket sidste gik under Navnet „Graaværk“. De tre smaa Søstre, Karine, Else og Dorthe Gyldenstjerne, gik saaledes alle med Kattefo'r i deres Vinterkjoler og Skørter. Den 22de November 1564 fik Dorthe et Kattefo'r, der havde siddet under hendes afdøde Moders Kjole, og desuden en „Mantel“ Kattefo'r til at fore sig en Vinterkjole med. Aaret efter paa samme Dag fik hun Graaværk til et Skørt, som Bundtmageren lavede for hende, og desuden Graaværk til selv at fore sig en sort, engelsk Trøje [4]. For Slesvigs Vedkommende forbød Hertug Johan Adolf Aar 1601 Borgerkoner at have andet

Fo'r i deres Kaaber end Kaninskind, Graaværk og i det højeste røde og hvide Ræveskind [1].

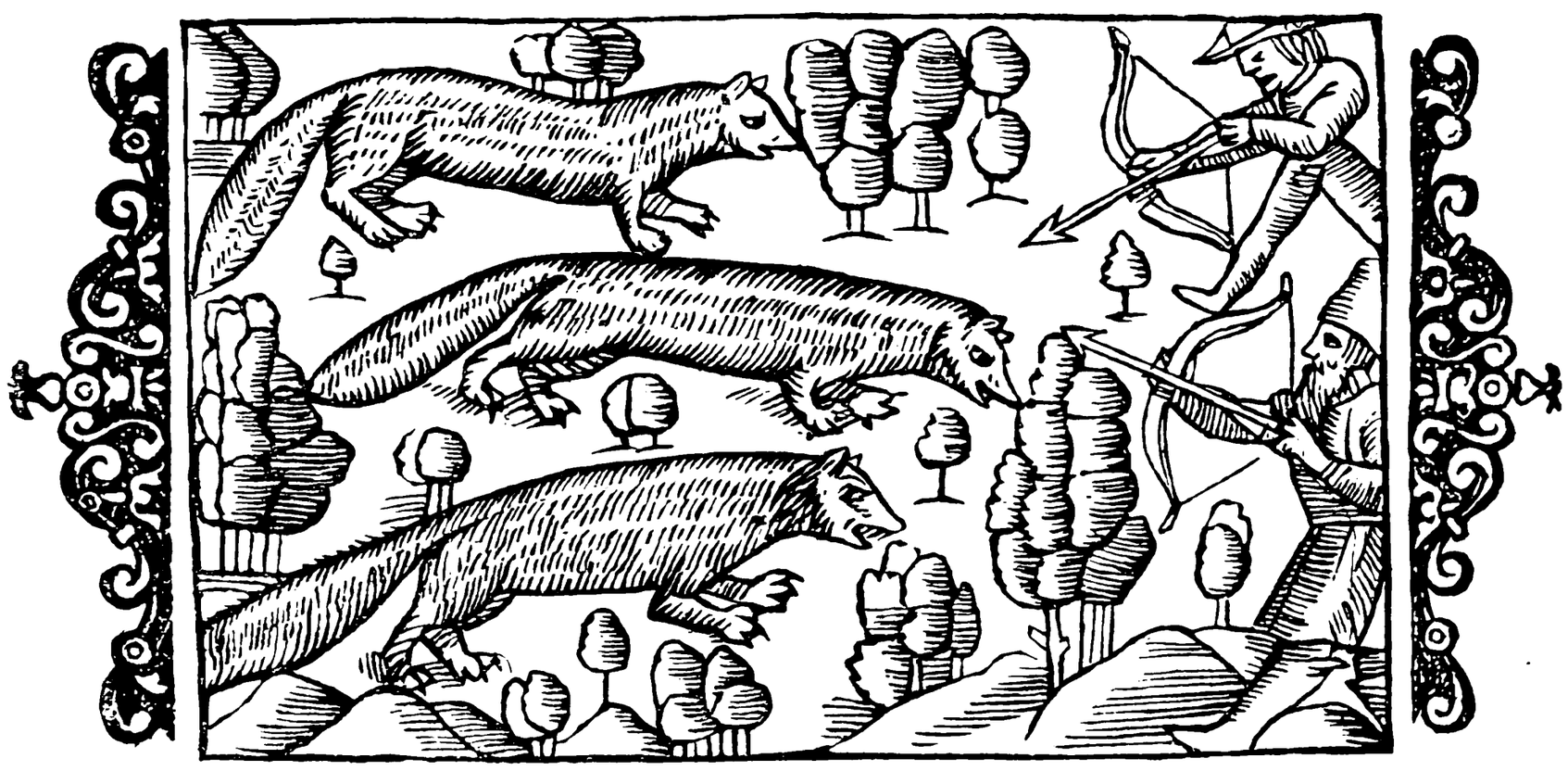

Fig. 170. Jagt paa Maar.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Hos de højststillede og til Fest var det finere Skind, der anvendtes, især af Maar (Fig. 170), Odder, Sobel (Fig. 171) og Her-

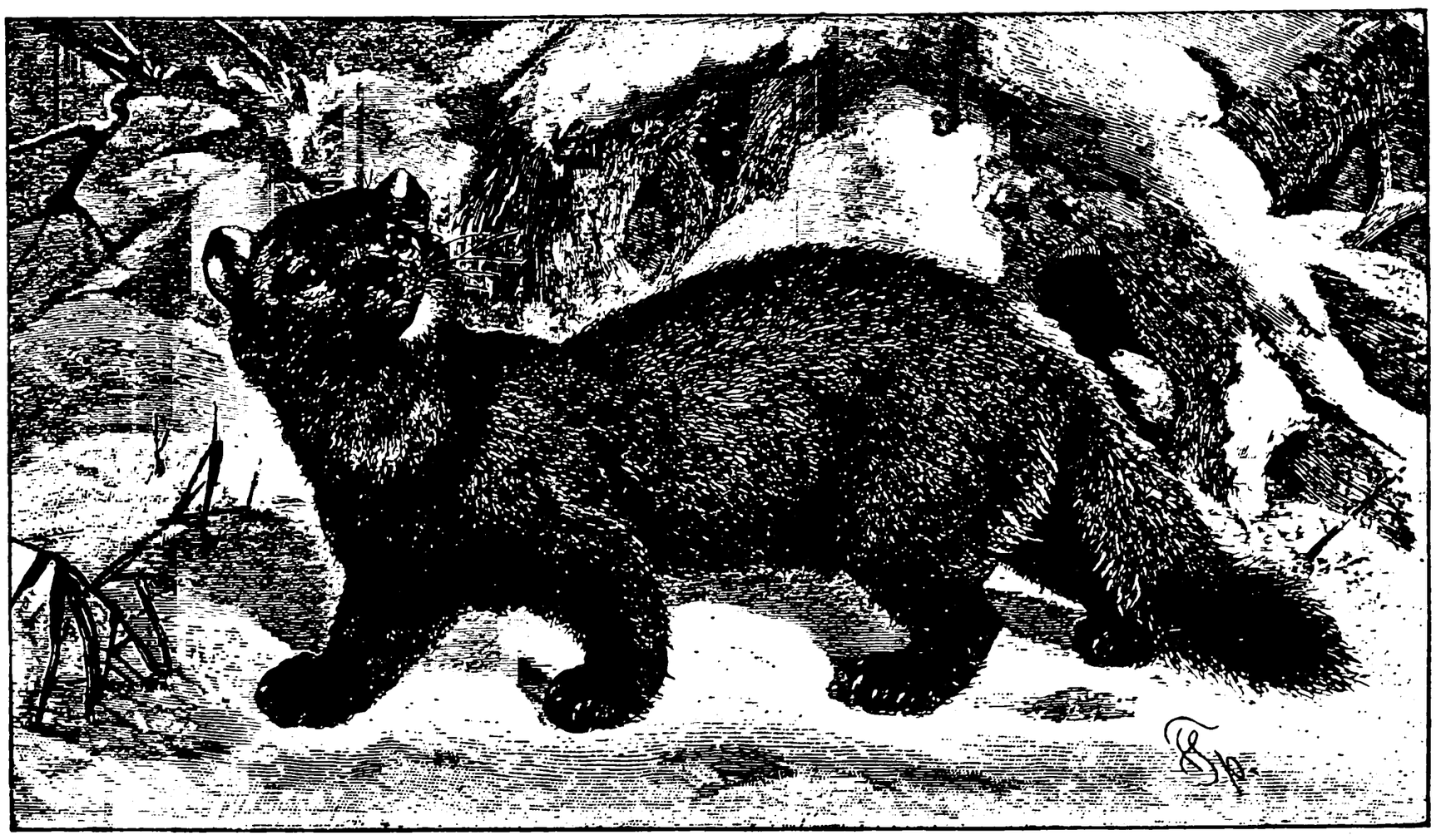

Fig. 171. En Sobel.

melin. Disse brugtes ogsaa ofte blot til Kantning. Saaledes fik f. Eks. den lille Else Gyldenstjerne i Aaret 1566, samtidig med at hun fik Kattefo'r i sit Skørt, en Kaabe og en Trøje kantet med

Maar og to Trøjer endogsaa kantede med Hermelin[1]. Maars- og Hermelins-Bræmmer omtales overhovedet hyppigt. Hvor der skulde være fuldt Fo'r heraf, gik en stor Mængde Skind med. Under en Fløjls-Kjole, der tilhørte den danske Enkedronning Dorothea, sad saaledes 77 Sobelskind, under en anden 55, under en Kappe 75 Maarskind[2]. Yndet Fo'r under Mandsklæder var foruden Maar især Ulve-, Losse- og sorte eller hvide Ræveskind (Fig. 172). Peder Oxe havde fem Losseskinds- og to Ulveskinds-Kjortler[3], den lille Christian den Fjerde og hans Broder Ulrik

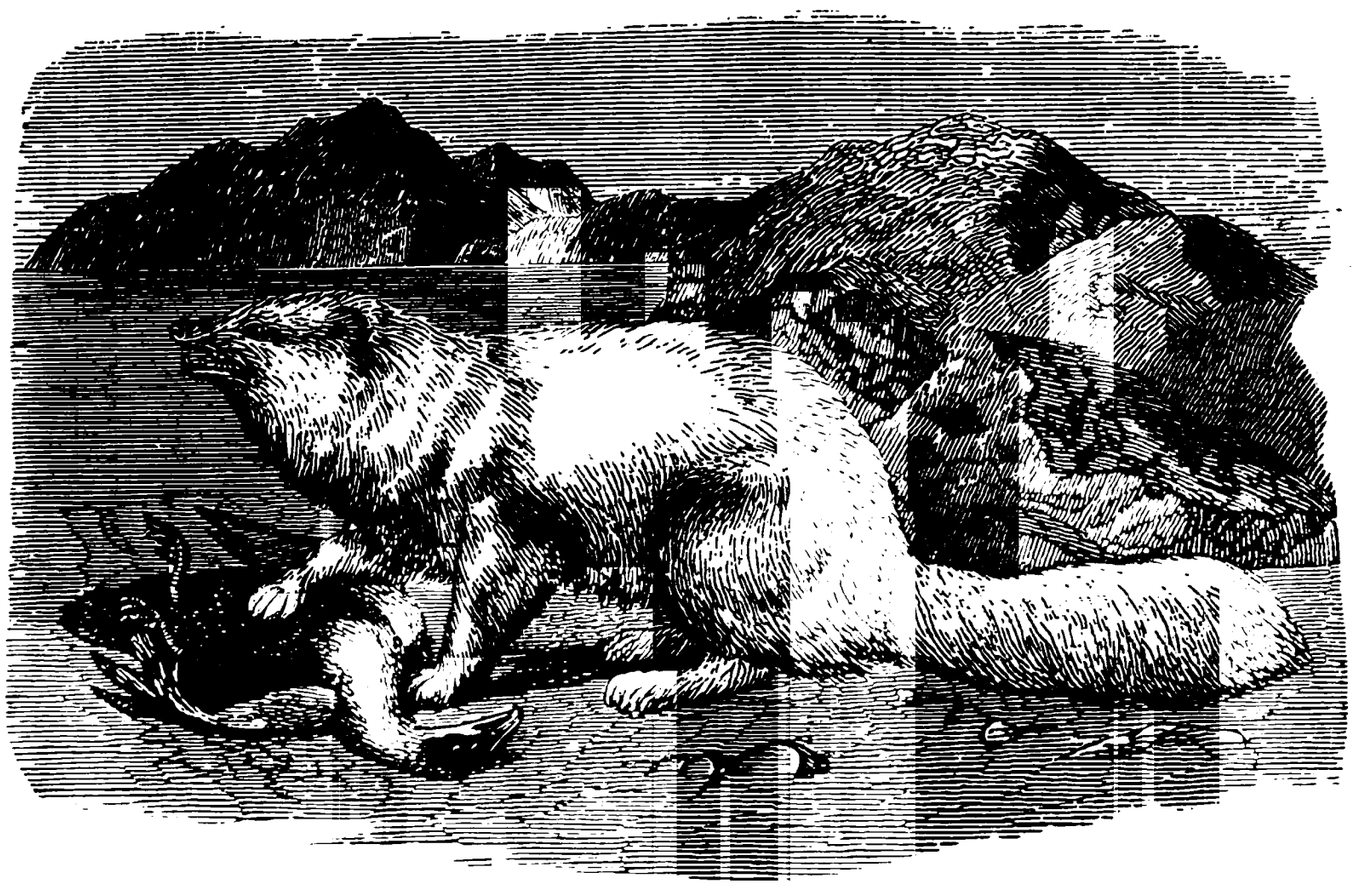

Fig. 172. En Polar- eller Fjeldræv.
(Efter Brehm.)

fik Aar 1590 hver en Kjortel med Ulveskind, to Aar efter nye af samme Art[4]. Sort Ræveskind betaltes stundom seksten Gange saa højt som almindeligt rødt[5].

Lysten til at bære kostbare Skind som Fo'r var ligesaa udbredt i Udlandet som i Norden. Grev Henrik af Schwarzburg skrev ikke uden Grund fra Bryssel: „Man gaar her saa pragtfuldt klædt, at jeg skammer mig over at bære mit bare Fløjl; send mig snarest noget kostbart Pelsværk“[6]. Disse Forhold drev Priserne paa Skindvarer til Vejrs ogsaa i Norden, hvorfra de hentedes. Fra Stockholm udførtes Aar 1569 ikke mindre end 138000 Egern- og Hareskind, fra Viborg i Finland Aar 1558: 286000, og i samme Aar 18000 Hermelin-, Odder- og Maarskind[7]. Det

var derfor selv i Norden meget dyrt at følge sin Lyst. Et Losseskind kunde koste indtil 36 Kroner[1], et udsøgt Ulveskind 24

Fig. 173. Kristoffer Gøye til Gunderslevholm († 1584).
(Maleri paa Gaunø.)

Kroner[2], et Maarskind 4 Kroner[3]. Og hvad hjalp det, at en Maar var større end en Hermelin, naar Moden bød kun at bruge Struberne til et Fo'r, som det burde være.

Hvo, der kunde, fulgte imidlertid med. Man sparede maaske lidt, hvor det gik an, som Enkedronning Dorothea, efter hvis Død det kom op, at alle Bagstykkerne i hendes Sobelskinds Kapper og Kjoler kun var forede med Sobelskind af meget tarvelig Beskaffenhed[1]. Men selv med den største Behændighed kunde man dog ikke undgaa at betale betydelige Summer. Det samlede Fo'r i alle de Klædninger, som den svenske Prinsesse Anna Aar 1563 fik til sit Udstyr, vurderedes til ikke mindre end 32000 Kroner[2]. Under saadanne Forhold var det sikkert en meget velset Foræring, som de fire danske Gesandter modtog Aar 1562 ved Afskeden i Rusland: Hver en Gyldenstykkes Kjortel, foret med Sobel, en stor Sølvskaal, to Tønder, pakkede med Sobelskind og 4000 Graaværk[3].

I alt dette skete der et temmeligt brat Omslag, da i det følgende Aarhundrede de ny indførte Kakkelovnes Virkninger begyndte at vise sig, og Moden at bære Skindfo'r for Nordens Vedkommende tabte sig i en mærkelig Grad. Den ældgamle Skik maatte vige for nye Forhold, og en af Renæssancens smukkeste Prydelser bortfaldt.

Klædningernes Yderlag var kostbart, Foret ligesaa. Men dyrest af alt var dog to Former for Anvendelse, som der hørte det 16de Aarhundredes Tankegang til, for fuldt at gennemføre.

Det havde tidligere været en indgroet Opfattelse, at et Klædebons Godhed afhang af dets Varighed. Stadsstykker gik i Arv fra Slægt til Slægt. I Modsætning til denne gammeldags Tarvelighed og Soliditet begyndte der imidlertid i det 16de Aarhundrede at gøre sig en hel ny Betragtningsmaade gældende, hvis Virkninger ogsaa blev kendelige i Norden. Det ansaas nu for upassende at optræde oftere i en og samme Dragt. Den enkeltes Rigdom og Smag burde netop vise sig i en bestandig Afveksling, der aldrig tillod Øjet at vænne sig til eller at genkende det samme Klædningsstykke.

Hermed var der aabnet et bundløst Dyb for forøget Ødselhed.

Om end Trangen delvis kunde imødekommes ved Tilvirkning af straalende, men mindre holdbare Tøjer, saa var det dog umuligt ad denne Vej at faa Regningen til at stemme. Det at være paa Moden og at kunne bevæge sig ved Hove, blev nødvendigvis en Kilde til uafbrudt igenkommende Udgifter.

I Udlandet antog hele denne Retning forbavsende Omfang. Om den franske Prinsesse Elisabeth (Fig. 102), der blev gift med Philip den Anden af Spanien, fortæller saaledes en samtidig Beundrer[1], at hun ypperligt vidste at omgaa sin Mands Urimelighed. Hans Forbud mod at skifte Mode holdt hun sig ganske vist efterretteligt, men til Gengæld indførte hun at besætte hver Dragt paa en ny Maade, og aldrig at bære samme Dragt, den være sig nok saa kostbar, mere end een Gang. Ad denne Vej lykkedes det hende at blive ham lige saa dyr, som om hun havde faaet Lov til at veksle Snit. En venetiansk Gesandt, der Aar 1577 besøgte Paris, beretter, at det ved Hoffet dèr var Skik gentagne Gange om Dagen at veksle Dragt, og at ingen Hofmand kunde optræde passende, uden at være forsynet med 25—30 forskellige Stadsdragter[2]. Dronning Elisabeth af England, der trods al sin Myndighed stadig appellerede til mandlig Beundring, efterlod sig ved sin Død ikke mindre end 3000 Dragter[3].

I Norden træffer vi tydelige Spor af, at den samme Lyst til Afveksling var ved at trænge igennem hos de højere Stænder. Allerede Frederik den Første maatte udstede Forbud imod, at Adelsmænd enten anskaffede sig selv eller udstyrede deres Døtre med mere end seks Silkedragter[4]. De enkelte Fortegnelser over Klæde-Beholdninger, som vi endnu kan undersøge, viser os ofte en paafaldende rig Forsyning. Peder Oxe synes saaledes at have ejet 34 Kjortler[5]. I Gustav Vasas Klædekammer paa Stockholm Slot fandtes i Aaret 1548 ikke mindre end 30 Trøjer, 52 Hovedbeklædninger og 51 Par Hoser[6].

Et ganske eget Udtryk skaffede denne Trang til Afveksling sig i de bestandig skiftende Hoffarver. Under Christian den Tredje og Frederik den Anden synes Hofsindernes Dragt, der bestemtes af Kongen og svarede til en senere Tids Uniformer, sjælden to Aar i Træk at have været ens. Aar 1538 var den saa-

ledes gule Kjortler og gule Hatte, Aar 1540 en anden Farve Kjortler, graa Hatte samt Pikkelhuer under Hattene. Aar 1543 skulde Kjortlerne atter være gule, men med hvide, brune og røde Streger paa Bryst og Arm, og i det ene Ærme et grønt Stykke Tøj, kantet med hvidt og med de samme Streger i. Hoserne og Trøjerne maatte denne Gang være efter eget Valg, men en sort Fløjls Pelsrok over det hele, samt gule Hætter og en gul Hat over disse igen. Aar 1548 var Kjortlerne sorte, Kappen og Hoserne graa. Det følgende Aar blev Kjortlerne leverfarvede og Hoserne af hvidt Klæde. Ved Frederik den Andens Tronbestigelse 1559 bestemtes først violbrun Farve til Kjortlerne, men denne Farve afbestiltes atter, og de blev sorte, Hoserne gule. Aar 1561 bares askefarvede Kjortler med kronet F paa den ene Arm, askefarvede Pelsrokker bræmmede med sort Fløjl, sorte Hatte og Hoser. Aaret efter skulde Hoserne være røde, o. s. v., o. s. v.[1].

En saadan bestandig Vekslen maatte naturligvis være meget kostbar, ligesom den ogsaa var højst ubekvem for de paagældende. Hvert Foraar gaves gerne Parolen for Sommerens Hofdragt, og ridende Bud afsendtes da med skriftlig Besked og vedlagt Tegning til de paa Landet boende Hofmænd. Vi har endnu ikke faa af disse Breve med Mønstertegninger. Fig. 30 viser os den Tegning, der omsendtes Aar 1543.

Medens hele denne Skik med de mange forskellige Klædedragter var en udenlandsk Plante, der kun delvis slog Rod i Norden, var der en anden sydlig Mode, der straks blev hilst med Jubel heroppe og senere netop her udvikledes til en overordentlig Højde. Det var den Skik, at besætte Klædebonnet med ædle Stene og Metaller.

Selvfølgelig var Lysten til at bære Smykker gammel i Norden. Men her som andetsteds havde den hidtil været holdt indenfor visse Grænser. Metalrigdommen var ikke stor, ædle Stene en Sjældenhed, og Brugen af Rustninger havde givet Trangen til Smykker en naturlig Retning mod Vaabenprydelser. Saa kom det store Omslag, da det nyopdagede Amerika og den direkte Forbindelse med Indien bragte Sølv og Guld, Perler og Ædel-

stene i Masser til Evropa. Samtidig medførte Brugen af Krudtvaaben en skarpere Sondring mellem Vaaben og Smykker. Rustningerne veg og gav Plads for det blotte Klædebon, der trængte til Metalglans. Da saa tilmed den lange Kappe afløstes af den korte Klædning, aabnedes en hel ny Skueplads for Smykker og Besætning.

Som saa ofte ved slige Lejligheder ledsagedes hine store Omvæltninger af en lille Opfindelse, der gav dem forøget Betydning. Brugen af Diamanter havde hidtil kun været ringe i Evropa, da man ikke forstod sig paa at slibe dem. Saa fandt i Aaret 1476 en Guldsmed i Brügge paa at gnide to Diamanter imod hinanden saa længe, indtil der fremkom en glat Flade. Det stærke Straaleskær slog ham, og hurtigt uddannedes den Kunst: ved Slibning med Diamantstøv at tildanne den døde Overflade til et Væld af Straalebrydninger [1].

Fig. 174. En ung, tysk Adelsmand i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Lucas Cranach den ældre. 1472—1553.)

I Forening nærede alle disse Betingelser hin umættelige Lyst til Anbringelse af ædle Stene og Metaller, der blev et Særkende for Renæssancen. I de sydlige Lande, især i Italien, fremgik heraf den mærkeligste Samvirken mellem Kunst og Haandværk. Næsten enhver af Renæssancens berømte Mestre har stundom virket som Guldsmed og herved bidraget sit til at iklæde Tidens Smag ædlere Former. Selv i Norden gjorde denne Trang sig gældende. I flere nordiske Byer, f. Eks. Odense, København og Stockholm, uddannedes lidt efter lidt en Samling af dygtige Guldsmede, der efter Evne hævede deres Haandværk til virkelig Kunst. Men hos Folkets Flertal holdt naturligvis den hele Til-

bøjelighed sig indenfor en Forestillingskres, hvor det skønne og vægtige faldt umiddelbart sammen.

Bevægelsen lader sig for Nordens Vedkommende føre tilbage til en bestemt Lejlighed, da det første Stød gaves. I Aaret 1501 holdt Kong Hans's Datter Elisabeth Bryllup med Markgreven af Brandenburg. Ved Festlighederne i Steinthal i denne Anledning saa de danske Adelsmænd, at blandt de tyske Gæster bar ikke blot Fyrster, Grever og Riddere Halskæde, men selv almindelige Adelsmænd (Fig. 174) ligesaa eller dog mindst en Snor om Halsen med et Par vedhæftede Ringe. Dette maatte naturligvis efterlignes, og Skikken førtes med hjem til Danmark[1], hvor den i faa Aar udvikledes til en forbavsende Højde. Snart bar alle Adelsmænd ikke en Snor med Ringe[2], men en virkelig Kæde fire, fem Gange om Halsen (Fig. 175). Det var en Selvfølge, at deres Hustruer og Døtre maatte have lignende. Og inden Aarhundredet var omme, var det Skik, at ikke blot enhver, der stod Brud, men alle velstaaende, borgerlige Kvinder til almindelig Fest ligeledes bar gylden Halskæde. Aar 1560 bestemtes det saaledes i Aalborg, at ingen Brud maatte bære mere end fire Halskæder[3]. Og Aar 1601 forordnedes det for Slesvigs Vedkommende, at Borgerdøtre først maatte begynde at bære en

Fig. 175. Hr. Lave Brahe til Krogholm († 1567).
(Maleri i Domkirken i Lund.)

Guldkæde med deres fyldte 12te Aar, medens det tillodes deres Mødre at bære to[1].

Men der var jo egentlig slet ingen Grund til at indskrænke Anbringelsen af Guldkæder alene til Halsen og Brystet. Her var Pladsen dog altid forholdsvis snæver. Langt rigeligere var den nedefter, hvad enten man saa vilde lade Kæderne hænge ned ad Ærmerne eller som Kantning løbe omkring hele Kjortlens Nederdel.

Fig. 176. Jørgen Rosenkrans.
(Maleri af Tobias Gemperlin, paa Rosenholm.)

Ogsaa dette gennemførtes. Ganske som om Halsen begyndte man først med en Snor, saa gik man over til hele Kæder. Guldsnorenes Tid varede i Norden omtrent til Aarhundredets Midte[2]. Saa gik man videre til Guldkæderne. I Danmark fik saaledes Prinsesse Anna Aar 1548 en hvid „Bliants“ Kjole bræmmet med Guldkæder[3], og Prinsesse Dorothea Aar 1561 en violbrun, tavlet Fløjls Kjole, „med dobbelt Belægning Guld omkring og gennemtrukken med Guldkæder“[4]. Aar 1552 holdt Gustav Vasa for tredje Gang Bryllup og ægtede den unge Catharina Stenbock. I den Anledning havde Jost Guldsmed i tre Uger travlt med at bearbejde en hel Del Dukater og Gylden, som Kongen havde leveret ham. Resultatet blev en 32 Alen lang Guldkæde, der skulde anbringes paa den „naadige Frues og Frøknernes Gylden- og Sølvdugs-Kjortler“[5]. Den sidste Gang, vi i det 16de Aarhundrede hører Tale om Guldkæder til Kjoler, var, da Enkedronning Sophia af Danmark under Rigsraadets lydelige Indsigelse sørgede for Udstyr til sine to Døtre. Hverken hun eller Danmark skulde have Skam af deres Dragt. Derfor fik ogsaa Guld-

Fig. 177. Fru Helvig Hardenberg, Statholder Erik Rosenkrans's Hustru.
(Maleri paa Hvedholm.)

smed Fuiren i Odense Befaling til at lave Kæden paa 60 Alens Længde [1].

Alle disse Guldkæder var dannede i meget forskellige For-

mer. Der var „Ringkæder“, „S-Kæder“, med hvert enkelt Led i Form af et „S“, „Murkæder“, „Panserkæder“, „Tomkæder“, „Sletkæder“[1] og hvad de alle hed (Fig. 175—178). Nemmest slap man dog, naar man lavede Kæden ligefrem af Guldmønter, hver enkelt Mønt blot gennemboret med et Hul paa hver Side. Denne Art Kæder synes at have været meget almindelige[2]; de havde den Fordel, at Værdien angav sig selv. Fælles for alle Arterne var, at de efter Nutids Begreber var overordentlig grove. Allerede Birgitte Gøyes Portræt (Fig. 147) giver os et Indtryk heraf. Endnu synligere er det paa en Mængde af Malerierne i Gripsholms rige Samling. Leddene i Hertug Albrechts Kæde er saa store som en almindelig To-Øre, i Claes Horns som en Fem-Øre, Dronning Catharinas og Dronning Sophias Kæder ligner Hunde-Lænker[3] (Fig. 93 og 101).

Hvad der ikke lidet forøgede deres drabelige Udseende, var deres Længde. Man havde Halskæder paa 10—14 Alen. Paa Johan Ranzaus Hustru gaar Kæden fem Gange om Hals og Bryst[4], paa Birgitte Gøye (Fig. 147) mindst seks, paa Hertuginde Christina af Holsten syv Gange[5]. Vægten svarede hertil. Henrik Rammel bar til Stads en Vægt af 92 Tyvekronestykker om Halsen. Den fjortenaarige Christian den Fjerde en Vægt af 120, Christoffer Valkendorf endog af 190 Tyvekronestykker[6].

Hermed var dog langt fra Halsens Tynger til Ende. I Reglen endte Kæden i et forsvarligt „Klenodie“, der hang foran paa Brystet. Men hertil kom desuden for alle velstaaende Kvinders Vedkommende et særligt og meget solidt Halsbaand eller rettere Halsbind af Guld, der ligeledes endte i et tungt Klenodie (se Fig. 90, 92 og 147). Storfyrsten af Ruslands Pynt beskrives derfor saaledes af Jacob Ulfeld: Om hans Hals hang et Guldsmykke med adskillige Ædelstene, moksen paa den Maade som vore adelige Kvinder i Danmark plejer at bruge[7]. Stundom, men sjældnere, dannede dette Halsbaand et uhyre Lænkesmykke, der i lutter svære Led strakte sig lige ned til Taaspidsen. Vi har Enkedronning Dorothea afbildet med en saadan Kæmpeprydelse (Fig. 179).

Hørte et saadant Klenodie til Sjældenhederne, saa var det derimod en Nødvendighed at have et Bælte, af Guld hos rigere,

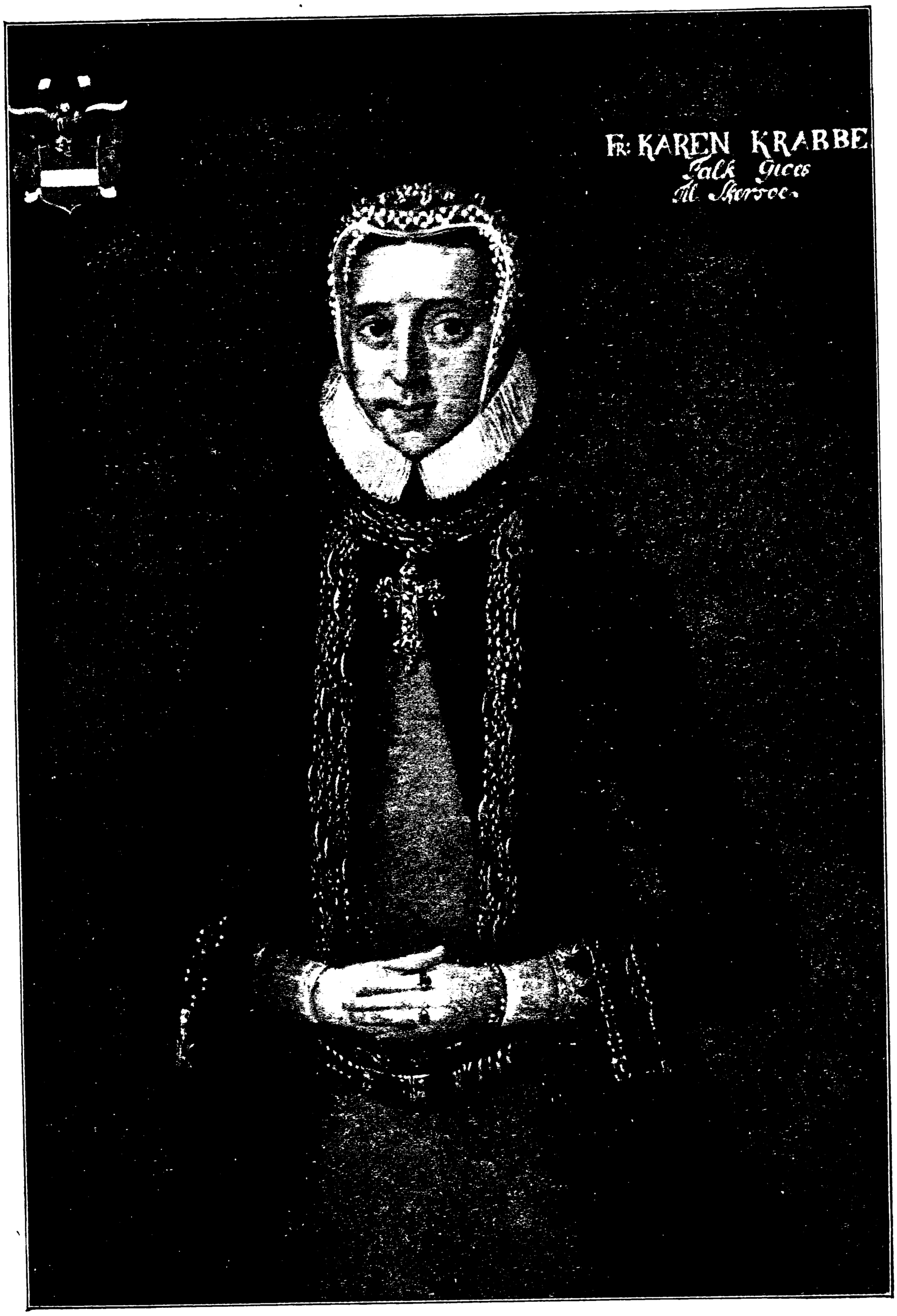

Fig. 178. Fru Karen Krabbe († 1605), Falk Gøyes til Skjersø.
(Maleri paa Gaunø.)

Fig. 179. Enkedronning Dorothea af Danmark.
(Efter en Afbildning i Pinakotheka Dano-Norvegica. St. Kgl. Bibliotek.)

af Sølv hos mindre bemidlede. Dette indskrænkedes nødigt til blot Midjens Længde. Man skelnede mellem „Guldbælter“ og „lange Guldbælter“, hvis Snip hang ned imod Foden. Mette Rosenkrans (Fig. 180) var udstyret med begge Arter[1]; Gustav Vasas to Dronninger af Navnet Catharina er afbildede med Guldsnippen ophæftet som et Sabelgehæng[2]; paa Claes Horns Hustru gaar Guldbæltet omkring Livet lige ned til Fødderne og ender i et „Klenodie“[3]. I Rostock forbødes det Borgemestres og Raadmænds Hustruer at have Guldbælter tungere end to Pund[4].

Fig. 180. Fru Mette Rosenkrans til Vallø († 1588), Peder Oxes Hustru.
(Maleri paa Gaunø.)

Hals, Bryst, Liv og Nederdel omgærdede med gyldne Kæder, kunde der tænkes noget mere fængslende!

Hovedet var og blev dog det Punkt, hvorfra Pragten bedst kunde syne. Mændenes Hattebaand med „Klenodiet“ og Kvindernes Perlehuer spillede derfor med Rette en afgørende Rolle. Vi har allerede omtalt Guldhattebaandene og deres Diamantsmykkers Værdi. Perlehuerne gav dem intet efter. Hvad der her yderligere forøgede Kostbarheden, var den Skik, at man burde besidde flere af dem. Fire, fem, seks Perlehuer var den staaende Forsyning[5]. Det tarveligste Udstyr var paasyede Guldmønter. Saadanne brugtes

ogsaa af Mændene i deres Underhuer. Knud Rud mistede saaledes under Grevefejden „fire Møtser, som der hang Guldstyk-

Fig. 181. Anna, Prinsesse af Danmark, gift med Kurfyrst August af Sachsen.
(Efter Maleri paa Rosenborg. — Den samme som yngre Fig. 90 og 111.)

ker i“ [1]. Langt mere straalende var dog Perler, Ædelstene og Diamanter, anbragte paa Guldbund. Det funklede og skar i Øjnene selv ved den mindste Vending af Hovedet. En af de præg-

tigste Perlehuer fra den Tid er uden Tvivl den, hvormed den danske Prinsesse Anna, gift med Kurfyrst August af Sachsen, findes fremstillet baade paa det ypperlige Portræt, der nu bevares paa Rosenborg (Fig. 181), og paa et Medaillon-Portræt fra en senere Tid, hvilket gemmes i Dresdens Museum (Fig. 182). I Forening giver begge disse to Billeder et godt Begreb om dette rigt udstyrede Stykke. Guldladet er som oversaaet med Perler og Ædelstene. — Om al denne Herlighed bevarer endnu kun de danske Bønderpigers Hue-Nakke en svag Erindring.

Fig. 182. Kurfyrstinde Anna af Sachsen.
(Efter Medaillonportræt i Dresdens Museum.)

Paa Hænder og Fødder nær var nu alle Pladser optagne. Ogsaa disse blev imidlertid inddragne. De Fløjls-Sko kunde besættes med Perler. Og ved Hænderne havde man Valget imellem, om man vilde beklæde dem med Fingerringe og Armbaand eller dække det hele med Perlehandsker. I Aarhundredets første Halvdel foretrak man den første Maade. Ingen Finger blev forurettet, alle blev de besatte.

I hvo mig faar, han faar god Lykke,
Jeg har nok baade Klæder og Smykke.
Til hver min Finger har jeg en Ring,
Et skønt Sølvbælte og anden god Ting,

udbryder en ung Pige i et af Tidens Skuespil[1]. Birgitte Gøye er afbildet med Ring ogsaa paa Tommelfingeren (Fig. 147), Mette Rosenkrans (Fig. 180) med en Ring endog paa Langfingerens Mellemled. Sidsel Urne efterlod sig 24 Ringe. Af disse vejede de to Forlovelsesringe, begge skænkede hende af Albert Oxe, tilsammen to Pund og to og et halvt Lod[2].

Under saadanne Forhold kunde Handskerne kun spille en liden Rolle. De var endnu i Reglen kun de gammeldags Vanter, der kun brugtes, naar Kulden tvang dertil. Ved Fest mødte man altid barhaandet. Saaledes stod Forholdene omtrent til Aarhundredets Midte; da syntes der at ville indtræde en Forandring, idet Fingerhandsker blev moderne. Perlestukne maatte de kunne opveje en ringbesat Haand. En Tid syntes man at være i Tvivl, saa fandt man paa en meget heldig Løsning. I Aarhundredets Slutning mødte alle til Fest med bare Hænder som fordum, men holdende et Par perlebesatte Handsker i venstre Haand (Fig. 60, 65 og 102).

Nu var alt fuldt besat. Selv den mest opmærksomme vilde ikke kunne opdage et Ledemod, der ikke var guldbehængt. Tiden lod sig dog ikke forknytte. Man kunde jo strø Perler og Guld ud over den hele Person i Almindelighed. Trøstigt skred man til Arbejdet. Perlestikkerne maatte anbringe Perleprydelser overalt paa Klædebonnet. Erik den Fjortende, der i saa Henseende var den mest umættelige, holdt ikke mindre end femten Perlestikkere paa Stockholm Slot, der havde at arbejde for ham alene. En af dem lønnedes med den anselige Sum af 800 Kroner om Aaret, de andre fik det halve[1]. Den svenske Prinsesse Anna fik til sit Udstyr en „Perlekjole“ til 3000 Kroner. Prinsesse Elisabeth fik en til 20000 Kroner[2].

En fuldt saa yndet Mode som at perlebesætte Klædningen var at anbringe de saakaldte „Guldstifter“. Disse omtales i en Mængde af Datidens Fortegnelser over velstaaendes Klædedragter[3]. De var en Slags Knapper, der lod sig anbringe efter Behag paa Ærmer, Skuldre, Ryg og hvor man ellers lystede (Fig. 183). De var enten blot af Guld eller med en Roset af Diamanter og Ædelstene. To særlig yndede Former var gyldne Blomster, især Roser og Liljer med Ædelstene i Midten, eller ogsaa en Agernlignende Figur, der tog sig ud som Bagkroppen paa en Bi. Malerisamlingen paa Gripsholm frembyder mange Eksempler paa begge. Dronning Elisabeth af England findes blandt andre afbildet i en Kjole, hvor Guldstifterne er anbragte i overordentlig Mængde. Paa Afstand set ligner det en Sværm af Guldbier,

der alle med Velbehag borer sig ind i det tykke, røde Fløjl. Den danske Prinsesse Dorothea fik paa sin violbrune Fløjls Kjole med Guldkæderne om indsat 73 almindelige Guldstifter og desuden en hel Del andre, hvori der var anbragt 30 Rubiner og 49 Safirer. Mette Rosenkrans havde endogsaa Guldroser paa et Par af sine Strømper[1].

Fig. 183. Rigsraad Jørgen Marsvin til Dybæk († 1581).
(Maleri paa Rosenholm.)

Ved ingen Lejlighed var man saa rundhaandet med Anbringelsen af alle disse Guldprydelser, som naar en Brud skulde pyntes. Det var en kvindelig Ærespost at være den, der „udredede“ Bruden. Hermed fulgte Forpligtelsen til at stille alt sit eget til fri Raadighed og desuden skaffe til Laans fra Venner og Bekendte. Der er en egen Bitterhed i en Skrivelse som denne fra Anna Lykke til Birgitte Bølle: . . . „Jeg har givet Eders Foged en forseglet Æske, hvori ligger Eders fire Smykker og salig Birgitte Trolles lille Rubinhalsbaand. Hendes Jomfru, Birgitte Rosenkrans, var tilstede, da jeg modtog det, og hun talte alle Leddene paa Halsbaandet; der var 25. Jeg har slet ikke brugt noget af samme Smykker, thi jeg smykkede ikke Jomfru Ingeborg Hartvigsdatter, som jeg havde lovet og var tilbuden“[2]. At være Brud i hine Dage var da en betydelig Kraftanstrængelse. Forgæves søgte man at indskrænke Vægten ved at begrænse

Smykkernes Antal. I Ribe maatte en Brud kun bære tre Halskæder, i Aalborg fire[1]. Hvor Smykkerne imidlertid vejede i Pundevis, forslog sligt kun lidet. Det var langt fra uden Eksempel, at en Brud segnede under Byrden.

Men ogsaa i en anden Henseende tyngede disse Smykker. Det var klart, at slig Overdaadighed maatte virke i høj Grad ødelæggende. Ganske vist laante man sig frem, som vi har set. Det var vel heller ikke altsammen Guld, hvad der glimrede. Med Rette siger uden Tvivl en Kræmmer i et af Datidens Skuespil:

> Finants kan jeg og bruge dertil
> For Almues Folk, inaar jeg vil:
> Spansk Messing for Guld jeg sælge kan,
> Dermed bedrager jeg mangen en Mand;
> Besynderlig Piger og unge Kvinder,
> Der saadanne Smykker have kær i Sinde,
> Dem kan jeg sætte Briller paa,
> At de vide aldrig, hvad de faa[2].

Men i de store Træk set, var det dog en yderst betænkelig Rus, der havde grebet hele Folket, og enhver, der havde klart Blik herfor, maatte med Grund nære Frygt for Følgerne.

Det er af særlig Interesse at lægge Mærke til, hvorledes de, der befandt sig midt i Bevægelsen, dømte om al denne Overdaadighed. Alt imens de selv reves med af Strømmen, følte de Trang til at opløfte en advarende Røst. Følgen blev en Række af Formaninger og Forbud, der, magtesløse fra Fødslen af, kun tjente til at afmærke Udviklingens Trin, men ikke formaaede at standse den.

Formaningerne udgik især fra Gejstligheden. Ingen har her kæmpet saa tappert imod, som Sjællands Biskop, Peder Palladius. Han søgte at godtgøre, at alle de nye Moder var stridende imod Guds Vilje, hvilket klarligt fremgik af, at de straks blev efterfulgt af Landeplager. Fik man ikke den spanske Skab her i Landet, da man indførte spanske Moder, og de frantsøsiske

Pokker, da man klædte sig paa fransk! „For tredive Aar siden kom Guds Fortørnelse herind fra England“, saa fulgte den „engelske Svedesyge“ efter, og nu for nogle Aar siden kom den „hede Syge af Skotland“ for lige saadanne Sagers Skyld.

Lidt efter lidt vokser imidlertid Bevisførelsen Forfatteren selv over Hovedet. Han gribes af Iver for at forklare alle Sygdommes Oprindelse. „Den spedalske Syge, der synes at være vandret hid fra Jødeland“, den faldende Sot, den „Draabe eller Slag, som man bliver rørt med og kaldes almindelig Popelsi“ o. s. v. Fra alle Verdens Hjørner manes Onderne frem, og den eneste følgerigtige Slutning, som Peder Palladius dog undlader at drage, vilde være den, at man helst burde opgive at gaa med Klæder, for at man kunde faa det saa godt som „udi den gyldne Alder, der var før Syndfloden“ [1].

Det er kun en mat Efterklang af samme Tankegang, naar Rektor Niels Bredal en halv Snes Aar efter synger:

Siden Danske fik engelske Klæder at drage,
Monne de og engelske Svedesyge have.
Da frantsoske Klædebon kom her i Land,
Kom og frantsoske Pokker blandt Kvinde og Mand.
Desligeste med flere nye Klædebon og Sygdom at have,
Som er en Advarsel og timelig Plave [2].

Men i Begyndelsen af det næste Aarhundrede blev disse Advarsler fra oven dog altfor tydelige. I Mørkhøj ved København fødtes en Pige med en høj, bred Ophøjning bag i Nakken, „lidt spidsagtig, i Mønster som hine virkede Huer eller med Staaltraad oprejste Sørgehatte og andre saadanne forargelige Huer, som nu af Kvindekønnet bruges“ [3].

Et Par Aar efter fødtes i Nakskov en Dreng, hvis tykke Ben grangivelig „var at ligne ved de store, vide Bukser“, medens Fødderne „var ligesom de Støvler med de store opsmøjede Kraver“ [4]. Det var for meget. Præsten i Gladsaxe slog til Lyd og udgav en Beskrivelse af „det sørgelige Spektakel og Vundertegn i Mørkhøj“. Den tykke Dreng i Nakskov blev aftegnet og beskreven. Bevægelsen voksede. Sagen kom for i Rigsraadet, det afgav sin Betænkning, og sluttelig skrev Christian den Fjerde til

det teologiske Fakultet: „Vider, at eftersom aldeles ingen Tvivl er om, at Gud den Almægtigste jo højligen fortørnes af den store Hoffart, som Menneskene i denne Tid følge, særdeles med deres Klædebon, toppede Luer og anden letfærdig Dragt, saa at endog Gud i Himlen sin særdeles Mishag til saadant ved underlige Fødsler og adskillige Tegn tidt og ofte giver tilkende. Thi bede Vi Eder og naadigst ville, at I dette flittigen af Guds Ord overveje og Os Eders Betænkende meddele, hvad deri gudeligen kunde anordnes“ [1].

Klædedragtens Forbedring syntes nær, nu da den verdslige Magt tog Gejstligheden paa Raad for at oprette det forsømte. I Virkeligheden var dette dog kun en gensidig Falliterklæring. Begge Magter havde vist sig ude af Stand til at bekæmpe Ondet. ✗ Thi ved Siden af Gejstlighedens frugtesløse Formaninger var Aarhundredet forud gaaet en lang Række af Regerings-Forbud, der ikke havde virket en Smule mere. Det 16de Aarhundrede var Luksus-Lovenes Tid. Man begyndte i Frankrig, og alle de øvrige Lande fulgte med. I Frankrig udstedtes alene i de en og tredive Aar 1545—76 ikke mindre end otte vidtløftige Love imod den stigende Overdaad i Klædedragt [2]. Selve deres Antal viser deres Magtesløshed.

I Norden tog Frederik den Første alvorligt fat Aar 1528. For at „afskaffe den Guds Fortørnelse over det hoffærdige Klædebon“ forbødes det Adelsmænd og deres Hustruer og Døtre at have mere end tre Par Silkeklædninger hver. Ingen maatte mere købe Bliant og Gyldenstykke; Perlekjortler skulde helt afskaffes og ligesaa de brede Dame-Bonnetter. Hullet, hvorigennem hele Forordningens Indhold skulde drysse ud, var imidlertid tydeligt angivet i Forordningen selv. Den tillod nemlig at slide — hvad der alt var tilskaaret og perlestukket [3]. En Snes Aar efter, da Virkningerne ret skulde vise sig, var ogsaa Forordningen i den Grad ude af Kraft, at Alverden gik med Bonnetter, Perlekjortler brugtes som tilforn, og Regeringen selv tillod alle „Kræmmere“ i København at handle med Bliant og Gyldenstykke [4].

Aar 1547 udstedtes der en ny kongelig Forordning. Denne Gang lod man Gud være udenfor, men gav til Gengæld Bestem-

melserne et mere folkeligt Snit ved at meddele, at de var tagne „efter den menige Adels Begær“. Disse selvfornægtende Sjæle havde bedt om, at det fremtidig maatte være dem og alle andre forbudt at bære Gyldenstykke, Bliant, Sølvmor, Perler eller Guld- og Sølvsnore paa Klæderne. Hvo der gik med sligt, skulde have Dragten forbrudt til nærmeste Hospital. Dog var det en Selvfølge, at Kongen, Dronningen og deres Børn skulde være undtagne. Ligeledes maatte Dronningens Jomfruer gaa med Guld- og Sølvstykke, dog kun „den Stund de er i Gaarden og ikke længere“.

Til Løn for denne Opofrelse skulde Adelen saa have den Nydelse, at det blev alle borgerlige forbudt at gaa med Fløjl, Damask eller Silke. Alt sligt skulde straks afleveres til nærmeste Hospital. Kun maatte de ugifte, unge Piger — man mærke „menige Adels“ Galanteri — bære en lille, koket „Fløjls-Bindike“ paa Hovedet[1].

Forordningen udkom. Hospitalerne blev ikke rigere, Kræmmerne ikke fattigere. Den maatte udstedes paany Aar 1558[2], med samme Resultat.

Men det blev bestandig værre. I Ribe drev Tjenestepiger det til at gaa med Fløjl, Hermelin og Perler[3]. Og for Adelens Vedkommende var snart Gyldenstykke og Perlekjoler kun Fattigdom mod, hvad der nu forlangtes. Ædelstene paa Huen, Diamanter i Halsbaand og Bælte, Guldkæder om Kjolen og juvelbesatte Guldstifter strøet over hele Dragten! Det kunde umuligt gaa. Aar 1576 rettedes da en skarp Forordning mod alt dette Uvæsen. Alle disse nye Unoder skulde være forbudte. Som sædvanligt skulde alt sligt afleveres til nærmeste Hospital og enhver lade sig nøje med Gyldenstykke og Bliant og et Par Ædelstene i Halssmykket[4] — rigtignok lutter forbudne Sager i Følge de sidst udstedte Love.

Nogen Tid efter tog man fat ogsaa i Sverige. To Forordninger udstedtes, den første Aar 1585, den anden 1589. Genstanden var den samme. Kun havde man her opstillet den nye Form for Bøde: at skulle underholde en Landsknægt[5].

Virkningen af alle disse Love var i Norden som andetsteds

en og samme. Gentagelsernes Hyppighed viser det. Endnu i Aaret 1618 fornyedes i Danmark Forbudet mod Brugen af Gyldenstykke, Sølverstykke, Guld- og Sølvsnore og Guldstifter med Ædelstene[1]. Det var derimod noget ganske uvant, at Regeringen fire Aar efter virkelig gjorde sig den Ulejlighed at tilbagekalde denne Forordning, efterdi Hs. Majestæt havde „forfaret, at Guld- og Sølvsnore med bedre Fordel end Silkesnore kunde bruges“[2].

Spørger vi om Aarsagen til, at alle disse Regeringsforbud saa ganske forfejlede deres Hensigt, saa laa denne allerede synlig i Forordningerne selv. Det var aabenbart en aldeles forkert Maade at angribe Ondet paa, i samme Aandedræt at fordømme al denne Overdaad og saa alligevel opstille den som et Gode, der kun tilkom de højeste Stænder. Enhver kunde paa Forhaand sige sig selv, at man ved saadan Rangforordning kun føjede en ny Tiltrækningskraft til de i Forvejen alt saa fristende Sager. Vilde man ikke, som i Tyskland ved Pludderhoserne, gaa den modsatte Vej og gøre dem til Embedsdragt for Bødlen, saa kunde man sætte Straffen nok saa høj, true som i Frankrig 1561 med, at Skræderne skulde piskes af Skarpretteren, og Kræmmerne have deres Betaling for de ulovlige Klæder forbrudt[3]. Alt sligt vilde, selv om det virkelig kom til Udførelse, kun blive Modens Martyrium, der gik forud for dens sikre Sejr.

Dette Forordningernes Fejlsyn var imidlertid selv netop et Udslag af det samme, som de søgte at bekæmpe. Til Grund for begge laa den fælles Begejstring for det glimrende, det kostbare. Aldrig har noget Aarhundrede i den Grad troet paa dettes Magt som det 16de Aarhundrede. Disse stærke Farver, dette Gyldenskær over alt er et af Renæssancens ejendommeligste Kendetegn. Dens Klædedragt var ikke et tilfældigt Modetræf. Tidens inderste Trang kunde kun skaffe sig Luft i saadanne Udtryk.

Det vil da forstaas, at det var een og samme fælles Drift, hvad enten saa Erik den Fjortende satte Sveriges Indtægter overstyr for at faa sig en ny, endnu skønnere Diamant, eller formaaende Velyndere morede sig med at pynte en fattig Pige som Brud. Og kun med denne Forudsætning bliver enkelte Ejendommelig-

heder ved Klædedragten i det 16de Aarhundrede os fuldt forklarlige.

Vi kan nemlig spore en Bevægelse paa Klædedragtens Omraade, der tilsyneladende peger vidt ud over Tidens øvrige Tankegang. Medens Standsforskellen iøvrigt var dybt indgroet i Tidens Bevidsthed og i det 16de Aarhundrede vel snarere vandt end tabte i Styrke, møder vi det Særsyn, at indenfor Klædedragtens Enemærker gør sig den dristigste Fordring paa Frihed og Lighed gældende. De fleste samtidige Forfattere er opmærksomme herpaa. Saaledes hedder det hos en af dem[1]:

> Menneskene monne sig saa udsmykke
> Med Silke, Fløjel og Gyldenstykke . . . .
> Ikke alene Fyrster og Herrer,
> Men og de, som fast ringere mon være,
> At man ikke kan i denne Tid
> Gøre nogen Forskel eller Underschied
> Mellem en Hertug, Greve og Herremand,
> Mellem Borger, Bonde og Embedsmand [ɔ: Haandværker].

Lignende Ytringer kommer ofte igen[2]. Især vakte det med Rette Forbavselse at se, hvorledes Bønderne og Tyendet grebes af Bevægelsen. Bønderkarle med Fjer i Hatten, Tjenestepiger smykkede til Fest rigere end Adelskvinder for et Par Menneskealdre siden, kunde ikke andet end vække Anstød.

Og dog vilde man sikkert misforstaa det hele, hvis man heri saa Udtryk for en virkelig Frihedsbevægelse, Forløbere for en senere Tids Fordringer paa Lighed og Broderskab. I det 16de Aarhundrede var det ikke Lysten til social Lighed, der affødte en fælles, ensartet Dragt, men Kappelysten efter det mest straalende Klædebon fremkaldte et tilfældigt Skin af en tilgrundliggende Frihedsbevægelse.

Naar vi undrer os over det 16de Aarhundredes Ødselhed i Klædedragt, har vi kun delvis Ret hertil. Den var nemlig fra en vis Side set naturligt fremkaldt af Datidens Pengeforhold. Hvor skulde man anbringe sine Penge? Statspapirer kendtes ikke. Jordegods var Borgerstanden udelukket fra at maatte opkøbe. Der stod da kun tilbage at maatte laane dem ud paa sikre Hæn-

der eller at anbringe dem i Løsøre. Men intet Løsøre var saa nær ved at svare til virkelig Værdi som Klæder og Smykker. Hvad enten man gemte hundrede Gylden paa Kistebunden eller bar dem som en Kæde om Halsen, forvaredes de lige vel. Hattebaand, Knapper, Kæder og Stifter var derfor lige saa meget Udtryk for Vedkommendes Formuesvilkaar som for hans Pragtlyst. Endnu langt ind i det 19de Aarhundrede maaltes i Danmark en Bondemands Velstand efter Sølvknapperne i hans Vest og Trøje.

Men hertil kom, — og her staar vi overfor et af Renæssancens reneste Udtryk — Tiden glædede sig ikke blot over disse Kostbarheder som Udtryk for Velstand, den troede i Virkeligheden paa dem. Det kostbare og glimrende, det gode og heldbringende gik umiddelbart i eet for den. Disse Smykker, disse pragtfulde Farver og Stoffer var langt mere end blotte Prydelser; paa hemmelighedsfuld Vis virkede de til bedste for Besidderen, Glimt af den lønlige Kraft, hvis forløsende Ord Guldmagere og Filosoffer søgte at udgranske.

„Jeg havde længe haft ondt i mit ene Ben. Saa kom jeg for nogle Aar siden til Nederlandene og saa, at alle de gamle Kvinder dèr bar skarlagenrøde Kjortler. Paa mit Spørgsmaal: hvorfor? svarede man mig, at denne Farve mægtigt styrker Lemmerne. Jeg lod mig ogsåa sy en, og efter en Maaneds Forløb gjorde mit Ben ikke mere ondt". Saaledes skriver den gamle Grevinde Dorothea af Mansfeld til den danske Prinsesse Anna, idet hun samtidig oversender hende en rød Underkjole[1].

Under Pesten Aar 1588 skrev Johan den Tredje af Sverige til sin Søn Sigismund: „Vi have fornummet, at iblandt andre ædle Stene skulle og Smaragder og Hyazinther have en stor Kraft imod Pest, og fornævnte Hyazinther endda mere end Smaragder, endog de i Værd agtes mindre. Vi raade derfor, at Vor kære Søn ville beflitte sig paa nogle Hyazinther, jo flere og større desbedre, hvilke Vor kære Søn altid kan bære paa sig nær Livet, efterdi det er et aldeles godt og forsøgt Præservativ[2]".

Henrik Ranzau meddelte sine Sønner følgende gode Raad mod Beruselse: „Jeg bruger altid at bære en stor Amatyst paa Brystet, da nogle holder for, at den hjælper imod at blive drukken, fordi

den ikke tillader Vædskerne at stige op til Hjernen. Det forekommer mig, at den hjælper“ [1].

Med langt større Sikkerhed kunde han dog udtale sig om andre, paalideligere Virkninger af Guld og Ædelstene: „I skulle altid have i Eders Hænder Koraller, Rav, vellugtende Pulver eller kostbare Ædelstene. I skulle bære Ringe med Smaragder og Safirer. Stundom skulle I putte en Amatyst i Munden eller noget Krystal, en Granat, noget rent Guld og Sølv, eller noget meget hvidt Sukker. Thi stor er vel Urternes Magt, men større er de ædle Stenes, der sikkert er udrustede med hemmelige Kræfter“ [2].

Under saadanne Omstændigheder var det indlysende, at: „det at drikke af Guld- og Sølvbægre har ikke liden Betydning for Sundheden, ligesom det ogsaa er gavnligt at slukke glødende Guld eller Sølv i Drikken“ [3].

Men var alle disse kostbare Sager gode til udvortes Brug, skulde det dog være højst besynderligt, om de ikke ogsaa var det til indvortes. Man forsøgte virkelig at anvende dem saaledes. Aar 1545 fandt den berømte, tyske Læge, Dr. Johan Megabachus, paa at tillave en Olje af Rav, og denne vandt hurtigt Ry som Lægemiddel. Blot et Par Draaber i et Bæger Vin havde de mærkværdigste Virkninger. Men dyr var den; et Lod kostede tyve Kroner. Dog hvad var dette imod Kostbarheden af de andre Lægemidler! Perletinktur og Amatystvand kostede jo over 200 Kroner. Da Pave Clemens VII Aar 1534 blev meget syg, anvendtes flere af disse dyrebare Midler, tilsidst endog det ypperste af alle: Diamantpulver. I Løbet af faa Dage nød han for 12000 Kroner. Derpaa døde han[4].

11

Inden vi forlader Klædedragten, maa vi endnu blot betragte selve den Maade, hvorpaa Paaklædningen foregik, og hvad der efter Datidens Begreber hørte til for at være fuldt paaklædt og i Orden.

Begreberne herom var naturligvis højst forskellige. Der var vid Afstand mellem, hvad de mest forfinede og hvad Folkets Flertal fandt nødvendigt. Men dog lader sig netop her en Bevægelse spore, hvis Udstrækning og Omfang det naturligvis er vanskeligt i det enkelte at bestemme, men hvis Retning ikke er til at tage fejl af. Fremskridtet, som vi hidtil paa alle Omraader af Datidens Vilkaar har fulgt, lod sig her for en Stund lokke i et Baghold og paa Vildspor. Forholdet forstaas bedst ved at ses under det simple Synspunkt: Renlighed.

Samler vi, hvad vi fra forskellige Sider har lært at kende som de Goder, Datiden enten havde opnaaet eller dog var ved at tilkæmpe sig, saa bestod disse jo især i Brug af Linned og dermed Lejlighed til hyppigere at kunne skifte Inderklædning; Brug af Strømper i Stedet for det ene Par Hoser; Anvendelse af Lagener, der lod sig vadske; større Varme i Værelset ved Hjælp af Kakkelovn, i Seng ved Hjælp af Dyner; nemmere Adgang til Vand og Mulighed for at kunne vadske sig nu, da Haandklæder og Vadskefade begyndte at blive mere almindelige end tilforn. Maalt med Nutids Øjne tager alle disse Fremskridt ligesom Fart, og uvilkaarligt forkorter vi Afstanden til de Forhold, som i vore Dage er de herskende.

Allerede herved begaar vi en Fejl, thi ethvert Fremskridt kræver Tid, ofte lang Tid, for virkeligt at mangfoldiggøres og fuldt at tilegnes. Men hertil kom, at til alle hine Fremskridt svarede et samtidigt, stærkt Tilbageskridt: Lukningen især i Danmark af de offentlige Badstuer og den heraf følgende, aftagende Brug af varme Bade. Paa en højst uheldig Maade droges herved først Danmark, senere lidt efter lidt ogsaa Norge og Sverige, ind i den syd- og mellemevropæiske Udvikling, der af sædelige Grunde opgav de ældgamle Badstuer og den almindelige Badning. Frankrig og Tyskland blev for Norden de toneangivende. Mere og mere skiltes vi fra den Form for Renlighedskrav, som især i Holland og tildels i England, trods de ændrede Forhold, dog vedblev at gøre sig gældende.

I Frankrig, Tyskland og Norden blev med stigende Forstaaelse den ny Forklaring denne: Badning og Vadskning er ikke længer

nødvendige for den, der har Lejlighed til at skifte Beklædning. Det aller renligste er netop at vadske og bade ikke Krop, men Klædning. Legemet er ligesom Sjælen inde i Klædningen. Sjælen lader sig ikke rengøre uden i moralsk Henseende. Det sande Bad, den sande Renselse er at rense og vadske Sjælehylstret, Klædningen. Ved et underligt Træf naaede denne Forklaring til Danmark omtrent samtidigt med, at her just de gunstigere Betingelser var til Stede for Vadsk af ogsaa Klædningens sorte Sjæl. Vandledning endog ind i Slottes og Herregaardes Sovekamre, Tin- eller Messingvadskefade og Haandklæder som fornemt Sovekammer-Tilbehør, alt var som rede til at tage de dertil trængende under grundig Behandling. Men Tidsaanden drejede atter af. Følgen blev en vigende Anvendelse af de nyopnaaede Goder, en Tilbagegang i Renlighed hos Folkets øvre Lag, ganske svarende til den, som vi for Boligernes Vedkommende har set hos Landbefolkningen især i Danmark henimod Aar 1800. Da var for Resten Fortryllelsen hos Folkets øvre Lag og Bybefolkningen alt ved at hæves. Det 18de Aarhundredes franske Filosoffer, især Rousseau, havde forkyndt det naturliges Ret med saa megen Varme, at den rev mange med sig. Hvad var naturligere end Vand, ferskt og salt Vand? I Danmark flyttede omkring Aar 1800 den rigeste Hovedstad-Befolkning om Sommeren først ud til Ferskvandssøerne, saa til Havkysten. I det 19de Aarhundrede voksede Sommer-København langs Sundet op forbi Helsingør og videre til Gilleleje. Koldt Vand blev det sikre Lægemiddel mod indre og ydre Sygdomme. Badeanstalter ved Kyst, i By og i hver enkelt Bolig toges med stigende Begejstring i Brug. Selv Landbefolkningen puttedes modstræbende deri, naar den tvungen af den almindelige Værnepligt nødtes til By. Først i det 19de Aarhundrede fuldbyrdedes altsaa det, som Renæssancen havde baaret frem imod og delvis tilstræbt. I de mellemliggende Aarhundreder havde Befolkningen kun drevet det til at stikke Foden i Vandet, men finde Vandet for vaadt og derfor klæde sig paa igen.

Naar vi med dette Kendskab til Udviklingens Gang ser paa Morgenklædningen i det 16de Aarhundrede, har vi Forudsæt-

ningen til at forstaa og omfordele meget, som ellers vilde vildlede. De snavsede Tiggermunke i Aarhundredets første Aartier — hvis hele Morgentoilette bestod i at skutte sig lidt, en Slurk godt Øl og saa ud for at tigge til Huse — disse fedtede Fremtoninger, der tilsidst blev Datiden saa modbydelige, at den lod sig bevæge til derpaa at lave Reformation og skænke Konge og Adel det rige Klostergods, forekommer ikke os saa meget værre og frastødende end mange andre. Med Kendskab til den siden da foregaaende Reformation paa Renlighedens Omraade har vi lige saa godt et Øje til Farisæerne som til disse Toldere. Vi tror ikke paa Renheden af Fingrene mod Aarhundredets Slutning, hvis hele Renselsesproces var lidt Krads i Haaret, Stryg paa Bagsmækken og derpaa alle fem i Saucefadet. Vi holder os ærbødig paa Afstand, naar En triumferende melder, at han heldigvis ikke er som andre, der gaar halvandet Aar med samme Par Skindhoser; ved Hjælp af to Par Sokker kan han nu skifte hveranden Maaned og ganske undvære Bad. Og vi bliver ikke overbeviste, naar Datiden med stille Inderlighed gaar ud fra, at det bedste, renligste Dampbad, der unødvendiggør hvert andet, er et Natteleje selvfemte i en dynefyldt Himmelseng.

For os staar med andre Ord Afstanden mellem det 16de Aarhundredes Begyndelse og dets Slutning trods alle de virkelige Fremskridt alligevel som ringe. For at bruge en fransk og kongelig Maalestok: Vi ser ingen synderlig Forskel mellem Dronning Margrete af Navarra og hendes Barnebarn Henrik den Fjerde. Margrete af Navarra lader i et af sine Kærlighedsdigte den skønne sige til sin Tilbeder: „Se disse mine dejlige Hænder! Skønt de ikke har været vadskede i otte Dage, overstraaler de dog langt Eders.“ Om Henrik den Fjerde erklærede en af de mange Kvinder, der stod ham særligt nær: „han stank som et Aadsel“ [1].

Saaledes forberedte, er vi i Stand til uden at besnæres at forstaa, hvad der ligger i Udtalelser, selv af de mest forfinede Nordboere i det 16de Aarhundrede. Vi vælger til Eksempel Henrik Ranzau, der ubetinget var en af sin Tids rigeste og mest forvænte Mænd. I sin Bog „Om at bevare Sundheden“, der oprindelig

blot var forfattet til Brug for hans Børn, men som siden udkom paa Latin i mange Oplag i Tyskland, raadede han ikke blot sine Børn saa godt han formaaede, men stillede sig ogsaa efter Evne i evropæisk Positur som elegant Levemand. Af begge Grunde er hans Skrift ypperligt til at faa Forstand af, naar Spørgsmaalet er om, hvor langt Datidens forreste var naaede.

Henrik Ranzau beskriver Morgentoilettet — Overgangen fra nøgen blot med Nathue i Dynehavet til fuld Paaklædning — saaledes[1]:

„Naar I vil til at staa op, skal I først strække alle Eders Lemmer. Herved trækkes nemlig Livsaanderne til Yderdelene, Hjernen bliver klar og Legemet faar sin fulde Kraft. Derpaa skal I gnide hele Legemet nogle Gange med Hænderne; Bryst, Ryg og Underliv let, men stærkere paa Arme og Ben, enten med Hænderne alene, eller med et Klæde, der har ligget til Varme. En saadan Gnidning er iøvrigt fuldt saa nødvendig om Aftenen. I kan, ligesom jeg, stille Eder ved Arnen og lade Eders Tjenere give Eder denne Gnidning og Frottéring. Den hjælper fortrinligt til den fjerde Fordøjelse, som foregaar i Aarerne. Lad tilsidst Eders Negle gaa let igennem Hovedbunden fra Panden til Nakken".

„Idet I staar ud af Sengen, maa I straks sørge for at tage noget paa Hovedet og Fødderne. Morgenkulden er yderst farlig for Nakken. Eders Klæder skal, førend I tager dem paa, være bestænkede med vellugtende Vande. Lad dem om Vinteren tillige være tørrede ved Ild af Egetræ eller andet Brænde, der ikke oser".

„Om Sommeren anbefaler jeg især en Dragt af Hjortelæder, thi Hjorten er et længelevende Dyr og en Fjende af Gift og Slanger. Jeg bruger saadanne Klæder ogsaa om Vinteren, men saa naturligvis under den anden Klædning. Om Vinteren passer bedst Klæder forede med Maar-, Ulve- eller Ræveskind. Dog maa saadanne bestemt fraraades, naar der er Pest, thi Haarene opfanger let og holder paa den smitsomme Luft".

Værd at lægge Mærke til er her et dobbelt. Dels anbefaler han øjeblikkelig at dække Hovedet, der, varmt af Dyner og Nathue og om Dagen altid tildækt af Hue eller Hat, ikke taaler at være

blottet. Dels holder han paa som en Nødvendighed, at Klæderne skal være tørrede ved Ild af Ved, der ikke oser, og derpaa være bestænkt med duftende Vande. Gennem den hele Anordning lige fra Massagen foran Kaminen til Klædernes Afdampning, Tørring og Bestænkning skimtes tydeligt nok en hel Stab af tjenende Aander, et talrigt Tyende og tilsvarende Forvænthed. Nutiden vilde — maaske paa Neglene nær i Hovedbunden fra Pande til Nakke — finde det hele fortræffeligt, paa engang forstandigt og rigt, uden at ane Spor af Uraad. Datiden vidste bedre, hvor Skoen trykkede, og havde en fyldigere Forstaaelse af Ordene.

Thi selv om man havde Raad som en Krøsus og Hoser i alle Farver, baade gule, grønne, røde, sorte og himmelblaa, saa at man vel kunde skifte, saa undgik man sjældent at faa dem vaade gentagne Gange i Dagens Løb, enten ved Regn, Ridt eller Uføre. Herimod hjalp det naturligvis at lade dem afdampe og tørre, førend man stod op. Men den Lugt, den Lugt, der hang baade i Hoser og Skindvams! Duftende Vande hældt derpaa forslog kun for et Øjeblik. Det var Galgenfrist. Ingen vidste dette bedre end de mest forfinede selv. Henrik Ranzau gør den træffende Bemærkning, at under Pest er langhaaret Skindfoer farligt, da det lettest opfanger og holder paa Smittespirerne. Han siger ikke, men veed kun altfor vel af Erfaring, at Luften i Datidens Opholdsrum ofte var forpestet. Ogsaa den hang som fint Spind fast ved de lange Haarspidser, den drillede den rige og forvænte mere end den fattige, men ingen af dem kunde unddrage sig.

Vi kender gennem det tidligere omtalte nogle af de væsentlige Grunde til den slette Lugt i det 16de Aarhundredes Boliger. Vi veed, at den ikke mindst stammede fra Forhold, som Datiden forgæves benævnede „Hemmelighed“. Thi den forraadte sig selv og var lige trykkende med sin Fortrolighed, selv under de rigeste Forhold, i Windsor som i Københavns Slot. Men hertil kom en anden Grund, der mere hæftede ved den enkelte. Datiden havde andre Begreber om naturlige „Udtalelser“ end Nutiden.

I Middelalderen og saalænge Katolicismen herskede i Norden, havde der paa dette Omraade været udøvet en vis Tvang. Vel havde Kirken ikke fuldt ud paaskønnet Renlighedspleje, men

tværtimod i visse Maader forkastet den som Verdslighed og Synd. Datidens Tiggermunke var da ogsaa som Nutidens lavere spanske Gejstlighed den mest snavsede Del af hele Befolkningen. Men med Hensyn til Gudstjenesten havde der hersket strenge Regler. Den græsk-romerske Oldtidsskik var gaaet i Arv: ingen maa ofre med utoede Hænder. At forglemme sig foran Alteret, særlig under Messen, var en svarlig Synd. Skete det i selve det Øjeblik, Forvandlingen foregik, var det en Dødssynd. Men Renæssancens Begejstring for det naturlige og Lutherdommens Ophævelse af Faste og de gamle Paabud havde nu sprængt alle Regler. Hvad var saa naturligt, hvad var saa hjerteligt ment som de menneskelige Udtryk, — Opbud og Nedbud — med Tak for Guds Gaver! Et mildt „Velkommen", en frejdig Tak for Øl og Mad. I alt sligt ytrede sig naturligvis Forskel mellem Stand, Køn og Alder. Det var rørende barnligt og ret fra første Haand, naar alle de smaa, en for hver Aargang, glade lod sig mærke i den fælles Stue før Sengetid, mens ogsaa Lyset osede, fordi ingen under den fælles Munterhed havde Tanke for at pudse det. Omvendt kunde det naturligvis blive, vel især en Udlænding, for meget, naar han f. Eks. paa Vejen over Land til Stockholm og tilbage, stadig ved Middagsbordet i de lave Bønderstuer blev tiltalt af Mand, Kone og Børneflok i et og samme, klangfulde Dobbeltsprog[1]. Det gik imidlertid hermed som med saa meget andet, Opdragelse og Takt gjorde Skel mellem plumpt og belevent. At slige Udtryk ret var efter Folkets Smag, kan ses af de mange Kælenavne derfor, som Sproget dengang omfattede. Men der var naturligvis Forskel her som i saa mange andre Forhold. Det samme var dog ikke det samme. Ogsaa Port og Porthunde hørte til i Boliger. Men hvilken Forskel dog paa, om Bæstet kom farende ud med Glam som en uopdragen Køter, eller om den ydmygt logrende, næsten kærtegnende kom En venligt i Møde. Godlidende mødtes al nordisk Tankegang i, at det inderste: Hygge og Dannished, dog var noget hjemmelunt og veltilpas, mildt og smutsomt som en Lønvind.

Det er betegnende for Henrik Ranzau, hvad han andetsteds i samme sin Bog siger herom. Han lærer sine Børn: „Hold aldrig en Vind tilbage, naar I er alene!" Hermed tog han Parti for det

naturliges Ret; han tilføjer, at det modsatte er unaturligt og sundhedsfarligt. Han tog selvfølgelig dette sit Stade med Omsigt og med en Verdensmands Belevenhed. „Naar I er alene“. Men alligevel tog han Parti i Dagens brændende Spørgsmaal, den Strid, der dengang skilte Gotogermaner og Franskmænd. Paa gotogermansk Side havde Hovedtalsmanden hidtil været den berømte Erasmus fra Rotterdam. I sit Skrift af 1530 „Om Høflighed i Omgang“, Grundloven for Datidens dannede Optræden, havde han lært: „Man skal aldrig tilbageholde en Vind. Er man i Selskab med andre, skal man blot ledsage den med en vildledende Hoste[1]“. Ved denne Lære havde Erasmus som Renæssancens Forkæmper kastet Handsken til den strængere Retning, hvis Hovedtalsmand Jean Sulpice (1483) var. „Hvor meget saa Naturen trænger paa og vil, at du skal slippe en Vind og lade den fare, anspænd al din Kraft, knib Bagmusklerne sammen og hold den tilbage! Vogt dig vel for at følge Stoikernes Lære, der holdt paa, at alt sligt var tilladt og lovligt[2]“. I bunden Stil, paa Vers og som tænkt Tvistepunkt mellem elskende var dette Emne blevet ivrigt behandlet i Frankrig[3]. Og ikke uden Virkning havde man endog bortført Erasmus selv ved gentagne Gange at oversætte hans Bog paa fransk, men udelade hans Vranglære[4].

Nu tog altsaa Nordboen Henrik Ranzau Parti i den gamle Strid og lagde et vægtigt Lod i Vægtskaalen for den friere Synsmaade. Hermed antog Spørgsmaalet mere og mere Præg af at være et Tvistepunkt mellem Katoliker og Kættere. Hvor Djævelen her drev sit Spil, var fra kirkelig Side let at se. Fra modsat Side gjorde man Spas hermed og paastod, at selv ikke Fanden kunde fange det flygtige Emne. Det var Svar paa Tiltale, naar man blandt Protestanter kaldte „Hemmeligheden“ for „Paven“. Men det blev et Udtryk blandt de mange for, hvor skadeligt det var for Frankrig, at Kætteren Henrik den Fjerde besteg dets Trone: at man nu ogsaa her vovede at tage Parti for Erasmus. Et Par Aar efter Kongens Mord understod En sig at bearbejde Erasmus' Lære og i følgende Gengivelse endog tilegne Sønnen Ludvig XIII den: „Der er nogle, som befale den unge at holde en Vind tilbage ved at knibe sig sammen. Men det kan umuligt

være sand Høflighed at paadrage sig Sydom for at faa Navn af velopdragen. Hvis det er den unge muligt at træde til Side, saa gøre han dette og befri sig i Ensomhed! Hvis ikke, bør han, som det gamle Ord hedder, skjule Mavelyd med Hoste. Ellers skulde man jo med samme Ret forbyde Folk at „gaa paa Garderoben", thi det er som bekendt farligere at holde en Vind tilbage end blot at holde sig[1]".

En grundig Eftertid har betegnet den hele Strid som et Udslag af Forskellen mellem Øl- og Vindrikkende Lande. Man kommer dog uden Tvivl Sandheden nærmest, naar man over Forskellen ikke glemmer Ligheden. Endnu i Slutningen af det 16de Aarhundrede hed det i Frankrig, at hver enkelt Adelsmand kendtes paa Lugten[2]. Mangehaande sammensat, urenlig Luft var derhos fælles for Datidens Stuer og blev værre, hvor Badning afskaffedes. Den hæftede sig til Vamsfoerets Haarspidser, selv om man saa befandt sig i Louvre eller Windsor, paa Københavns eller Stockholms Slot. Man vidste kun eet Middel til at bekæmpe Lugten, det var ved Hjælp af en stærkere Modlugt. Heraf Tidens Iver for at lave Blomstervande. I Londons Teatre brølede Tilskuerne, naar det blev for galt: „Ryg med Enebær!" Det var derfor en Velsignelse, da man i det 17de Aarhundrede indførte at mætte Luften med Tobaksrøg og i det 18de at stoppe Næsen med Snustobak. Først i det 19de Aarhundrede opdagede man, at den „rene Luft er uden Lugt".

„Naar I har tilhyllet Legemet" — fortsætter Henrik Ranzau i sin Belæring til sine Børn — „skal I omhyggeligt, men dog ikke altfor voldsomt r e d e H a a r e t med en Elfenbens Kam, fire Strøg fra Panden til Nakken".

Hurtigt set, gør disse Ord nu intet synderligt Indtryk. Datiden beundrede dem. Kam af Elfenben, hvor han er rig! Fire Strøg, hvor han er sirlig! Ingen vilde dengang ane et Misforhold mellem Elfenbenskammen og de blot fire Strøg. Thi disse Strøg var netop det nye og fine. I umindelige Tider havde alt af Hankøn nøjedes med de ovenomtalte „Negle gennem Hovedbunden fra Pande til Nakke". Denne Hændernes Dobbeltkam med fem Tænder i hver, var jo Naturens egen Haarrenser. Hvor maatte ikke Heste og

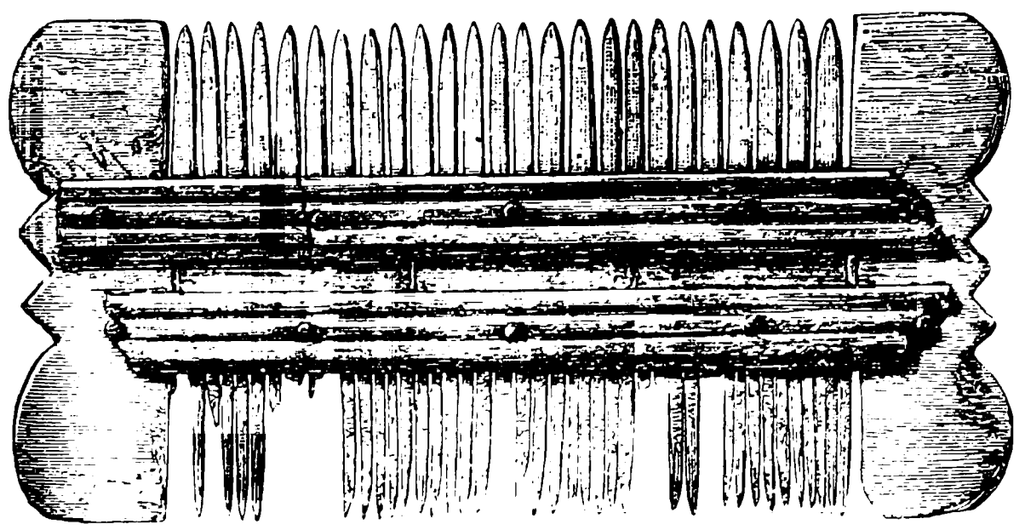

Fig. 184. Benkam, funden i Ragnhildholms fäste. Statens historiske Museum. Stockholm.
(H. Hildebrand: Sveriges Medeltid.)

Hunde misunde Naturens Herre dette hans Fortrin! Kam (Fig. 184) havde selvfølgelig længe været kendt, men det var et Kvindeværktøj, en efterlavet Haand til at kæmme det lange Haar og til at lade blive deri for at fæste det op om. Ogsaa Mænd kunde dog stundom trænge til Kam. Derfor var det et af de mest yndede Kærtegn og Venskabsbeviser, at en Kvinde kæmmede og rensede en Mands Haar, „løskede" ham, som det kaldtes. Naar han i den Hensigt knælede med Hovedet i hendes Skød, var han lige saa vel tilpas og from som en Hest, en Tyr, en Hund, man kløede med Dupskoen af sin Daggert.

Hvor nyt og fremskredent Henrik Ranzaus Raad til sine Børn var, kan bedst ses ved Sammenligning med, hvad Erasmus 1530 havde udtalt om samme Sag. Han havde kun forbudt at huse Smuds og Smaadyr i Haaret og i Selskab kradse sig i Hovedet, saa at man overføg Naboen. I den Anledning havde han krævet, at man, førend man tog til fornemt Gæstebud, skulde kæmme sig[1]. Hans franske Over-

Fig. 185. Hovedrengøring.
(Efter et Haandskrift fra det 15de Aarhundrede i Kantonsbiblioteket i Zürich.)

sætter og Bearbejder Pierre Saliat (1537) gik heller ikke videre. Først dennes Efterfølger Calviac (1560) lærte, at man burde hver Morgen kæmme sit Hoved, strygende forfra bagud „for saaledes at drive alle de onde Sager tilbage, der ellers kommer ned over Øjne og Ansigt". Dog skal man alligevel vogte sig for „at slaa med Hovedet og ryste med Manken; sligt gør kun Heste, der pruster[1]".

Fig. 186. En Kammager.
(Efter Jost Amman 1568.)

Var fire Strøg med en Redekam det højeste, hvortil Datiden, og endda kun dens mest forfinede udkaarne drev det, vil man kunne slutte sig til Tilstanden i Almindelighed. Det vrimlede. Hvor haardfør end hin Slægt var, saa led den herunder og følte det. Det var nemt nok at sige til Børn: „Lopper og saadant lad fare og gaa! — Ser du det paa en anden, gør ikke Spe! — Lad som du det monne ikke se[2]"! Men selv baade saa og følte man dem. Tilstanden maales bedst ved Massen af Raad, baade mod de kravlende, springende og natligt snigende. Disse Raad var lige saa talrige som unyttige. Thi ingen enkelt kunde sikre sig, naar de smaa Sataner holdt tilhuse allevegne: hos Medskabninger, tobenede som firbenede, ligefra Husherren til Borgestuebefolkningen og den gabende Jagthund paa Gulvet, i Paneler, Bænke, Senge, Spærlagen, Skindpels, hjemme og ude, i Rejsestald og paa Smakke. Ikke uden Grund gentog Sjællands Biskop to Gange i sin Visitatsbog: „Man tør ikke sætte Lus i en Skindkjortel, hun kommer der vel selv[3]",

Hvor trang og vildsom Vejen har været til de Renlighedsbegreber, som Nutiden har naaet, ses bedst af et af de kraftige Midler, som Datiden i sin Fortvivlelse greb til. For os, der er oplært i, at Væde og Træk er bedste Værn, forekommer det fremmed, næsten stødende. Des bedre viser det os, hvad der gentager sig overalt, at den simpleste Løsning gerne er den sværeste at finde. Vand og Vinduer er ikke, som vi kunde synes, medfødt Tilbehør til Menneskebolig. Det er langsomt tilkæmpede, sent forstaaede Goder.

Fig. 187. En Haarskærer.
(Efter Hans Sachs: Beschreibung aller Stände. Frankfurt 1568. Træsnit af Jost Amman.)

I Frankrig kom man under Kampen mod Utøj til den Erfaring, at Haarvækst var gunstig for Snyltedyr. Den Slutning laa da nær, at Renlighed kræver Haarene borttagne. Ud fra denne Forudsætning viser sig det, som vi tidligere har hørt om de fra Frankrig udgaaende Moder, i et nyt Lys. Naar under Frants den Første Haaret blev bortklippet og under Ludvig den Trettende Parykken indførtes som Dække over den glatragede Isse, saa skyldtes begge Forandringer kun delvis Fyrsteluner og Hofmænds Efterligning. Bagved laa en dybere Bevægelse, den voksende Tro paa, at stærk Haarvækst svarede til Urenlighed. Allerede før 1521 havde denne Tro i Frankrig bevæget fremskredne Mænd og Kvinder til at underkaste sig den smertefulde Kur at lade hvert enkelt Haar paa Legemet udrykke. Og naar efter Aar 1631 Mændene lod Hovedhaar og Skæg afrage og erstatte med den let aftagelige

Paryk, saa gjorde de herved kun Skridtet fuldt ud ved at bekæmpe al Haarvækst.

Egentlig burde jo hvert enkelt Haar udrykkes for ikke at komme igen. Men da dette voldte Smerte, indskrænkede mange sig blot til Afragning. Haar-Udtrækning foretoges i det 16de Aarhundredes første Aartier paa Badstuerne og udgjorde en ikke ringe Indtægt for „Bädskæreren". Da de offentlige Badstuer efterhaanden lukkedes i Frankrig, blev denne Renligheds Forholdsregel vistnok noget begrænset, men vandt i Fornemhed. Kunsten gik i Arv til Barbererne. Skikken holdt sig i Frankrig indtil den store franske Revolution. Endnu under Ludvig den Sekstendes Regering hedder det: alle Prinser og Stormænd lader deres Haar udrykke, forinden de indlader sig i et Kærlighedsforhold[1].

Skikken synes ikke at have bredt sig til Norden. Den var selv i Frankrig maaske blot en ubevidst Efterklang fra Romertiden under dennes Forfald. Den synes at forudsætte som Ideal den nøgne Marmorstatue og svarede i visse Maader til Romertidens Forsøg paa ved Hjælp af Pimpsten at hvidne og glatte Lemmerne. For Nordboerne maatte den hele Fremgangsmaade forekomme baade unaturlig og unyttig. Den danske Prinsesse, Kurfyrstinde Anna af Sachsen havde Ret, naar hun — iøvrigt i anden Forbindelse — skrev til en af sine Veninder, der udbad sig et Middel til at fjærne vansirende Haar: „Jeg kender nok kunstige Midler til at faa Haar bort; men de vokser altid uformærkt ud igen".

Nærmest ved vor Tids Begreber var Henrik Ranzau, naar han sluttelig lærte sine Børn: „Derpaa skal I v a d s k e alle Sanseredskaberne, altsaa Øjne, Øren, Næse, Tunge og Tænder, kort sagt hele Ansigtet med koldt Vand. Det er ikke nok for Øjnene blot at vadske dem. Dyp Ansigtet ned i Vandet og aabn dem dernede! Engang imellem skal I bag efter stænke dem med Rosenvand eller Fænnikelvand. Nakken maa I aftørre med et grovere Klæde[2]".

Disse Ord var imidlertid dem, der maatte forekomme Datiden mest fremmede. I Virkeligheden betegnede de ogsaa kun et kortvarigt Udslag af den nordiske Springvandsbegejstring, der snart atter tabte sig. Før Henrik Ranzau havde man f. Eks. i Frankrig

1560 kun drevet det til en saadan Formaning: „Den unge skal hver Morgen vadske sin Mund og sine Øjne[1]“. Og efter Henrik Ranzaus Tid gik Bevægelsen i Frankrig, der mere og mere blev det toneangivende Land, i modsat Retniug. I en Bog, „Galanteriets Lovbog“ (1640), hedder det: Man bør hver Dag have den Ulejlighed at vadske sine Hænder, og man bør lade sit Ansigt vadske næsten lige saa tidt, og engang imellem sit Hoved“. Aar 1782 udtaltes det: „Det er renligt hver Morgen med hvidt Linned at tørre Smudset af Ansigtet. Men det kan ikke anbefales at vadske sit Ansigt med Vand, thi dette gør Ansigtet modtageligt for Kulde om Vinteren, Hede om Sommeren“. I Overensstemmelse med denne Opfattelse undgik man da i det 17de og 18de Aarhundrede mere og mere Brugen af Vand. Det var ikke blot Dronning Christina af Sverige, hvis Hænder under hendes Ophold i Frankrig beskrives som ukendelige af Smuds. Ogsaa enkelte af Ludvig den Fjortendes Sygdomme er man nu tilbøjelig til at forklare som simpelthen Følge af Mangel paa Renlighed[2].

I første Øjeblik forekommer denne Beskrivelse saa utrolig, at man uvilkaarlig stempler den som Overdrivelse. Og dog stemmer den vel med hele den Tankegang, der begyndte at gøre sig gældende i det 16de Aarhundrede. Man var selvfølgelig ikke bevidst urenlig. Tværtimod, man fandt sig selv overordentlig renlig. Men Begreberne om Renlighed var blot forskellige fra Nutidens. Man holdt, som vi har set, Legemet rent ved blot at vadske Dragten. Man holdt, som vi ligeledes har paavist, Luften i Stuerne ren ved at dæmpe og mætte den forpestede Lugt ved en Modlugt af vellugtende Brændsel, Røgelse, Parfume og Blomstervand. Man holdt endelig Hænder og Ansigt sirlige, ikke ved at vadske dem virkelig rene, men ved at overtrække dem med et nyt Lag af Sæbe, Salve, Sminke og Pudder.

Hvor yndet Salve var kan ses af, at man anvendte den ogsaa til Tænderne. Henrik Ranzau anbefalede vel sine Børn Brug af Tandpulver og lærte dem flere Sammensætninger. En lød f. Eks. saaledes: Tre Æggeskaller, tre Kvintin røde Koraller, to Kvintin hvid Silketraad brændt til Aske, alt omhyggeligt stødt og blandet. Men den danske Kurfyrstinde Anna i Sachsen tillavede selv sin

egen „Tandsalve[1]“ og var heri i Overensstemmelse med det forfinede Evropa. Skønt Brug af Tandbørster ikke var ubekendt, anvendte man heller den tildækkende Fremgangsmaade. I Samklang hermed holdt hun sine Hænder hvide ved en egen Art Sæbe og vellugtende Salve. Det er betegnende ikke blot for hende, men for Tiden i det hele, at alle disse Sæber, Salver og Parfumer ikke var at faa til Købs, men betragtedes som Hemmeligheder, der nødigt røbedes, selv til de bedste Venner. Birgitte Gøje fik vel Lov at give hende gode Raad, men fik ikke tilsvarende Oplysninger. Tilvirkningen foregik i Smug. Kurfyrstinde Anna tillavede saaledes selv alle sine Sager, ingen Mandsperson blev det betroet at hjælpe med i hendes Laboratorium. Derimod mødtes Mænd og Kvinder mere og mere i Anvendelsen. Det var ikke blot Kvinder, der sminkede sig og hvidnede Næse og Pande med Pudder. Henrik den Tredje af Frankrig var dækket af et tykt Lag af begge Dele. Allerede Aar 1566 kunde en tysk Bog advare mod at faa Vandstænk paa sig eller danse sig varm, naar man havde Blyhvidt eller rød Farve paa Kinderne[2]. I Slutningen af det 16de Aarhundrede kom hertil for Kvindernes Vedkommende Skønhedspletter (Fig. 188). I Frankrig bar inden Aar 1600 alle Kvinder saadanne „*mouches*“ (Fluer). Forgæves var man vittig og paastod, at de vistnok maatte have flere inde i Hovedet. Forgæves paastod man, at det var Helvedsmærker, Tegn fra Belzebub paa, at man hørte ham til (Fig. 189). Kort ind i det

Fig. 188. Kvinde med Skønhedsmærker i det 17de Aarhundrede.
(Efter Fairholt.)

Fig. 189. Satirisk Fremstilling af Moder i det 17de Aarhundrede.
(Efter Fairholt.)

17de Aarhundrede tilegnede Mændene sig dem ogsaa, og ingen sømmelig Gejstlig kunde optræde uden med det behørige Antal Skønhedspletter. Naturligvis anvendte man alt sligt egentlig mod sin Vilje, kun af Hensyn til andre, Kvinderne for Mændenes Skyld, Mændene for Kvindernes. Allerede Kurfyrstinde Anna skrev: „Det er ingen Synd, at en Kvinde sminker sig, naar hun gør det for at behage sin Mand[1]“. Henrik den Tredje gjorde det uden Tvivl alene for sine Damers Skyld. Gejstligheden vel for at behage Gud. Hvorledes man imidlertid end vil bedømme disse Moder, der alle hver paa sin Vis krævede Hensyn til sig ved Morgentoilettet, — een Ting staar fast, de hvilede paa et andet Grundbegreb om Renlighed end Nutidens.

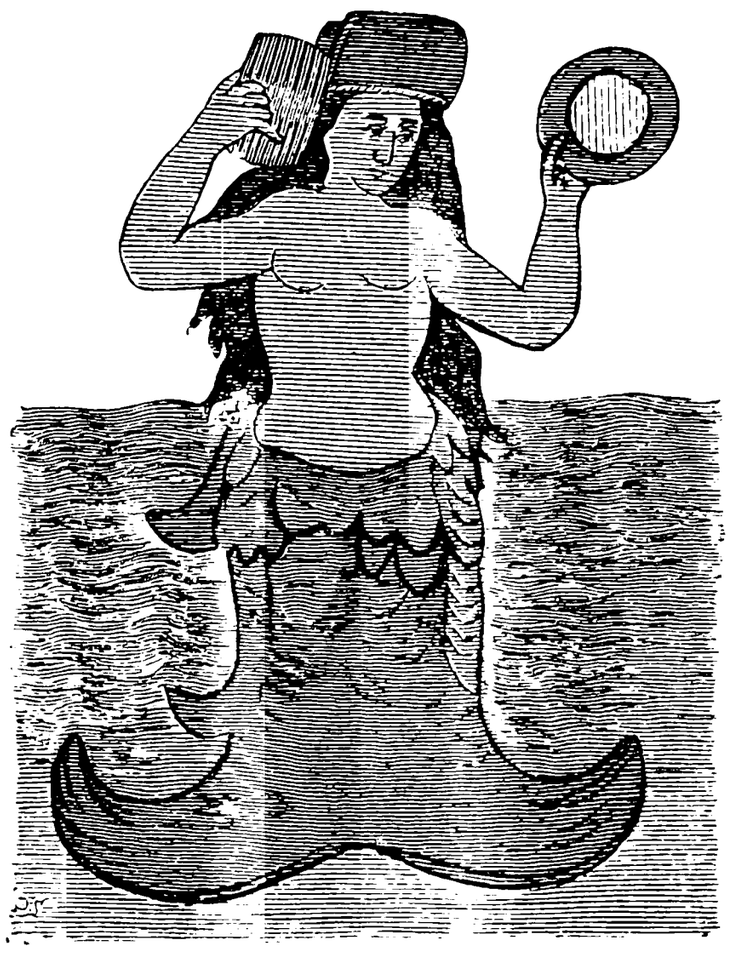

Fig. 190. En Havfrue kæmmer sig og ser sig i Spejl.

Efter Vægmaleri i Kungshusby Kirke i Uppland. (H. Hildebrand: Sveriges Medeltid.)

Hvad der især i Aarhundredets første Halvdel gjorde det meget vanskeligt at sikre sig et net Ydre, var de ufuldkomne Spejle (Fig. 190). Disse var nemlig endnu fremdeles ligesom i Oldtiden af Metal, og hvor blanke de end kunde være, saa gengav de dog kun sjældent et ret tydeligt Billed.

Det var derfor et Fremskridt, der hilsedes med Jubel, da man opfandt Glasspejle. Allerede i det 13de Aarhundrede havde man anstillet Forsøg i denne Retning og prøvet paa at belægge Glas med Blade af Tin. Forsøget var imidlertid atter opgivet. Saa fandt man i det 16de Aarhundrede paa at belægge Glassets Bagside med en Blanding af Tin og Kviksølv[2]. Det hjalp. Hurtigt udbredtes disse nye Vidundere og gjorde fortjent Lykke. Endnu i Aaret 1543 omtales blandt den svenske Kansler Pyhys' Ejendele, som i dette Aar blev beslaglagte, kun et Staalspejl[3]. Allerede Aar 1560 kunde Smaaspejle af Glas leveres i Stockholm til samme

Priser som de af Staal (Fig. 191). Ønskede man dem af Krystal, var de naturligvis langt dyrere[1]. Man skelnede mellem „store“ og „smaa“ Spejle (speculum)[2]. De store var omtrent som en Tallerken, de smaa langt mindre[3]. Pontus de la Gardie ejede tre store Krystalspejle, det ene forgyldt og staaende paa Piller[4]. Peder Oxe besad to „store Spejle“ og saa en lille Mærkværdighed: et Kammehus af Ben med Kam, Spejl og Børste[5].

Fig. 191. En Spejlmager. Metal- og Glasspejle.
(Efter Jost Amman 1568.)

Glæden over disse nye Spejle og Trangen til at have dem ved Haanden fremkaldte ganske naturligt den Skik at bære dem paa sig. I Lommen kunde de ikke godt gemmes, og Kvinder havde jo desuden ingen Lommer. Det blev da Mode at bære dem i en Kæde enten om Halsen eller om Livet (Fig. 113b). Smukt indfattede tog de sig paa Afstand ud som et Smykke. Moden begyndte i Frankrig. „O Gud“! sukker en af Datidens Forfattere, „hvilken Fordærvelse, at vi se Spejle, hængende foran paa Maven, blive baarne med ind i Kirken. Saa stærkt har nu Djævelen i Frankrig sledet sig løs fra sin Lænke; dette er for Gud og Mennesker langt mere fordømmeligt end alle andre Afskyeligheder. Vel bæres de endnu kun af løse Kvinder og Jomfruer med Masker paa, men om føje Tid vil der næppe være en Borgerkone — de er jo alt godt paa Gled — uden at hun kommer anstigende med Spejl paa Maven“. Fra Frankrig trængte Skikken til England (Fig. 193) og Tyskland og videre til Norden[6].

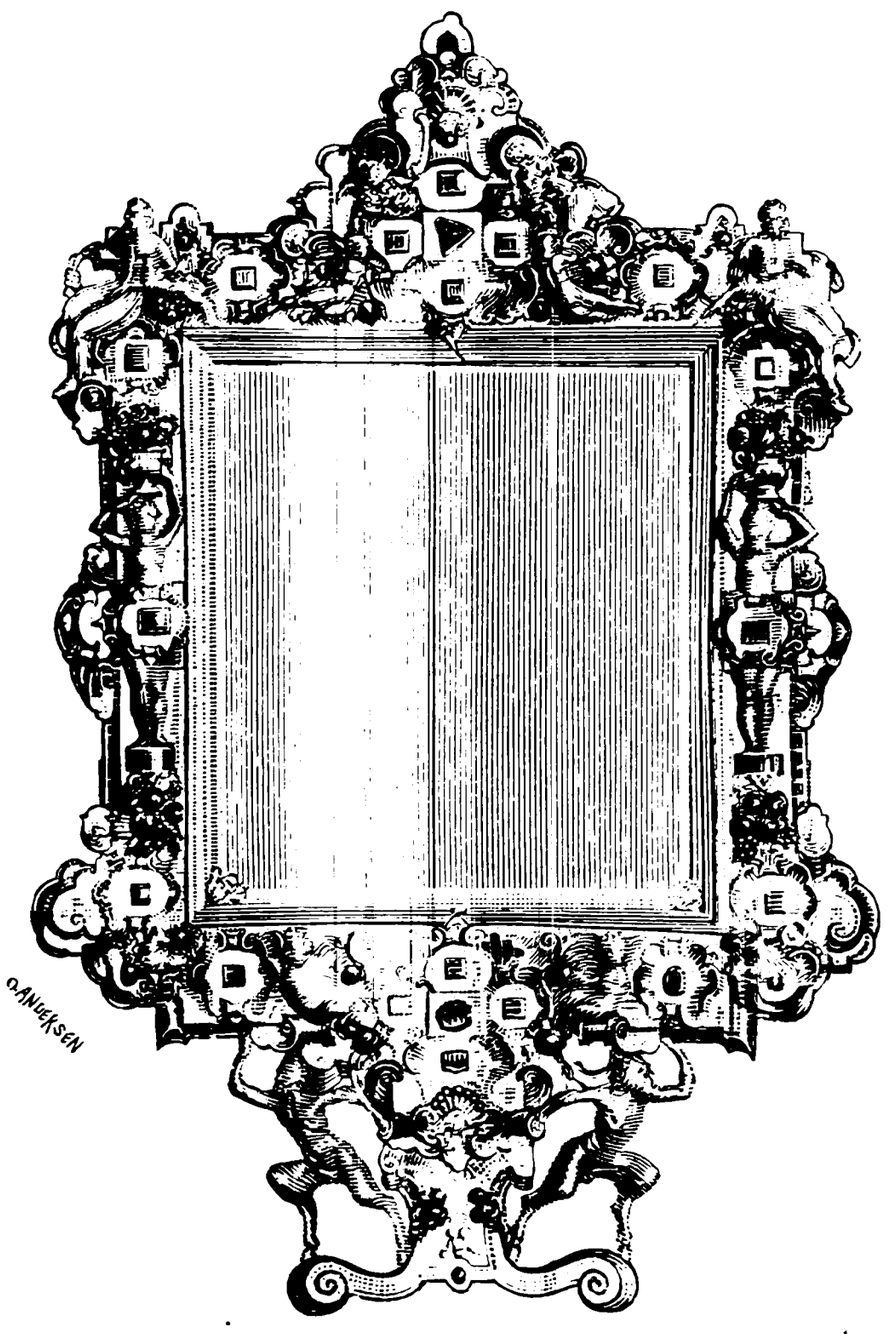

Fig. 192. Enkedronning Sophias Haandspejl.
(Rosenborg-Samlingen.)

Ved Siden af Spejlene fik mod Aarhundredets Slutning Urene deres Plads (Fig. 113b). Man fandt nemlig paa at lave ganske smaa saadanne, beregnede paa at kunne bæres. Enhver skulde ogsaa her vel vogte sig for at skjule slige Klenodier i en Lomme, — Benævnelsen Lommeur er af senere Oprindelse — de anbragtes frit hængende ved en Kæde i Bæltet. Til denne udsatte Plads var de bedre udrustede end Spejlene. De havde nemlig ingen Glasside, men skærmedes overalt af en Kapsel, der efter Omstændighederne var af Horn, Perlemoder eller Metal. Deres Indhold og Form afveg ikke lidet fra en senere Tids. Den indre Kæde bestod af en Tarmstreng[1], Kassens Ydre var tykt og kluntet. I Norden kaldtes de gerne efter Tilvirkningsstedet for „Nürnberger-Æg“ (Fig. 194).

Til fuldstændigt Toilette hørte endnu adskillige Sager, blandt hvilke maa fremhæves Lommetørklæder, Ørenringe og tildels Briller, samt for Kvinders Vedkommende Vifter, for Mænds Vaaben.

Brugen af Lommetørklæde opstod vel ikke, men tog et overordentligt Opsving i det 16de Aarhundrede. Tidligere havde Folk i Almindelighed til Næsens Pudsning alene betjent sig af Fingrene. Nu benyttede man tillige

Fig. 193. Engelsk Dame med Maske, Vifte, Spejl, Pung og Bonbonnière.
(Efter Fairholt.)

dette nye Stykke, idet man vistnok i Reglen delte den hele Akt i to, hvoraf den første Del foregik paa gammeldags Vis, medens til Slutning den moderne Luksus blev udfoldet. Disse nye Stykker kaldtes ikke for „Lommetørklæder“ og bares ikke heller i Lommen, men holdtes i Haanden (Fig. 195) eller var stukne i Bæltet. Deres almindelige Navn i Norden var: „Næseklud“ eller „Næsedug“, en Benævnelse, som har holdt sig endnu i Sverige, og i Danmark først tabte sig i det 18de Aarhundrede.

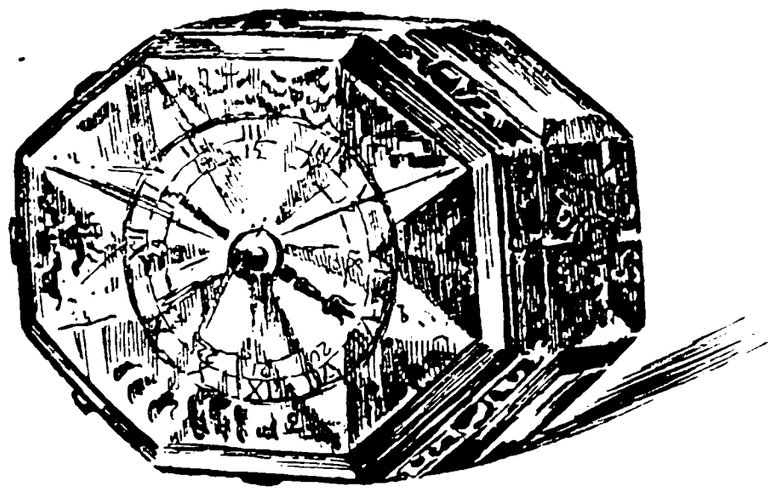

Fig. 194. Christian IV's Lommeur. („Et Nürnberger-Æg“).
(Rosenborg-Samlingen.)

Fig. 195. Lommetørklæde (handkerchief), blev moderne under Dronning Elisabeth i England.
(Efter Fairholt.)

Et vævet Tapet eller Tæppe i Norge, fremstillende de fem kloge og de fem daarlige Jomfruer (Fig. 197) giver et ret godt Indtryk af Lommetørklæderne og deres Anvendelse i den første Tid. Tæppet selv er næppe saa gammelt, men Figurernes Dragter synes at tyde paa, at dets oprindelige Forbillede skriver sig fra en Tid op imod Aar 1600. Alle de ti Jomfruer — kloge som daarlige — er her hver især i Besiddelse af et Lommetørklæde. De kloge holder deres ærbart nedad i strakt højre Haand, medens de bærer en tændt Lampe i den oprakte venstre. De daarlige derimod har deres utændte Lamper i den nedadvendte højre Haand, og bruger den opløftede venstre til med Lommetørklædet at aftørre deres Taarer. Paa Samtiden maa dette rige Udstyr med Lomme-

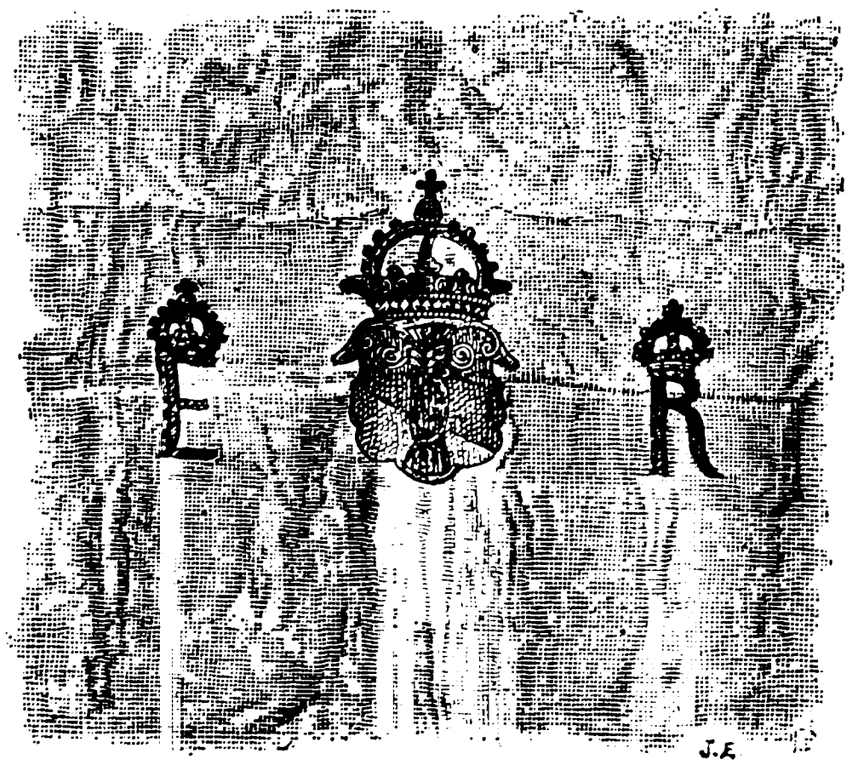

Fig. 196. Midtparti af en „näsduk“, der har tilhørt Erik den Fjortende.
(Sveriges Historia III.)

tørklæder have gjort et fornemt og festligt Indtryk og enten have draget Opmærksomheden altfor meget til sig eller maaske netop fremkaldt og forøget Deltagelsen med disse Godtfolk og deres ulige Skæbne.

Fig. 197. Vævet Tapet i Norge, forestillende de 5 kloge og de 5 daarlige Jomfruer.

Thi i det 16de Aarhundrede var det endnu langt fra alle, der kunde forudsættes at være i Besiddelse af sligt kostbart og forfinet Stykke. I en Bog fra hine Dage, betitlet: „Alle christelige Jomfruers Æreskrands“, hedder det vel: „Naar Hoste, Nysen, Gaben eller andet kommer Dig paa iblandt andre Folk, da vend

Dig lidet bort, om Du kan, eller hold en Næseklud for dit Ansigt[1]". Men Digteren Niels Bredal udtrykker sig med mere Forbehold:

Naar Du Næsen rense eller tørre vil,
Saa hav en synderlig Næsedug dertil,
Eller at kaste det paa Jord vær straks rede.
Det skal Du med Foden borttræde,
Lad dine Fingre ikke derved røre,
Eller dine Klæder dermed at besmøre[2].

Hvor fremmelig Norden var, ses maaske bedst af, at heller ikke Frankrig var videre. Det var jo først i Aaret 1530, at Erasmus havde anbefalet Brug af Lommetørklæde, idet han dog, ligesom Niels Bredal efter ham, havde stillet frit Valg mellem det og Anvendelse af to Fingre samt Fodudtræden[3]. I Frankrig var man omtrent ved det 16de Aarhundredes Midte ikke videre end, at man fandt det fornødent at opfordre Ungdommen til, naar der spistes Kød af Fad, da ikke at pudse Næsen med de samme Fingre, der puttedes i Fadet, men til Pudsning anvende venstre Haand[4]. Det tør da maaske formodes, at samtidigt just ikke „alle kristelige Jomfruer" i Norden har besiddet Næseklud.

Omvendt kan vi ligeledes fra franske Forhold slutte til, hvor langsomt Brugen af Lommetørklæde til Næsepudsning banede sig Vej selv hos Samfundets øverste. Omtrent hundrede Aar efter forefaldt følgende Optrin blandt franske Adelsmænd. Turenne († 1675) og en hel Del andre af den franske Adel spiste til Middag hos en Standsfælle. Under Bordet paakom der Værten Trang til at faa Næseluft. Han satte da, som passende var, en Finger paa det ene Næsebor og pustede til, alt med saa megen Elegance og Behændighed, at det gav Knald som et Pistolskud og Forladningen ramte den lige overfor staaende Kamin. Under Selskabets Jubel benyttede Turennes Nabo Anledningen til at gribe dennes Haand og spørge: „De blev da ikke saaret[5]?"

Dette Optrin afgiver tillige et betegnende Eksempel paa den Mode, der alt var i Opkomst i det 16de Aarhundrede og holdt sig lige til den store franske Revolution: at pudse Næsen med en bestemt Art Skrald. Ikke blot Pistolskud, men allehaande

Instrumenter og Dyrelyde efterlignedes lige fra Kukken til Kattemjaven.

Derimod iagttog man i det 16de Aarhundrede megen Alvor og Højtidelighed overfor Nysen. Den Skik at udtale gode Ønsker for den nysende var ældgammel. Allerede hos Romerne havde de tilstedeværende brugt at sige: „salve!“ Lignende Skikke fulgtes af andre Folk, og i det 16de Aarhundrede var det Evropa over almindelig Brug at tage tilbørligt Hensyn, naar nogen nøs. Paakommende Nysen betragtedes som en Indgriben, en Tilkendegivelse fra en højere Magt. Den varslede noget afgørende, godt eller ondt. I en enkelt Form for Pest f. Eks. betød den, at man var angreben, i andre Sygdomme, at man vilde komme sig. Nøs man, idet man sagde noget, gjaldt dette som en Bekræftelse med Ed. „Det nøs man paa“. Det var uheldigt, naar en Brud nøs paa Bryllupsdagen. Omvendt maatte Djævelen ufejlbarligt nyse, naar han saa et Kors. Nøs et Genfærd tre Gange, og man passede at besvare dets Nysen paa rette Maade, var det forløst med det samme. Naar man selv om Natten nøs i Søvne, var dette et Udtryk for, at en Sjæl i samme Stund var bleven forløst[1].

Af disse og mange andre mer eller mindre klare Grunde blev der straks Tavshed, naar i et Selskab en skulde til at nyse. Vedkommende selv korsede sig, og naar det hele var omme, frembar alle deres gode Ønsker. Almindelige Mennesker sagde gerne: „Gud signe!“ eller „Krist signe!“ Lærde viste deres større Dannelse ved at sige: Prosit [gid det maa være til Gavn! Til Lykke!]. Til begge svarede den, der havde nyst: Tak. Det hed derfor i Datidens Børnelærdom:

> Naar Gisp eller Nys vil yppe sig,
> Hold for Munden, gør Kors for Dig!
> Gør det en anden, da sig: „Krist signe!“
> Man skal tjene hverandre allevegne[2].

I Frankrig var man ikke færdig hermed. Alle, der var tilstede, hilste tillige paa den nysende ved at tage Hatten af, og denne tog efter at have korset sig sin Hat af til Gengæld[3]. Skikken at hilse med Hatten ved denne Lejlighed synes først i det 17de Aarhundrede at være naaet til Norden. I det 18de maatte man altid have

højre Haand parat til at lette paa Hatten, saa saare man havde budt den, man mødte, en Pris Snustobak og Nysen altsaa var i Anmarch. Derimod spillede Lommetørklæde lige fra første Færd ved dets Komme i det 16de Aarhundrede en smuk Rolle ved Nysen. Det var tidligere høflig Skik blot at vende sig lidt til Siden og holde Haanden for Munden, naar man skulde nyse. Nu blev det fornemt ved samme Lejlighed at tage sin Næseklud af Bæltet og udfolde den foran Ansigtet. Selv om det blot truede med Nysen, kunde „alle kristelige Jomfruer" herved faa Lejlighed til tydeligt at godtgøre, at de havde en saadan, og benytte den paa saa smuk en Vis til tugtelig at skjule Ansigtet.

Som det var at forudse, antog den nye Nødvendighedsgenstand, særlig hos Kvinder, allerede i det 16de Aarhundrede overdrevne Former. Lommetørklæderne udstyredes med Broderier og Kniplinger, saa at de blev rene Kostbarheder. En yndet Maade at forskønne dem paa var at anbringe en Kvast i et eller flere af Hjørnerne. Paa omstaaende Billed fra Aar 1580 af Fru Edel Hardenberg, Enke efter Underadmiral Frants Bille, der var falden i Søslaget ved Øland 1563, ses hun i delvis Enkedragt og med kun faa Smykker, men med den mest moderne Næsedug, rigt baldyret og med Kvast (Fig. 198). Nye Mønstre var Genstand for livlig Efterspørgsel. Da Enkedronning Sophia skulde sørge for Udstyr til sine to Døtre, skrev Henrik Ranzau til hende fra Holsten, at hans Hustru havde truffet et Lommetørklæde syet i et sjældent Mønster til en Pris af 100 Kroner. Da Mønstret var saa smukt og usædvanligt, havde han købt det paa eget Ansvar og sendte det hermed[1]. Intet Under at Regeringerne i de forskellige Lande under saadanne Forhold følte sig opfordrede til at skride ind. I Magdeburg blev der saaledes Aar 1583 udstedt en Prisliste over, hvor kostbare Lommetørklæder hver Stand maatte tillade sig at anskaffe.

[1] Det er ret interessant at lægge Mærke til, hvorledes den middelalderlige Skik, at skænke en Skjorte til sin elskede, efter Lommetørklædernes Opkomst gik i Arv til disse. For en Stund blev Lommetørklæder det staaende Elskovspant saavel i Tyskland som i Norden. Da denne Skik fristede til særlig Luksus, blev den

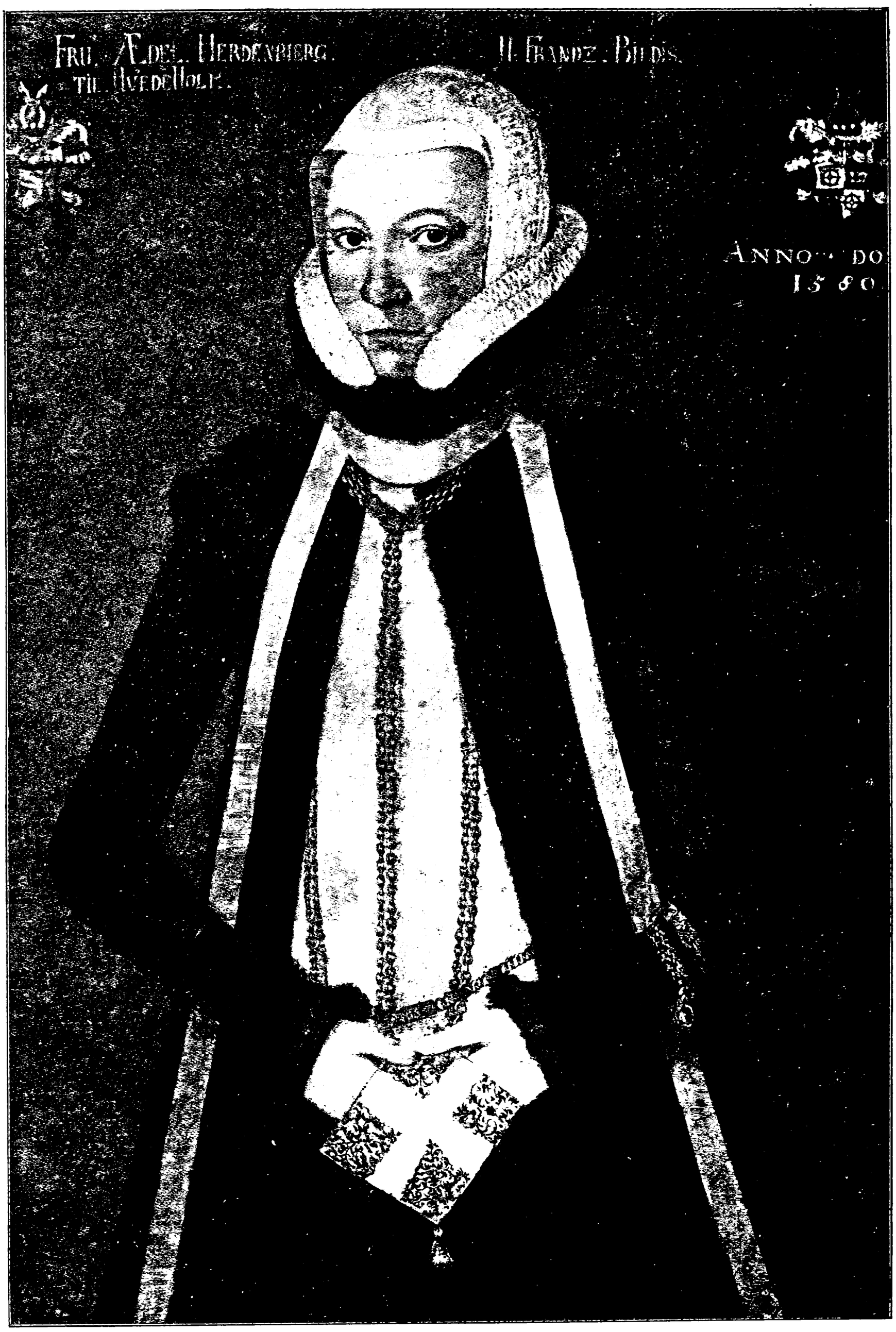

Fig. 198. Fru Edel Hardenberg til Hvedholm († 1581), Hr. Frants Billes.
(Maleri paa Hvedholm.)

imidlertid forfulgt fra oven. I Dresden blev det f. Eks. Aar 1595 forbudt de lavere Stænder at give slige Fæstensgaver. Spor af Skikken har holdt sig indtil vore Dage i enkelte Selskabslege og det ubestemte Begreb om Udvælgelse, som endnu stundom knyttes til det at kaste sit Lommetørklæde til En.

Fig. 199. En Kunstkritiker.
(Efter Peter Brueghel den ældre 1515—69.)

Ved Aarhundredets Midte blev det almindeligt, at ogsaa Mænd bar Ørenringe. Vi har allerede set, hvorledes Niels Sture endog bar Ørenlokker (Fig. 161), og den unge Christian den Fjerde brugte saa store Ørenringe, at der var Plads til at stikke en Haarpisk gennem dem. Skikken holdt sig hos de højere Stænder nogenlunde uforstyrret lige til den store franske Revolution. Som bekendt har den endnu ikke helt tabt sig hos Nordens Almue. Det synes, som om man stundom knyttede til Ørenringe Begrebet om noget skærmende og afværgende, og derfor bar indfattet i dem Sager, der tillagdes hemmelighedsfulde Virkninger. Det var Rester af denne gamle Tro, naar Bønderne i Nordsjælland endnu i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede lavede deres Ørenringe af Kirkebly, for derved at skræmme Djævelen bort[1]. Christian den Fjerdes Elskede, Vibeke Kruse, bar i et Par Ørenringe nogle smaa

Fig. 200. En Brillemager.
(Efter Jost Amman 1568.)

Fig. 201. Den engelske Reformator, Biskop Hugh Latimer (brændt paa Baal under Dronning Maria 1555).
(Efter Fairholt.)

Stumper Kobber, der sagdes at være udtagne af hans Hoved, da han saaredes i Slaget paa Kolberger-Heide[1].

Det 16de Aarhundrede blev Vidne til Brillernes Fremkomst. De ældste Briller lignede Nutidens „Næseklemmer“, idet de savnede Stænger. Glassene var ganske runde (Fig. 199—202). Derfor benævnedes de ogsaa i Frankrig: „smaa Maaner“ *(lunettes)*. Det nordiske Navn „Brille“ skal komme af, at man i Begyndelsen lavede dem ikke af Glas, men af Beryll. De gjorde, som det var at formode, megen Lykke, og hurtigt uddannede den Mode sig at bære Briller, selv om Ens Syn ikke var svagt. Omtrent fra Aarhundredets Midte blev det Skik i det dannede Evropa, at lærde Folk bar dem, om ikke paa Næsen saa dog hængende i en Snor paa Brystet (Fig. 201) tilligemed et Skrivetøj ved Bæltet, begge Dele sikre Tegn paa Lærdom. At man kunde læse den fineste Skrift uden at behøve dem, burde ikke afskrække fra at bære dem. De kunde jo altid maaske bruges, naar det gjaldt om at skære den fine Split paa Fjederpennen (Fig. 202).

Vi er ikke fuldt i Stand til at forfølge denne Modes Fremkomst og Udbredelse for Nordens Vedkommende. Der er imidlertid ingen Grund til at antage, at Efterabernes Flok her skulde have været ringere end andetsteds.

Fig. 202. En Skriver i det 16de Aarhundrede.
(Efter Thomas Wright: The homes of other days.)

Kun eet, ret betegnende Vidnesbyrd kan vi paavise, det er, at Briller for den almindelige nordiske Bevidsthed snart gik over til at betegne, ikke noget Synet forstærkende, men en Slags Skyklapper, der hindrede En i at se saa godt som ellers. At „sætte En Briller paa“ blev da et Udtryk for at føre En bag Lyset. En af Datidens Forfattere lader Absalon sige, da han foreslaar at skuffe David: „En Brille vi vor Fader opsætte[1]!“ I et ovenfor (S. 202) anført Vers, udtrykker en Kræmmer sin Evne til at narre unge Piger, naar de køber Guldstads, i følgende Ord:

Dem kan jeg sætte Briller paa,
At de vide aldrig, hvad de faae[2].

Endog Frederik den Anden skriver i et Embedsbrev saaledes til Jørgen Daa: „Du vil nok sætte Os Briller og Voksnæse paa[3]“. Og en Præst forhører en Kvinde om, hvem der er Fader til hendes Barn, med følgende Ord: „Han bad hende ikke sætte Briller paa den almægtigste og alvidende Gud, der alting veed og ser og straffer alle dem, der saadant understaar sig at gøre[4].“

I bestemt Modsætning til denne Opfattelse opstod imidlertid ogsaa en anden, der har holdt sig indtil vore Dage, nemlig den, at anse det for en Uhøflighed at betragte En gennem Briller. Allerede paa Frederik den Tredjes Tid fik denne Opfattelse et klart Udtryk. Den franske Rejsende, Huet, der ivrigt ønskede at faa Kongen og Dronningen at se, og derfor, da han var nærsynet, i Kirken betragtede dem gennem Briller, paadrog sig herved i den Grad Kongens Forbitrelse, at Huet fandt det raadeligst straks at forføje sig bort fra København[5].

En Toiletgenstand, der blev mere og mere almindelig, stadig dog kun iblandt Kvinder, var Viften. Den ældste Form (Fig. 203 og 204), der var den brugelige ved Aarhundredets Begyndelse, mindede stærkt om sin østerlandske Oprindelse, idet den, blot i formindsket Maalestok, svarede til dem, der endnu bruges i Indien. Den bestod af Fjer og lignede i Reglen en flad Fjerkost. Dens

Fig. 203 og 204. Vifter i det 16de Aarhundrede.
(Efter Fairholt.)

Forbillede var uden Tvivl Paafuglehalen, og hyppigt anvendtes ligefrem Paafuglefjer dertil, hvis Metalglans og naturlige Spejl gjorde dem selskrevne til dette Brug.

Fig. 205. En Vifte i det 16de Aarhundrede.
(Efter Fairholt.)

Noget ind i Aarhundredet opstod imidlertid, vistnok i Italien, en hel ny Form, der lignede en lille Skralde eller et stift udspændt Flag (Fig. 205). De forfærdigedes af Silke og gav rig Anledning til Udsmykning saavel ved Broderi paa Flaget som Indlægning paa Skaftet.

Den sidste Form endelig, der blev opfunden i Aarhundredets anden Halvdel og snart skulde fortrænge alle andre, var den, der bruges den Dag i Dag, den halvmaaneformige (Fig. 206 og 207). Den havde den store Fordel, at den kunde foldes sammen og frembød iøvrigt rigere Lejlighed end nogen af de tidligere til kosteligt Udstyr. De første Vifter af denne Slags synes at være fremkomne ved det franske Hof og omtales som overordentlig kostbare. Ved Aarhundredets Slutning var en Vifte af denne Art et ligesaa nødvendigt Tilbehør til Kvindedragten som Spejl og Ur. Som disse anbragtes den i en Kæde ved Bæltet, hvor altsaa nu Tidens tre Fremskridt hang udstillede.

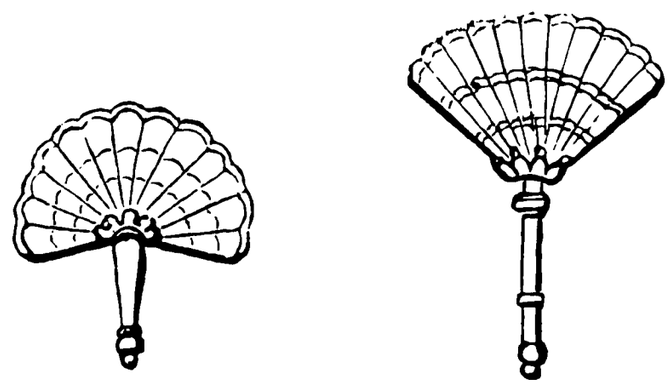

Fig. 206 og 207. Vifter i det 16de Aarhundrede.
(Efter Fairholt.)

Til den mandlige Paaklædning hørte med Nødvendighed Vaaben. Enhver, selv Drenge, gik bevæbnede. Vel var der udstedt i Danmark ikke faa Forbud mod at bære Vaaben i Byer, men disse Forbud overholdtes kun for de allerfarligste Vaabens Vedkommende. At komme dragende ind i By med spændt Armbrøst eller ladt Gevær medførte uden Tvivl endnu Paatale, men ingen synes at have taget sig nær, om man iøvrigt gik fuldt bevæbnet.

De hyppigste Vaaben var Spyd, Sværd og Dolk. Spyd bares gerne som en Art Stok, der sattes til Side i Forstuen, naar man

besøgte Folk. Havde man i Købstad glemt at tage det med, var der sjældent langt hjem, saa at det i en Fart kunde hentes, om det gjordes fornødent. Om Aftenen afgav Spydet en højst nødvendig Støttestav for enhver, der vaklede hjem, fulgt af sin Lygtemand. Alle Borgere var som Medlemmer af Borgervæbningen forpligtede til at besidde slig en „Spids“ (Spiesz), som det gerne kaldtes[1]. Navnet: Spidsborger er i en senere Tid gaaet over til en halvkomisk Betegnelse for en ægte Borgermand; oprindeligt brugtes det i fuldt Alvor for at skelne dem fra de fremmede, hvervede „Lanseknægte“.

Hvad der gjorde Spydet til et mindre farligt Vaaben, end det ved første Øjekast skulde synes, var den lemfældige Brug, som man i Reglen gjorde af det. Naar Folk kom i Skændsmaal, var de som oftest hinanden saa nær paa Livet, at der ligefrem ikke var Plads til at stikke med Spyd. Vi hører derfor ofte Tale om, at den og den har „slaaet“ en anden med sit Spyd[2], sjældnere derimod, at nogen er bleven „stukken“ dermed. Man synes næsten altid at være begyndt med at slaa med Skaftet som med en Stok, og først naar Striden udartede eller den ene Part flygtede, at have brugt Odden til Stød. Som en Følge deraf forekom der i Datidens utallige Gadekampe og Slagsmaal et forholdsvis ringe Antal Drab ved Spyd. De fleste dødelige Saar tilføjedes med Sværd eller Dolk.

Sværdet var det gammeldags Vaaben, der i umindelige Tider havde været brugt i Norden. I Slutningen af Middelalderen var det tiltaget meget i Størrelse og Tyngde for at kunne virke paa de bestandig almindeligere Rustningsplader. Tilsidst kunde et Sværd i Reglen kun føres med to Hænder (Fig. 209). Men som Rustningerne i det 16de Aarhundrede begyndte at vige for Skydevaabnene, saaledes tabte disse tunge Sværd sig nu mere og mere, og afløstes af Kaarder, beregnede baade til Hug og Stød. Af Mellemevropas Lande gik Frankrig i Spidsen. Paa Frants den Førstes Tid blev det her Skik i Stedet for de store, uhaandterlige Sværd, der, naar man ikke just var til Hest, bestandig maatte bæres i Haanden og derfor stundom manglede, just naar man skulde bruge dem, til Stadighed at bære en let Kaarde fastgjort ved Bæltet. Hurtigt

Fig. 208. De almindeligste Vaaben i det 16de Aarhundrede.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

udviklede sig Evnen til at bruge disse Vaaben, en ny Fægtekunst, hvor det behændige Stød afløste de tidligere tunge Slag. Til Norden naaede det nye Vaaben over Tyskland, og Navnet „Degen“ blev heroppe den almindelige Benævnelse derfor.

En saadan „Degen“ var et yderst farligt Vaaben. Blev den først dragen, beroede det som oftest paa et blot Tilfælde, om den ene af Parterne skulde blive livsfarligt saaret. Thi selv om man begyndte med en flad Klinge, behøvedes der blot en uheldig Vending, en uberegnelig Tumlen af den ene berusede Part, til, hvis Modstanderen stod i Dækstilling, at løbe sig Kaarden gennem

Fig. 209. Kamp med tunge Sværd.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Livet. Utallige var de Slagsmaal, der begyndte med Mundhuggeri halvt i Spøg og rent ved et Uheld endte med Drab.

Foruden Kaarden, der bares ved venstre Side, havde man gerne i Bæltets højre Side hængende en Dolk. Manglede denne, saa bar dog selv Drenge altid et uundværligt Vaaben hos sig, nemlig en Kniv, der vistnok ligeledes var fastgjort i Bæltet (Fig. 210). Der fandtes en Mængde Overgangsformer lige fra den lange Dolk og Daggert og ned til den korte Kniv. Det er Nutiden umuligt at skelne ret mellem disse mange Navne paa Knive af forskellig Længde. Kun eet synes fælles for dem alle, at de yderst sjældent var til at lukke sammen og derfor gerne bares i Skede.

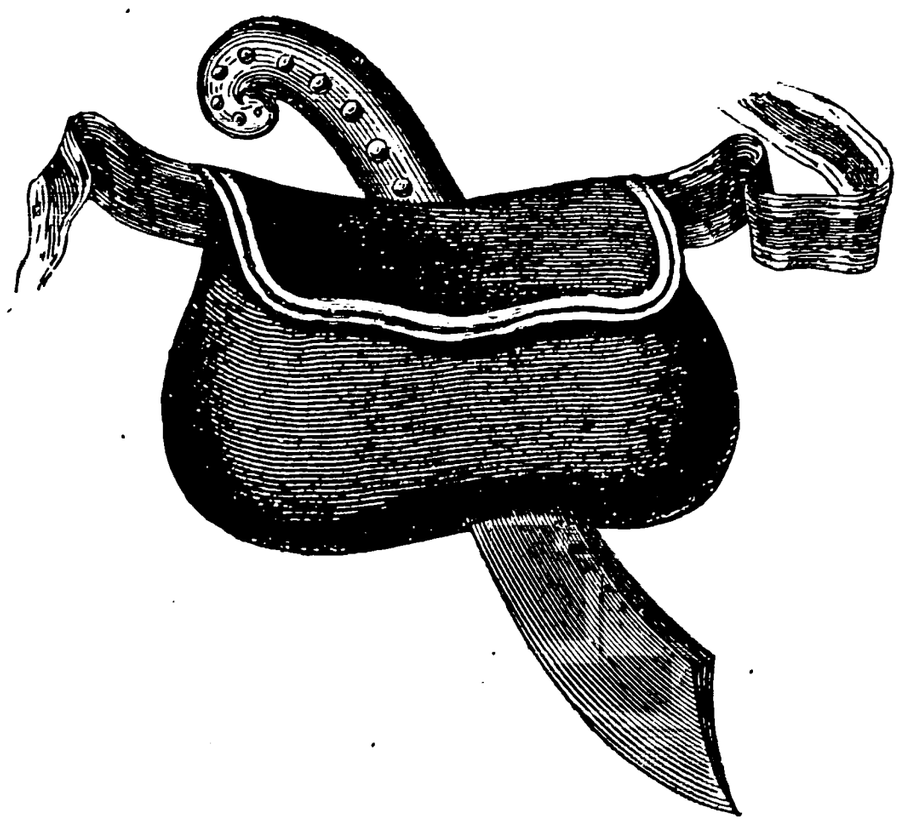

Fig. 210. Pung og Kniv i Frankrig i det 15de Aarhundrede.
(Efter Paul Lacroix.)

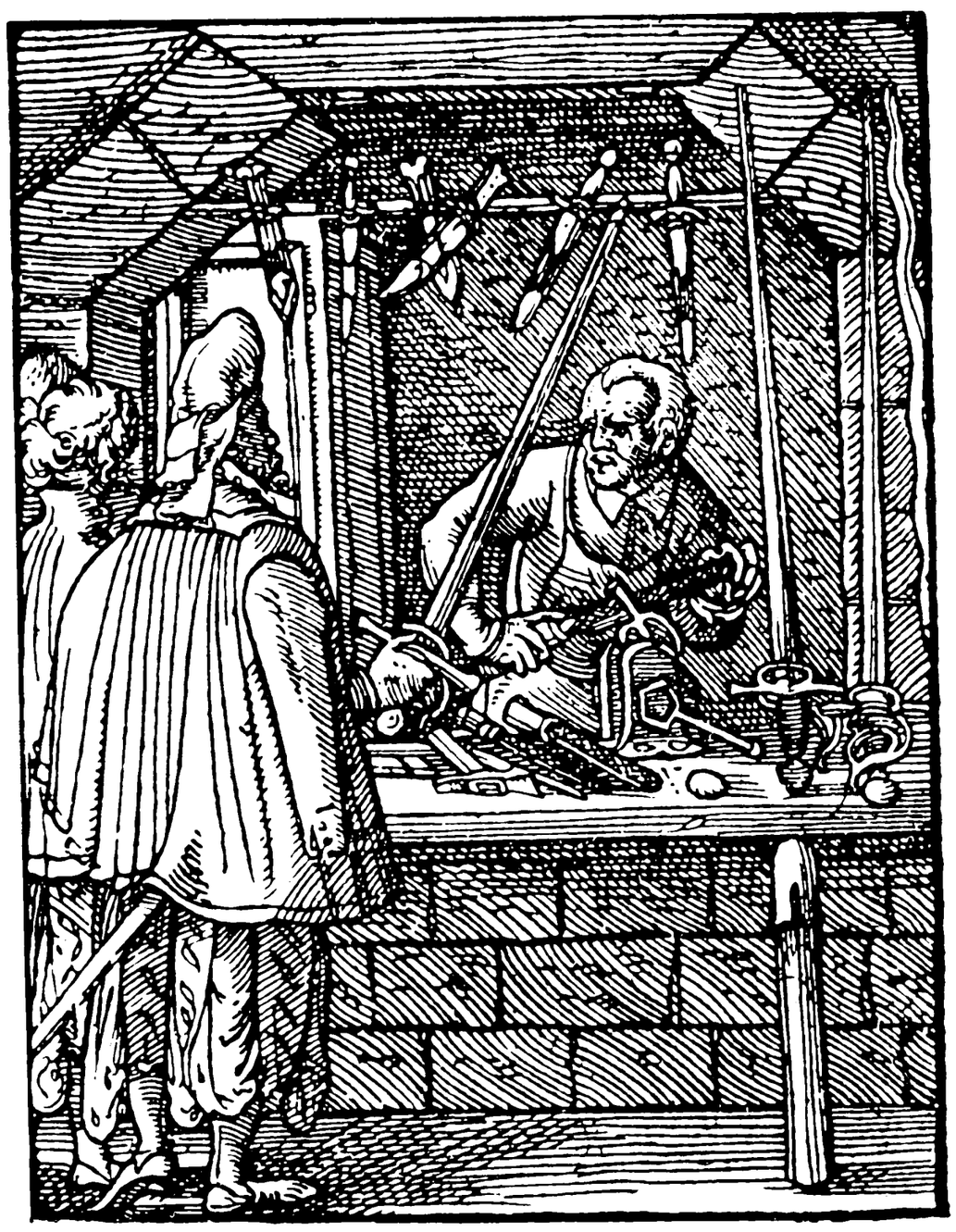

Fig. 211. En Vaabensmeds Bod.
(Efter Jost Amman 1568.)

Det kunde synes i høj Grad misligt saaledes at betro selv Børn Vaaben, om hvis Fare den daglige Erfaring noksom bar Vidne. Paa den anden Side var det langt mere end blot den barnlige Stolthed, der vilde være bleven krænket, om man havde taget dem fra dem.

Disse Knive brugtes nemlig paa mange Maader, ikke mindst ved Maaltiderne. Naar Maden vinkede, drog alle, store og smaa, fra Læderet, Kniven fik travlt, den smurte og skar eller jog som Harpun tilbunds efter Kød i det varme Saucefad.

Det var naturligt, at Landbefolkningen og enhver, der var paa Rejse, rustede sig yderligere end Folk i By. Selv til korte Ture udenfor Købstadporten glemte man ikke at tage Spydet med. I et af Datidens Skuespil beskriver derfor en Købmand sin Søndagsvirksomhed saaledes:

> Om Søndagen og andre hellige Dage
> Udi Kirken gør jeg ingen Umage.
> Naar andre did gaa, baade Læg og Lærde,
> Tager jeg et Spyd op paa min Herde,
> Saa lader jeg ud til Landsbyen glide,
> Jeg nænner end ikke min Hest at ride[1] o. s. v.

Et ypperligt Vaaben var selvfølgelig en Bøsse. I Norge og Sverige brugte man desuden meget Stridshamre og især Økser. I Danmark havde Bonden et godt Værge i Høtyven eller Forken, der nødigt lodes hjemme, naar han agede til Købstaden[2]. Intet er maaske saa oplysende om de almindelige Begreber paa dette Omraade som de Bestemmelser, der blev trufne med Hensyn til Præster paa Landet i Danmark. Sjællands Biskop maatte forbyde sine Præster at møde til Kirke med Bøsse eller bevæbnede at forrette Gudstjeneste. Derimod tillod han dem Aar 1572 at have et Spyd liggende i Vognen, og Aar 1584 fik baade Præsterne paa Sjælland og de paa Fyn Lov til at have et Sværd i Vognen; „dog at de bruge disse Vaaben kun til Forsvar, ikke til Angreb[3]“. At Præster gik med Kniv i Bæltet fulgte af sig selv[4].

Der kunde kun i meget ringe Grad raades Bod paa alle de heraf følgende Ulemper. De værste Yderligheder søgte man at undgaa ved Bestemmelser som disse: at alle Kirkegængere skulde sætte deres Vaaben fra sig i Vaabenhuset. Ved Lavsgilder skulde ligeledes Vaabnene afleveres, førend Drikningen begyndte. Det var Studenterne i København strængelig forbudt at bære Spyd, Sværd eller Kaarde o. s. v.[5]. Men det var kun lidet, der opnaaedes herved. Madkniven havde man jo altid hos sig, og selv de ube-

væbnede Studenter, der maatte nøjes med at svare: „Lars Kiltekniv“, naar bevæbnede „Hofkarle“ raabte det yndede Skældsord: „Halepeter“ eller „Peter Skofte“ efter dem, viste i mangt et natligt Sammenstød, at de, naar det kom til Stykket, kunde bruge mere end Mund og stundom lade Modstanderne blive liggende paa Pletten[1].

Vi skal i en anden Sammenhæng nærmere betragte Følgerne af denne Almenvæbning, der i Forbindelse med Tidens Varmblodighed og Hang til Drukkenskab frembragte højst ejendommelige Tilstande. Her skal vi nøjes med blot ved et Par Eksempler at belyse, hvorledes slige Forhold tog sig ud i det daglige Liv, hvorledes virkelig enhver bar Vaaben og forstod at bruge dem.

I August 1582 gik en Murmester og hans Svend paa Vejen fra Helsingør sydefter. Undervejs indhentedes de af en Vogn, hvori sad en Tømmermester og hans Svend, der vilde til Hørsholm. Murmesteren raabte til den kørende: „Faar jeg snart mine Penge, som du er mig skyldig?“ Straks sprang Tømmermesteren af Vognen og løb ind paa de gaaende med sit Sværd. Mursvenden holdt sit Spyd imellem og bad dem forliges. Tømmersvenden sprang da ogsaa af og løb under Raabet: „Hvad, to mod en!“ frem med sin Økse. Svenden med Spydet vilde tale ham til Rette, men den anden løb under Spydet og truede ham med Øksen. Da greb den første sin Daggert og stak ham i Livet, saa at han straks døde. Drabsmanden flygtede til Skoven, men blev senere greben og henrettet[2].

En Familjescene i Ribe 1598 beskrives saaledes: Paa Festdagen den 1ste Maj kom Raadmand Anders Sørensen ind til sin Søstersøn, Magister Svanning. Senere kom ogsaa en Herredsfoged derind, og de sad nu fra Kl. 3 til 9 sammen i „ærlig og fredsommelig Glædskab“, dog bemærkes det, at Herredsfogden „fluks blev drukken“. Kl. 9 var en af de andre Gæster bukket under og falden i Søvn. Herredsfogdens Hustru stod ude paa Gaden og raabte paa ham for at faa ham hjem. Raadmandens Tjener kom ind for at hente sin Herre. Paa Vejen hjem maatte Raadmanden dog ind at se ogsaa til sin Svigersøn, Biskop Hege-

lund, og hans lille Søn, der laa for Døden. Spydet sattes i Forstuen, Herredsfogden gik ind med og havde sit Sværd hos sig. I Dagligstuen traf de Bispen og den lille Patient. Døtrene kom ligeledes ind samt Bispens Amanuensis, og snart kaldte ogsaa Raadmanden sin Tjener ind i Stuen. I Forening sad de nu og spøgede, drak og sang Psalmer. Saa skulde Raadmanden ud i Gaarden og fulgtes af sin Tjener og Bispens Amanuensis. Lidt efter skulde Herredsfogden samme Vej. En Pige, der bragte mere Øl, løb han omkuld i Gangen, tabte sin Hat og stod snart barhovedet i Gaarden, svingende sit Sværd over Hovedet og raabte: „Jeg er en gammel Hofmand". Raadmanden kastede Hatten hen til ham, men han satte sig i Fægtestilling. Raadmanden sendte da sin Tjener ind efter Spydet, fældede det mod ham og sagde: „Det skulde være mig en let Sag, hvis jeg vilde dig noget." Derpaa sænkede han atter Spydet, men Herredsfogden tumlede snublende mod ham og gennemborede hans Ben med sit Sværd. Saaret var livsfarligt. Alle ilede ud, Herredsfogden listede bort, kastede Sværdet paa Gaden, hvilket dog fandtes af nogle Skoledrenge. Et Par Dage efter døde Raadmanden, Herredsfogden dømtes fredløs[1].

Til nærmere Oplysning om Forholdene kan tjene, at den her dræbte Raadmand Anders Sørensen selv i sit 20de Aar havde begaaet et Drab, samt at hans Søn blev dræbt, og en af hans Søstersønner dømt fredløs for begaaet Drab.

En Sommeraften 1585 sendte Christen Riber i Helsingør Pigen hen efter en Kande Øl. Paa Vejen fik hun nogle Knubs af Hans Kjøbenhavns Hustru, Marine. Christen Riber gik da hen til Hans' Dør og bad ham straffe sin Kvinde i denne Anledning. Denne Opfordring blev meget ilde optagen. Ægteparret løb ud i Gaarden, hentede Sten og begyndte et Bombardement paa Christen Riber, der stod paa Gaden. Efter nogen Tids Forløb aabnedes Døren, Hans fortsatte Kastning med Sten, samtidigt med at Marine gjorde et Udfald, væbnet med en Skovl. Christen drog sin „Degen", og nu begyndte et livligt Haandmænge. Christen huggede under Kampen dyb Terts, nedenfra opefter, og ramte hende paa Haandleddet, saa Haanden fløj af. Hun lod imidlertid ikke

til at lægge videre Mærke hertil, men førte Skovlen kraftigt med den anden Haand. Da Sagen kom for Retten, „forligtes de venligt", idet Christen betalte hende 27 Daler for den mistede Haand [1].

Peder Sandberg til Vestergaard kom i Aaret 1589 kørende forbi Anders Bjelkes Gaard, Bellinggaard. Anders Bjelke bød ham indenfor. De sad saa og drak sammen, og under Samtalen lovede Bjelke ham et Jægerhorn, saafremt han kunde blæse i det. Han kunde virkelig, og Jægerhornet blev hans. Derpaa drak de videre, skød til Maals, drak igen og endelig skiltes de ad i Venskab, idet Anders Bjelke og hans Hustru fulgte ham paa Vej, medens Vognen kom bagefter. Da de var skiltes ad, kom Bjelke til at tænke paa sit Jægerhorn, og da han mødte Sandbergs Vogn, just som den skulde køre ud af Porten, smak han Porten i og sagde, at Vognen kom ikke ud, førend han fik sit Horn. Peder Sandberg vendte tilbage for at se, hvor Vognen blev af, men modtoges af Anders Bjelke, der kom løbende selv sjette og forlangte, han skulde slaas som en ærlig Mand. Sandberg sprang bag et Gærde, men kom dog frem for at kæmpe Tvekamp med Bjelke. Sandberg huggede med „Degen", Bjelke stak med Spyd. Under Kampen løb Bjelkes Foged bagfra til og huggede med sin Degen et Stykke af Nakken paa Sandberg, „saa stort som et Saltkar". Sandberg vendte sig og stak ham, saa han styrtede. Men i samme Øjeblik ramte Bjelke ham med Spydet, saa han tumlede ind i Gærdet. Da Bjelke vilde gennembore ham med Spydet, huggede Sandbergs Kusk med sin Bøsse dertil, saa at Stangen knækkede. Derpaa gennemborede Sandberg Bjelke med sin Degen, og Angriberne ledte den døende bort. Retten frifandt Drabsmanden, da det var simpelt hen Nødværge [2].

En Nat i Januar 1593 løb Harder Jepsen hujende og skrigende om paa Ribe Gader. Vægterne kom til, og det lykkedes dem at faa baade Kaarde og Daggert fra ham. Han havde dog endnu to mindre Knive hos sig, hvormed han ihjelstak to Vægtere. Han henrettedes i Februar Maaned. Hans Fader var sluppen langt nemmere fra det, da han i sin Tid uden Aarsag dræbte sin Karl [3].

En tolvaarig Skoledreng i Aarhus jog sin Kniv i Underlivet

paa en Kammerat, saa at denne kort efter døde. Konsistorium anbefalede ham senere til et Præstekald, han behøvede jo ikke at søge Embede just i samme Stift, hvor det var sket[1].

Den 2den Juli 1570 stak en ung Dreng ved Navn Paaske en af Hørerne ved Bergens Skole med en Kniv i Brystet, saa at han straks døde. En Maanedstid efter begik en Borger samme-

Fig. 212. Ældre „Brudgomsdragt fra Valle“ i Sætersdalen.

steds tredje Gang Drab, og Peder Reidarsøn i Trondhjem omtrent samtidigt femte Gang[2].

Da de to Naboer, Torgjer og Jørgen, oppe i Thelemarken Kristi Himmelfartsdag fulgtes ad fra Kirke, hvor de havde været til Alters, bad Jørgen, om Torgjer, der bar en sleben Økse i Haanden, ikke vilde gaa foran. Da han gjorde det, skød han ham bagfra med sin Bøsse[3].

Disse Eksempler paa, at man altid gik fuldt væbnet og ikke undlod at bruge sine Vaaben, kunde fortsættes i det uendelige. Kun sjældent bidrager de til at kaste et mildere Lys over Tiden, som naar det hedder, at Borgerne i Odense brugte at „opgaa paa Raadhuset med deres Vaaben og Værge og true Borgmestre og Raad“, hvilket Kongen alvorligt paamindede dem om at lade være med[4]. For den, der ikke kender Forholdene, stiller Brøden sig her som langt større, end den var. Det utilladelige laa blot i, at de brugte Trusler, thi bevæbnede var de jo til enhver Tid.

Sporene af denne Fortids Bevæbning er nu for en stor Del udviskede i Norden. Længst har de holdt sig i Sverige og Norge, hvor Befolkningens brede Lag endnu ofte bærer Kniv i Bæltet. Paa enkelte Gaarde i Thelemarken og Gudbrandsdalen gemmes endnu de gamle Stridshamre, der rigtignok i lange Tider kun

har tjent som Stokke. Paa lignende Maade tabte Øksen sig, der endnu i Midten af det 17de Aarhundrede ses at have været baaret til daglig i Valdersdalen. Snart fulgte den kun med til Gæstebud og Kirke som en Slags gammeldags Pragt og tjente langt mere til Støtte end til Værn. Den yngste Stridsøkse, der nu findes opbevaret, bærer Aarstallet 1704.

Sværdet synes i Norge at være blevet aflagt længe før end Øksen, maaske allerede ved Reformationstiden, da det i Byerne afløstes af Kaarden. Dog holdt det sig saavel i Thelemarken som i Sætersdalen (Fig. 212) lige ned mod Aar 1800 som et nødvendigt Tilbehør til Brudgomsdragten. Det var Brudgommens Pligt at bære et Sværd, omviklet om Hæftet med et hvidt Tørklæde. Under Brylluplaget skulde han gøre et Hug dermed i den øverste Bjælke i Gavlvæggen for at vise, at Sønnerne ikke var vanslægtede fra Fædrene. Paa gamle Vægge i Sætersdalen ses endnu Spor af mange saadanne, velførte Hug[1].

Fig. 213. Stok i England 1578. (Efter Fairholt.)

I Danmark vedblev man at bære Kaarden langt ned i det 18de Aarhundrede. Endnu ved Midten af det 19de saas Lavsbrødrene i Festdragt med Kaarde ved Side. Spydet derimod tabte sig hurtigt efter det 16de Aarhundrede. Bladet bortfaldt og ombyttedes med en Guld- eller Sølvknap. I det 18de Aarhundrede havde Stokken endnu nogenlunde Spydskafts Højde og bares som dette ved et Greb midt om Skaftet. Henimod den franske Revolution blev Stokken imidlertid kortere og kortere og maatte tilsidst helt bøje Nakke, da dens øverste Ende omdannedes til Haandgreb. Dette Haandgreb var maaske endnu en ubevidst Efterligning af Stridshammeren og Øksen, der jo ligeledes var endt som Spadserestokke.

Kniven i Bæltet forsvandt i Danmark, efterhaanden som Gafler indførtes. Begge blev fra nu af et Bordtilbehør. De enkelte Stæn-

der, der fremdeles havde Brug for Kniven til deres daglige Dont, indførte lidt efter lidt den uskadeligere Foldekniv. Hos Bybefolkningen blev denne bestandig mindre. Den gamle Daggerts sidste fredelige Hverv var indtil 1850 som Pennekniv at spidse Gaasefjer, senere at radere, sluttelig at skære Spidsen af Cigarer.

IV Bog
Henvisninger og Anmærkninger

Forkortelser. R. A. = Rigsarkivet i København. — G. K. S. = Gammel Kongelig Samling, Store Kongelige Bibliotek i København. — N. K. S. = Ny Kongelig Samling, sammesteds. — S. R. A. = Svenske Rigsarkiv i Stockholm. — S. K. A. = Svenske Kammerarkiv i Stockholm — N. R. A. = Norske Rigsarkiv i Kristiania.

For at undgaa altfor stor Vidtløftighed i Angivelsen af Kilder anføres her de mere almindelige Skrifter, hvortil nærværende Fremstilling støtter sig. Kun hvor ganske særlige Grunde var til Stede, er der blevet særligt henvist til noget af disse Skrifter: Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné du mobilier français. Tome III—IV. — Quicherat: Histoire du costume en France. Deuxième édition. Paris 1877. — Paul Lacroix: Le moyen âge et la renaissance. I—V. Paris 1848—51. — Paul Mercuri et Camille Bonnard: Costumes historiques I—III. Paris 1860—61. — Willemain: Monuments français inedits pour servir à l'histoire des arts depuis le VIe jusqu' au XVIIe siècle. I—II. Paris 1839. — Baudrillart: Histoire du luxe. Tome II—III. Paris 1879—80. — I. H. v. Hefner-Alteneck: Trachten des christlichen Mittelalters I—III. Frankfurt a. M. 1840—54. — A. v. Eye und Jacob Falke: Kunst und Leben der Vorzeit. Nürnberg 1858 I—II. — Weiss: Kostümkunde, 2te Abtheilung. Stuttgart 1872. — Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger. I—II. Leipzig 1879—80. — Freydal: Des Kaisers Maximilian I Tourniere und Mummerien, herausgegeb. von Q. v. Leitner. 1879. — O. Henne-Am Rhyn. Allgemeine Kulturgeschichte 2te umgearb. Aufl. IV. Leipzig 1879. — G. Klemm: Allgemeine Cultur-Geschichte der Menschheit 9ter Band. Leipzig 1851. — P. Bertellius: Diversarum nationum habitus, centum et quatuor iconibus in aere incisis diligenter expressi. Patavii 1589. — Omnium fere gentium habitus et effigies. In eosdem Joannis Sluperii epigrammata. Antverpiæ 1572. — J. Amman: Von allerley schönen Kleidungen und Trachten der Weiber. Frankfurt a. M. 1586. — Cesare Vecellio: De gli habiti antichi et moderni, di diversa parti del mondo. Venetia 1590. — Joh. Boemus Aubanus Teutonicus: Omnium gentium mores. Antverpiæ 1542. — E. C. Reichard: Matthäus und Veit Konrad Schwarz nach ihren merkwürdigsten Lebensumständen beschrieben. Magdeburg 1786.

S. 8. [1] R. Keyser: Efterladte Skrifter II Bind 2den Afdeling (Christiania 1867). S. 55.

S. 14. [1] Foruden Viollet-le-Duc: Diction. raison. d. mobilier franc. III 164—67 o. fl. a. af de ovenn. Skrifter: G. L. Baden: Afhandlinger i Fædrelandets Cultur-, Stats-, Kirke- og Litterær-Historie III (Kbhvn. 1822) S. 207.

S. 15. [1] H. Rørdam: Monumenta Historiæ Danicæ I (Kbhvn. 1873) S. 563. — Paa Mester Gerlachs Sten i Linköping Domkirke findes den knælende Figur udstyret med lang Hættesvans. Sveriges Historia från äldsta tid II (Sthlm. 1877). Fig. 302. — [2] Engelstoft: Universitets Annaler 1813. S. 31—32. — P. Eliesens Danske Skrifter ved C. E. Secher I, 462 fg. — [3] H. Rørdam: Københavns Universitets Historie III 105. — Mon ikke Slutningsordet i Kansler Johan Friis's Svar-Digt til Gustav Vasa (H. Rørdam: Historieskrivningen og Historieskriverne i Danmark og Norge. Kbhvn. 1867. S. 76) skal forstaas i Overensstemmelse hermed?

Sit Fængsel stjal han sig fra,
Fik en Fordans med Kagen i Lybæk.
Ko-Svans!

Det fornærmelige i Udtrykket Ko-Svans vilde da komme til at ligge i dets Betydning af: Skoledreng (Barne . . . pe).

S. 16. [1] Originalen, fra en Korstol i Westerås, findes i Nationalmuseet i Stockholm. — [2] Kongl. Hofvet no. 2. Inventarium på Kgl. Maj.'s Lifklädekammer på Stockholm Slot 1548. S. R. A. Trykt i Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 6. — [3] Sveriges Historia från äldsta tid till våra dagar II (Stockholm 1877). Fig. 338.

S. 27. [1] Se ogsaa f. Eks. Jørgen Sadolin. (Danske Magazin V 193.) — [2] Nye kirkehistoriske Samlinger II 488. — [3] Suhm: Samlinger til den danske Historie II, 2, 146. — [4] Niels Hemmingsen: Pastor. Hafniæ 1562. S. 128—31.

S. 28. [1] Tegnelser over alle Lande 10. og 21. Januar 1559. R. A. — Sjællandske Tegnelser 10. Oktober 1580. — 29. Oktober og 3. November 1585. — 15. Oktober 1586. — 16. og 29. April 1588. R. A. — Nye Danske Magazin I 142. — Edvardsen Friis: Schielschiör Kiöbstæd. S. 420—21. — [2] Hauch: Minder fra min Barndom og Ungdom (Kbhvn. 1867). S. 14.

S. 29. [1] Norske Magazin II 242.

S. 30. [1] Biskop Jens Nilssöns Visitatsbøger. Kristiania 1880. S. 202—3. — [2] H. Rørdam: Københavns Universitets Historie II 701—3. IV 275—77. — Nyt historisk Tidsskrift V 187. — Norske Magasin I 270 og 281. — Kirstine Ulfstands Begravelse. Dokum. t. Klevenfelds Stamtavler. (Ulfstand) 1570. R. A. — Sidsel Niels Parsbjergs dito. Sammesteds. (Parsbjerg) 1566. R. A. — Sjællandske Tegnelser 12. Mai 1588. R. A. — Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 161. — I Køge brugte man at bære Lys foran Kisten selv ved borgerlige Begravelser. Dette forbødes 1595. Sjællandske Tegnelser 2. April 1595. R. A. — o. s. v. — [3] H. Rørdam: Københavns Universitets Historie III 307. — Alt 1587 omtaler en Student, at han har baaret Lig, men da den afdøde var en anden Student, tør heraf intet sluttes med Hensyn til Skikkens Almindelighed. Kirkehist. Samlinger 3die Række II 486. — [4] De ved S. 30 Anm. 2 anf. Steder. — „Givet for et Stykke Klæde til Peblingerne: 16 Daler . . . . Givet Peblingerne til Aabod paa det Klæde, som de fik, for det var ikke godt nok: 24 ß". Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Ulfstand) 1570. R. A. — Nyt historisk Tidsskrift V 187—88 o. s. v.

S. 31. [1] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III, 111. — [2] Worms Skolehist., Videnskabernes Selskabs Skrifter XI 372. — [3] Henr. Ranzau: De conservanda valetudine. (Lipziæ 1573) p. 94.

S. 37. [1] Resen: Frederich den Andens Krøniche. S. 43.

S. 38. [1] Under Hofdragten af 1543 var der f. Eks. Trøje. Danske Samlinger. Klædedragt no. 377. R. A. (Danske Magazin V 2.) — [2] Gustav Vasas „Jakker" 1543, se Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 7—8. — Aar 1548 se: Kongl. Hofvet no. 2. Inventarium på Kgl. Maj.s Liffklede-Cammar 1548. S. R. A. — [3] Min Fru Værtinde har ladet hente nyt Læder hjem til mig og Jørgen at forfærdige os „Vamse" . . . Brev dat. Leipzig 1535. Abend Sct. Petri et Pauli. Dokum. t. Klevenfelds Stamtavler (Bilde) R. A.

S. 39. [1] Se f. Eks. Sjællandske Tegnelser 10. Oktober 1579. R. A. — [2] Naar Trøje omtales hos fornemmere Folk i Aarhundredets sidste Halvdel, nævnes næsten altid tillige Kjortel. „Trøjen" er i saa Fald = Undertrøje; „Kjortel" er Overtrøjen.

S. 40. [1] En formaning oc atuarsel om den leppede oc forkludede Hosedieffuel. Kbhvn. 1556. Blad B. B 2 og C 1.

S. 41. [1] Historisk Tidsskrift I. Kbhvn. 1840. S. 186.

S. 42. [1] Joh. Spangenberg: Ecteskabs Ordens Speyel oc Regel. Kbhvn. 1601. S. 119 og 208. (Fortalen er underskreven 1544.) — [2] Quicherat: Histoire du costume en France; deuxième édition. Paris 1877. p. 352. — [3] Sammesteds. — [4] Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 5 ffg. — [5] Københavns Diplomatarium III 119—25 og IV 664.

S. 43. [1] Aar 1540 havde f. Eks. Gustav Vasas Drabanter lysegult Underlag for Spalterne i det ene Ærme. Kgl. Vitterh. Historie och Antiquit. Acad. Handlingar III (Sthlm. 1793). S. 92. — [2] Danske Samlinger for Historie, Topografi, Personal- og Literaturhistorie I 275. — Smlgn. Elias Caspar Reichard: Matthäus und Veit Konrad Schwarz nach ihren merkwürdigsten Lebensumständen beschrieben. Magdeburg 1786. S. 35, 36, 38, 44 o. s. v.

S. 45. [1] Se f. Eks. Sveriges Historia från äldsta tid till våra dagar III 116—17.

S. 48. [1] H. Weiss: Kostümkunde. Neuere Zeit. II 643. — [2] Bloch: Den fyenske Gejstligheds Historie. S. 41. — [3] Nye Kirkehistoriske Samlinger IV 286.

S. 49. [1] Nye Kirkehistoriske Samlinger V 32. — [2] Nye Kirkehistoriske Samlinger V 44. — [3] Nye Kirkehistoriske Samlinger V 48.

S. 51. [1] Hans Christenssön Sthen: Ligprædiken over Mette Ulffstand. Kbhvn. 1602. Bl. D. 8.

S. 54. [1] Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. (Sthlm. 1828.) S. 21.

S. 57. [1] K. N. Lenæus: Delsboa Illustrata. (Sthlm. 1764.) S. 204. — [2] Af tre Alen bredt Klæde gerne 5—6 Kvarter. Danske Magazin VI 318 og 3die Række VI 6. — Malmøhus Lensregnskab 1541: Borgekokken til Hoser 5 Kvarter engelsk Klæde; Mester Hans Voldmester til Hoser 2 Alen dito; Jacob Redesvend til Hoser $1^1/_2$ Alen; Ridefogden $4^1/_2$ Alen (3 Par); Slotsfogdens Svend $1^1/_2$ Alen. R. A. — Naar Hoserne ikke skulde gaa helt op, kaldtes de med det gamle Navn: Sokker. Christ. Gøye til sin Hustru 1565: Send mig en Alen sort Engelsk til to Sokker. Dokum. til Klevenfelds Saml. (Gøye). R. A.

S. 59. [1] Kongl. Hofvet no. 2. Inventarium på Kgl. Maj.'s Lifklädekammer på Stockholm Slot 1548. — Dito: Inventaria opå Hertog Johans Cleder 1553. S. R. A. — Trykte i Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). — Jeg benytter Lejligheden til at tilbagekalde min (i Danske Samlinger 2den Række, 6te Bind, Side 174, Anm. 7) udtalte Gisning om Betydningen af „Overtøj".

S. 60. [1] Om dette og det følgende se: En formaning oc atuarsel om den leppede oc forkludede Hosedieffuel. (Kbhvn. 1556.) Oversat og forsynet med Efterskrift af Peder Palladius.

S. 61. [1] A. Huitfeld: Danmarckis Rigis Krønicke. 4to. Pars IX Bl. Xx 3. — [2] Børne Speigel, fordansket af Niels Bredal. Kbhvn. 1568. 4to. S. 23.

S. 62. [1] Hus-Taffle vdsæt paa Dansk aff Rasmus Hanssön Reravius. Paa ny trykt 1639. Fortalen Bl. C. 3. — [2] A. Huitfeld: Danmarckis Rigis Krønicke. 4to. Pars IX Bl. Xx 3.

S. 63. [1] Hefner-Alteneck: Trachten des christlichen Mittelalters III 120—21. — [2] A. Huitfeld: Danmarckis Rigis Krønicke. 4to. Pars IX. Bl. Xx 3. — Krag og Stephanius: Christian den Tredies Historie. Oversat. (Kbhvn. 1776.) S. 386. — [3] En formaning oc atuarsel om den leppede oc forkludede Hosedieffuel. Bl. B. — Ungeheure Hosenlätze gesellten sich dieser Tracht würdig bei, und waren oft entweder so gebildet, dass sie das, was sie bedecken sollten, in der Form nachahmten, oder gar so, dass

sie es bei jeder Bewegung enthüllten. Otto Henne-Am-Rhyn: Allgemeine Kulturgeschichte. IV (2te Aufl. Leipzig 1879). S. 585.

S. 64. [1] En formaning oc atuarsel o. s. v. Bl. C. 3. — [2] Quicherat: Histoire du costume en France. Paris 1877. deuxième édition.

S. 67. [1] Arrild Huitfeld: Danmarckis Rigis Krønicke. 4to. Pars IX Bl. Xx 3. — Krag og Stephanius: Christian den Tredies Historie. Kbhvn. 1776. Oversat. S. 386—87.

S. 68. [1] Danske Samlinger, 2den Række VI 174—75. — Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 5—42. — Aar 1557 fik den danske Prins, Hertug Magnus, syet tre Par Overtøj og et Par Bukser. Diplomatarium Flensborgense II 1038—40. — [2] Weiss: Kostümkunde (Neuere Zeit) II (Stuttgart 1872) 641. — Quicherat: Histoire du costume en France. (Paris 1877). p. 383.

S. 69. [1] Niels Lauritzsön Arctander: Ligprædiken over Niels Jonssön Viffert. Kbhvn. 1596. Bl. C 6.

S. 70. [1] Quicherat: Histoire du costume en France. Paris 1877. p. 400—02.

S. 71. [1] Helsingørs Tingbog. 12. Juni 1589. R. A. — [2] Danske Samlinger I (Kbhvn. 1865—66). S. 262.

S. 72. [1] Om Bevissteder og Henvisninger se nærmere O. Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog. „Lumme". — [2] Se f. Eks. Mogens Gyldenstjernes Regnskabs-Bog over Udgifter til hans Børn. no. 1320 C. N. K. S. — o. fl. St. — [3] Nyerup: Hist.-statist. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge III 1 (Kbhvn. 1804). S. 35. — Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 5—42. — [4] Danske Samlinger, 2den Række VI 174—75. — [5] Nye danske Magazin VI 62—64.

S. 73. [1] Klædeshoser til fattige, se f. Eks. Universitets Udgifter 1540, Danske Magazin 3die Række VI 6. — Til Hoffets Damer: Kgl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar III (Sthlm. 1793). S. 93 ffg. — Til Børn: N. K. S. no. 1320 C. — Til Tyende: Malmøhus Lensregnskaber. R. A. — Til Gustav Vasa: Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 9 ffg. — Tilskæring af Klædeshoser Betingelse for Optagelse i Københavns Skræderlag. Københavns Diplomatarium II 504 o. s. v., o. s. v. [2] Inventaires de la Royne Decosse, Douairiere de France. Edinburg 1863. Jeg skylder Hr. Prof. Schiern Tak for at have gjort mig opmærksom paa disse interessante Regnskaber. — [3] Danske Adelsbreve, Fasc. 23. Gøye. Salig Herluf Trolles Klæder. R. A. Kbhvn. — Danske Samlinger, 2den Række VI 175. — [4] Räkenskaper rör. Guld, Silfver, Perlor. 1552—73. Utgift på Ko. Mttz. Sidentyg 1559. S. R. A. — [5] Historiska Handlingar (Sthlm. 1862) II 11. — [6] Handlingar rörande Skandinaviens Hist. XXXVII 53. — [7] Rentemester Regnskab 1556. R. A. — [8] Rentemester Regnskab 1563, Joachim Becks: „Hoseskind købte, og Remmesnidere og Sadelmagere for Arbejde = $99^1/_2$ ℔ og $451^1/_2$ Daler". R. A. — I Joh. Grundtvig: Frederik den Andens Statshusholdning (Kbhvn. 1876). S. LXXV, er „Hoseskind" her fejlagtigt forklaret som „Hestehuder" (Horseskind). — [9] Danske Magazin 3die Række I 46.

S. 74. [1] Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862) 11—42. — [2] Räkenskaper rör. Guld, Silfvor o. s. v. 1552—73. (Låreffts Register 1554). S. R. A. — [3] Inventaires de la Royne Decosse, Douairiere de France. Edinburg 1863. S. 128: Plus je deliure a Mademoiselle de Raalle vng reste de toille de Hollande, qui a este employe pour faire des chausses pour la Royne, contenant 18 aulnes. — Smlgn. S. 137. — S. 147 af $3^3/_4$ Alen hollandsk Lærred laves 6 Par „chose" til Dronningen. — [4] Cancelliets Aflevering. Skab 14, Pakke 151. Holger Ulfstands Rejse-Udgifter. R. A. — [5] Nyerup: Hist. stat. Skildring af Tilstanden i Danm. og Norge III 1, 35.

S. 75. [1] Nye Danske Magazin VI 63. — [2] Processer XII 8. R. A. — [3] Quicherat: Histoire du costume en France. Paris 1877. p. 384. — Weiss: Kostümkunde. Neuere Zeit 2te Abtheilung (Stuttgart 1872). S. 528 og 554. — [4] Foruden de sædvanlige Kilder, Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880). p. 434.

S. 77. [1] Top. Saml. Odense no. 8. R. A. Trykt i Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes ældre Historie III 87—88. — [2] Birgitte Gøyes Klæder 1565. Adelsbreve Fasc. 23. Gøye. Rigsarkivet Kbhvn. — [3] Danske Samlinger 2den Række VI 176. — [4] Mogens

Gyldenstjernes Regnskabsbog over Udgifter til hans Børn. Nr. 1320 C. N. K. S. — [5] Danske Magazin V 4, 343. Flikning af Strømper omtales oftere i samme Regnskab. — [6] P. N. Thorup: Disciplenes Stilling i de lærde Skoler fordum og nu. (Ribe Skoleprogram 1819.) S. 16. — [7] Räntekammer böcker 1562: Joenn Personns Utgift 1562. S. K. A. — [8] Danske Samlinger, 2den Række VI 175. — Framlidne Her Ponti de la Gardie ägedeler. Anno 1586. S. R. A. — Danske Magazin I 63. — [9] C. C. Gjørwell: Svenska Magazinet (Sthlm. 1766). S. 706.

S. 78. [1] Helsingørs Tingbog 5. Marts 1627. R. A.

S. 79. [1] Skrivelse fra Christoffer Gøye til Birgitte Bølle, dat. Elfsborg 2 August 1566. Dokum. t. Klevenfelds Stamtavler. R. A. — [2] „Hun lærte at knytte, kniple og sprange og andet saadant, som Ungdommen plejer at tilholdes", siges der om en Adelskvinde, født 1542. J. Nielsön: Ligprædiken over Fru Karine Gyldenstjerne. Kbhvn. 1596. Bl. A. 6. — [3] Kirkehistoriske Samlinger, 3die Række II 487. — [4] „Garnstrømper" i ikke ringe Antal til den tyske Prædikant, Didrik Lakaj, Jon Persson o. s. v., o. s. v., omtales til følgende Priser: $1^1/_2$ Daler, 2 Daler (hyppigst), 19 ß. (En Speciedaler = 4 ß.) Räkenskaper öfver de Furstliga Hofhålningarne 1565—95. S. R. A. — [5] Nye Danske Magazin VI 62—64.

S. 80. [1] Rentemester Regnskab 1611. R. A. — [2] Saaledes f. Eks.: Ernewerte Policey Ordnung der Statt Franckfort 1598. p. 4. „Es soll hinfuro kein Manns Person oder junger Gesell gestrickte Strümpff, so vber vier oder zum höchsten fümff Gulden werth seyn, antragen, bey Straff zween Gulden. O. fl. a. St. — [3] Chr. IV's Policeyordn. 27 Septbr. 1636 f. Schleswig & Holstein. Glückstadt 1636. C. 4. — [4] Dalin: Svea rikes historia III $1_{,507}$. — [5] H. Weiss: Kostümkunde IIte Abtheilung (Stuttgart 1872). S. 590.

S. 84. [1] Træsko til fattige Disciple i Ribe. P. N. Thorup: Disciplenes Stilling i de lærde Skoler fordum og nu. Ribe Skoleprogram 1819. S. 16. — Historisk Tidsskrift III 307. Aar 1658 siges om Kvinderne i Danmark: „Ikke blot paa Landet, men ogsaa i Stæderne bære de Sko af Træ" — „Bønderne i Sverige gaa med Læder-, ikke med Træsko". Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Sthlm. 1828. S. 8. — Hans Hildebrand: Sveriges Medeltid, $1_{,162}$. — [2] Kbhvns. Diplomatarium II 441.

S. 88. [1] Tegnelser over alle Lande 1 og 7 Oktober 1563. R. A. (V. Simonsen: Bidrag til Odense Byes Historie II $2_{,129}$.)

S. 89. [1] Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Gøye.) Skrivelse af 1565 fra Christoffer Gøye til Birgitte Bølle. R. A. — [2] Københavns Diplomatarium II 441.

S. 92. [1] Edvardsen Friis: Schielschiør Kjøbstad. S. 264.

S. 93. [1] Se f. Eks. Utgifft på Konung. Mattz Sidentyg 1559. S. R. A. — [2] Inventaires de la Royne Decosse Douairiere de France. Edinburg 1863. p. 125.

S. 96. [1] Tegnelser over alle Lande, 7 Februar 1560. R. A. (Trykt i Kbhvns. Diplomat. IV 568.) — [2] Ahlqvist Karin Månsdotter. Sthlm. 1874. S. 12. — [3] Kbhvns. Diplomat. II 523—24.

S. 97. [1] Se f. Eks. Jyske Tegnelser 6 December 1591. R. A.

S. 98. [1] Kbhvns. Diplomat. II 523. — [2] Kbhvns. Diplomat. IV 568. — [3] Nye Danske Magazin I 138. — Rentemester Regnskaber 1588 og 1591. R. A.

S. 102. [1] Danske Magazin II 29. — [2] Joh. Spangenberg: Ecteskabs Ordens Speyel oc Regel. Kbhvn. 1601. S. 119. (Fortalen er underskreven 1544.)

S. 104. [1] Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A.

S. 106. [1] Se f. Eks. Malmøhus Lehnsregnskab 1561. R. A. (Anna Miszener med flere omtales som brugende Linned Halsklæde.) — [2] Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Anefeld). R. A. (Vedel Simonsen: Samlinger til Hagenskov Slots Historie. S. 44.) — [3] Prinsesse Dorotheas Udstyr. Pergaments Breve. Brunsvig no. 5 c. R. A.

S. 107. [1] Først Aar 1536 overførtes Opfindelsen til Tyskland (fra Venedig). Weiss: Kostümkunde IIte Abtheilung. S. 625. — [2] Skrivelse fra Mette Ovesdatter til Fru Sophie Esge Bildes. Dat. Ring Kloster Sct. Pedersdag ad vinculam 1529. Adelsbreve, Fasc. 7. Bille. Rigsarkivet, Kbhvn.

S. 108. [1] K. v. Weber: Anna Churfürstinn zu Sachsen. Lpzg. 1865. S. 175. — [2] P. de l'Estoile: Journal de Henri III, ou memoires pour servir à l'histoire de France. A. la Haye 1744. I. p. 179 Note 59.

S. 111. [1] S. Sjöberg: Svenska Porträtt i offentliga samlingar II Del. S. IV—V.

S. 117. [1] Fremhævet gentagne Gange af Viollet-le-Duc (Dictionnaire raisonné du mobilier français, Tome III—IV) og gendrives næppe ved Keysers Udtalelser (Efterladte Skrifter II $2_{,71}$).

S. 122. [1] Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Oxe.) Inventarium over Albrit Oxes Efterladenskaber. 6 Marts 1577. R. A. — [2] Pontus de la Gardies ägedeler. Acta Historica. S. R. A. — [3] Inventarium over Prinsesse Dorotheas Udstyr. Pergamentsbreve. Brunsvig no. 5 c. R. A. — [4] Inventarium over Prinsesse Elisabeths Udstyr. Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — [5] Inventarium over Dronning Anna Catharinas Udstyr. Pergamentsbreve. Ægteskabssager no. 34. R. A.

S. 123. [1] „En halvstakket Kjortel af blommet Fløjl". Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Oxe.) Inventarium over Albrit Oxes Efterladenskaber. R. A. — En sort, lang Fløjls Kjole. — En sort, uopskaaren Fløjls stakket Kjole. — En stakket Fløjls Kjortel. Danske Samlinger, 2den Række VI 175—76.

S. 124. [1] Danske Samlinger, 2den Række VI 175—76. — [2] Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Oxe). Inventarium over Albrit Oxes Efterladenskaber. R. A. — [3] Inventarium over Prinsesse Elisabeths Udstyr af 6 Maj 1581. — Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — [4] Pontus de la Gardies ägedeler. Acta Historica. S. R. A. — [5] Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A. — [6] Pontus de la Gardies ägedeler. Acta Historica. S. R. A. — [7] I de mange paa Tysk affattede nordiske Inventarier søgte man paa forskellig Vis at gøre sig forstaaelig. I det ovennævnte over den svenske Prinsesse Elisabeths Klæder skelnedes saaledes mellem almindelige Schürze og Schürze, welche sie über die Kleider vorbinden.

S. 125. [1] Pergamentsbreve. Sachsen no. 9.

S. 127. [1] Pergamentsbreve, Ægteskabssager no. 34. R. A. — [2] Samlinger til jysk Historie og Topografi. III 182—85.

S. 128. [1] I. P. Schmidt: Fastelabends-Sammlungen. Rostock 1742. S. 12—13. (L. Osiander i en Prædiken af 1594.) — [2] Laxdæla Saga. Cap. 34 og 35. — [3] Det er i saa Henseende karakteristisk, at Olivier de la Marche, der i sit Digt: Parement des dames de l'honneur, opregner alle kvindelige Klædningsstykker, ikke omtaler dette. Han ønsker sin Dame les pantoufles de l'humilité, les souliers de bonne intelligence, les chausses de persévérance, le jarretier de ferme propos, la chemise d'honnêteté o. s. v., o. s. v., men kender aabenbart intet til Benklæder. Quicherat: Histoire du costume en France. 2me édition. Paris 1877. p. 334. — [4] „Sept aulnes de Hollande pour faire six paire de callesons pour la Royne". Inventaires de la Royne Decosse Douairiere de France. Edinburg 1863. p. 126 og 138.

S. 129. [1] Helsingørs Tingbog 21 Oktober 1577. R. A.

S. 131. [1] Pergamentsbreve, Ægteskabssager no. 34. R. A. — [2] I Christiern II's Ordinans var det ligefrem forbudt Skøger at bære Kaabe. (Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love IV. S. 108.) I Praksis fortolkedes dette vistnok som i Aalborg 1556, at Skøger kun maatte bære kort Kaabe. (Samlinger til jysk Historie og Topografi II 145.) Smlgn. Norske Magasin I 555—56. — Norsk Historisk Tidsskrift, 2den Række II 297.

S. 132. [1] Nye Danske Magazin II 273—76. — [2] Thorup: Historiske Efterretninger om Riberhus. Ribe Skoleprogram 1835. Bilag S. 20—21. — Øst: Archiv for Psychologie, Hist. Lit. og Kunst. 1824. I, 195. — [3] P. N. Frost: Beskrivelse over Købstaden Ringkøbing. Borris 1817. S. 22. — [4] Junge: Den nordsjællandske Landalmue. Nye Udgave. Kbhvn. 1824. S. 353.

S. 133. [1] Hans Christensøn (Sthen): En liden Haandbog til Øvelse udi Gudelighed. Kbhvn. 1578. Blad D 3. — De fattige Elever i Sorø Skole fik hvert andet Aar en „Underkjortel" af engelsk Klæde og en „Uldenskjorte". Nyerup: Hist. statist. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge. III 1_{35}. — [2] Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger

om de danske Ruder. I, 100. — [3] Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 14—15. [4] Samme Skrift. S. 13. — [5] Pontus de la Gardies ägedeler. Acta historica. S. R. A. — [6] Historiska Handlingar I (Sthlm. 1861). S. 19. — [7] Blicher: Topografie over Vium Præstekald. Viborg 1795. S. 192—94. — Junge: Den nordsjellandske Landalmue. Kbhvn. 1824. S. 352—53. — Dansk Historisk Tidsskrift I, 185—86.

S. 135. [1] Den svenske Dronnings Jomfruer Aar 1540 havde deres „Bindetrøjer" af Sardug. Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar. III 111—12. Mette Rosenkrans havde to skindforede Livstykker. Danske Samlinger, 2den Række VI 177. — [2] Peder Palladius: En Visitatz Bog udg. af Sv. Grundtvig. S. 87. — [3] Udvalgte danske Viser fra Middelalderen. II 118.

S. 136. [1] Norsk historisk Tidsskrift III 261. — [2] Danske Magazin IV 316—17. — [3] Brasch: Gamle Ejere af Bregentved. S. 58 fg. — [4] Raumer: Historisches Taschenbuch VI 324—25. — [5] K. v. Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. Lpzg. 1865. S. 193. — [6] Dansk Maanedsskrift udg. af Steenstrup 1864. 1_{87}. — [7] Inventarium dat. Fliginghe 16 August 1556 over Ærkebisp Mr. Torben Billes Efterladenskaber. Svenske Jordebøger 59. 2. R. A. — [8] Skrivelse af 1538 fra Fru Ide Munksdatter til Fru Sophie Esge Bildes. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Rosenkrans). R. A. — [9] Uddrag af mange forskellige, især Lensregnskaber. — Christian den Fjerdes Skjorter: Rentemester Regnskaberne 1590—93.

S. 136. [1] Dansk Maanedsskrift udg. af Steenstrup 1864, I, 86—88. — [2] Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A. — [3] Brev fra Eggert Ulfeldt til Fru Sidsel Ulfstand, af 26 Maj 1565. Adelsbreve Fasc. 58. Ulfstand. R. A. — [4] Paa den halve Lod kom 30 Skjorter. Danske Samlinger, 2den Række VI 182. — [5] Ordnung des Raths der Freyen Statt Lubeck 1612. B. 3—E. — [6] Det vil af det ovenstaaende fremgaa, at jeg har forladt den i „Historiske Skitser" S. 175 udtalte Mening, at Lærredsskjorter Aar 1577 endnu kun sjældent var i Brug hos den danske Adel. Skildringen dèr vil, saaledes som jeg nu opfatter Sagen, næppe passe paa Forhold ud over Aar 1550. Jeg støttede min tidligere Opfattelse paa saa vægtige Vidner som Berlepsch: Chronik vom ehrbaren und uralten Schneidergewerk. S. 133 fg. og H. Weiss: Kostümkunde. II 679. Det forekommer mig imidlertid, at de nu fremdragne Beviser i Forening med adskillige andre, som det vilde blive for vidtløftigt at anføre, bestemt peger hen paa, at Overgangen fra den tidligere almindelige Brug af Uldskjorte til Brugen af Linnedskjorter maa være sket for den danske Adels Vedkommende omkring Aar 1550. — [7] „Sorte silkesyede Skjorter". Skrivelse af 26 Juli 1565 fra Eggert Ulfeld til Fru Sidsel Ulfstand. Adelsbreve, Fasc. 58. Ulfstand. R. A.

S. 138. [1] Engelstoft: Universitets Annaler. 1813. S. 31. — [2] Poul Eliesens danske Skrifter. I 462—63.

S. 141. [1] Historiska Handlingar II. Sthlm. 1862. S. 15—16.

S. 143. [1] Enkelte Detailler se bl. a. Historiska Handlingar II. Sthlm. 1862. S. 17—21.

S. 144. [1] Junge: Den nordsjællandske Landalmue. Kbhvn. 1824. S. 212 fgg.

S. 147. [1] En Formaning oc Atuarsel om den leppede og forkludede Hosedieffuel. Kbhvn. 1556. Blad E. 2. (Peder Palladius' Efterskrift.) — [2] I alle Forordningerne om Hofdragt fra Fr. II's første Aar paabydes Hatte. R. A. — [3] Sjællandske Tegnelser 10 Oktober 1579. R. A. — [4] Danske Magazin, 3die Række II 197. Anm. — [5] Nye kirkehistoriske Samlinger V 32 og 48.

S. 148. [1] Biskop Jens Nielssøns Visitatsbøger. Kristiania 1880. S. 202—3.

S. 149. [1] Inventarium over Alb. Oxes Efterladenskaber. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Oxe). R. A. — [2] Nyt historisk Tidsskrift IV 245. -- [3] Jac. Albretsen: Underuisning om Tienere. Kbhvn. 1610. S. 106.

S. 154. [1] „Il commença à crier par deux fois: Sire, embrassez moi la cuisse, car j'en ai de fort bons", Memoires de Sully édit. de l'abbé de l'Écluse II 603. — [2] „Ah, mon cher maitre! dis-je en lui accolant la cuisse, je ne lui (mademoiselle de la Vallière)

parleroi de ma vie". Memoires de Loménie de Brienne, anført i A. Franklin: Les soins de toilette p. 85.

S. 155. [1] A. Franklin: Les soins de toilette p. 85. — [2] Nærværende Skrift II 137.

S. 156. [1] Weiss: Kostümkunde II 569. — [2] A. Franklin: Les soins de toilette p. 76—77.

S. 157. [1] Saint-Simon: Memoires II (Paris 1881) p. 275. — [2] Resen: Frederik II's Krønike.

S. 158. [1] Kirkehistoriske Samlinger II 1, 494 og V 1, 203—4.

S. 161. [1] E. Pontoppidan: Annales ecclesiæ Danicæ III 393. — [2] Schlegel: Sammlungen z. dän. Geschichte. I 93 og 104.

S. 164. [1] Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A.

S. 165. [1] Danske Samlinger, 2den Række VI 171.

S. 166. [1] Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A. — [2] K. v. Weber: Churfürstinn Anna. S. 172.

S. 168. [1] Danske Magazin II 28.

S. 169. [1] Quicherat: Histoire du costume en France. Paris 1877. p. 367—68. — [2] E. C. Reichard: Matthäus vnd Veit Konrad Schwarz nach ihren merkwürdigsten Lebensumständen. Magdeburg 1786. S. 88.

S. 170. [1] Suhm: Nye Saml. til den Danske Historie. III 100.

S. 171. [1] Schlegel: Geschichte Christian d. Vierten v. N. Slangen. I (Kopenhagen und Leipzig 1757) 62. Anm. 7.

S. 172. [1] Se Afbildninger i Pinakotheca Danica paa det Store kgl. Bibliotek.

S. 173. [1] A. Franklin: Les soins de toilette p. 61.

S. 174. [1] Abbé Legendre: „Il est surprenant q'une coiffure aussi commode qu'est la perruque, n'ait esté en usage que depuis le règne de Louis XIII". (Mæurs des Francois. p. 233.) Efter A. Franklin. a. Skr. S. 61.

S. 175. [1] Børne-Speigel fordansket af Niels Bredal. Kbhvn. 1568. S. 17. — [2] Skrivelse fra Fru Mette Rosenkrans til Birgitte Christoffer Gøyes, dat. Kbhvn. d. 17 Marts 1571. Adelsbreve. Fasc. 53. R. A.

S. 176. [1] Fru Ane Brade til Fru Birgitte Christoffer Gøyes, dat. Eskildstrup d. 28. Maj 1574. Adelsbreve. Fasc. 10 Brade. Rigsarkivet.

S. 177. [1] E. Ekholm: Den Swenska Fatburen. Femte Öpningen. Sthlm. 1769. S. 52—53. — [2] Hans Forssell: Sveriges inre Historia II. Sthlm. 1875. Tabel I a-c. — [3] Danske Samlinger I 268 og 269. — [4] Samlinger til jysk Historie og Topografi III 182—83.

S. 178. [1] I Teksten staar ikke „Slag" alene, men „Dolslag", maaske en Art „Modest". Nye danske Magazin II 274. — [2] Hans Forssell: Sveriges inre Historia II. Tabel I a.

S. 180. [1] Vtgifft på Konung. Mattz Sidentyg 1559, i Samlingen: Räkenskaper rörande Guld, Silfver, Perlor o. s. v. 1552—73. S. R. A. — [2] Räntekammar-böcker 1564 og 1565. Hans Joenszons Utgift. S. K. A. — [3] Raumer: Hist. Taschenbuch VI 235—46. — [4] Pontoppidan: Origines Hafnienses. S. 355. — [5] Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A. — [6] Partzler som Phalsgreffinnen bekommitt till sitth bröllop Anno 62. S. R. A. — [7] Sammesteds og Sjællandske Tegnelser 27 Juni 1578. R. A. — [8] 25 Alen Klæde til Chr. IV's og hans Søskendes Klædninger à 8 Daler Alen, 11 Juli 1589. Danske Kongers Historie no. 73 dd. R. A. — [9] Rentemester-Regnskab 1590—91. Et Par Stald-Øxne = 18 Daler. R. A. — [10] Danske Magazin, 3die Række I 46.

S. 181. [1] Sjællandske Tegnelser 22 April 1581. R. A. — [2] Danske Samlinger I, 274. — [3] Rentemester-Regnskab 1589—90. R. A. — [4] Historiska Handlingar II. Sthlm. 1862. S. 25.

S. 182. [1] Historiska Handlingar II. Sthlm. 1862. S. 5—25. — [2] Danske Samlinger, 2den Række VI 176—77.

S. 183. [1] K. v. Weber: Anna, Churfürstin zu Sachsen. S. 179—80. — [2] Danske Samlinger, 2den Række VI. S. 177. — [3] Danske Magazin V 3. — Tegnelser over alle

Lande, 17 April 1561. R. A. — Sjællandske Tegnelser 27 Februar og 2 Maj 1596. R. A. — [4] No. 1320. c. fol. N. K. S.

S. 184. [1] Joh. Adolphs Ordnung von Kleidung, Hochzeitung etc. 1601. Schleswig 1605. B.

S. 185. [1] Nr. 1320 c. fol. N. K. S. — [2] Glücksborgske Arkiv, Pakke I b. R. A. — [3] Danske Samlinger. 2den Række VI 174—77. — [4] Rentemester-Regnskab 1590—91 og 92—93. R. A. — [5] Hans Forssell: Sveriges inre Historia II 24. Note 5. — [6] Raumer: Hist. Taschenbuch VI 235—46. — [7] Hans Forssell: Sveriges inre Historia II. Tabel II a og b.

S. 186. [1] Samme Skrift II 24. Note 5. — [2] Fire Ulveskind à 5 Daler Stykket. — Otte dito à 6 Daler til Chr. IV og Hertug Ulrik samt deres Drenge. Rentemester-Regnskab 1590 og 1592. R. A. — [3] Hans Forssell: Sveriges inre Historia II 24. Note 5.

S. 187. [1] Glücksborgske Arkiv, Pakke I b. R. A. — [2] Loenbom: Uplysningar i Swenska Historien II. Sthlm. 1769. S. 21—22. — [3] Resen: Frederich den Andens Krønike. S. 71.

S. 188. [1] P. de Bourdeille de Brântome: Memoires. Les vies des dames illustres. Leyde 1722. p. 189. — [2] H. Weiss: Kostümkunde. Neuere Zeit. S. 564. — Baudrillart: Histoire du luxe. III 438. — [3] H. Weiss: Kostümkunde. Neuere Zeit. S. 568. — [4] Dansk Magazin V 76. — [5] Nemlig 2 Gange 17. Danske Samlinger, 2den Række VI 174. — [6] Historiska Handlingar II. Sthlm. 1862. S. 5—25.

S. 189. [1] Danske Magazin V 2—12, og 4de Række II 77 og 175. — Tegnelser over alle Lande, 18 Marts 1559 og 17 April 1561. R. A. (smlgn. Vedel Simonsen: Familie-Efterr. om de danske Ruder II 47). — Danske Samlinger. Klædedragt. no. 377: Aar 1543, 1 og 20 Marts 1559. 16 April 1561 og 8 April 1562. R. A. — Sjællandske Tegnelser 12 Mai 1572, 18 Marts 1573, 10 Oktober 1579, 22 April 1581. R. A.

S. 190. [1] Paul Lacroix et Ferdinand Seré: Le moyen âge et la renaissance. Tome III (Modes et costumes) fol. XV.

S. 191. [1] A. Huitfeld: Danmarks Riges Krønike. 4to. VI 160. — [2] Denne Skik synes hurtigt at have tabt sig i Danmark. Paa et Portræt af Dronning Elisabeth af England, malet 1563, der findes paa Gripsholm, ses hun endnu med en Fingerring hængende i en Silkesnor om Halsen. — [3] Samlinger til jysk Historie og Topografi II 155.

S. 192. [1] Joh. Adolphs Ordnung von Kleidung etc. 1601. Schleswig 1605. B. 2. — [2] I Sverige florerede de under Gustav Vasa. Se f. Eks. Historiska Handlingar I 21 og 22. II 5—7. — Endnu i Aaret 1576 nævnes i Danmark blandt den afdøde Kaptajn Klercks Klæder: en sort Fløjls Kappe omsyet med Guldborter, en sort Fløjls Kjortel omsat med Guldsnorer, en hvid Fløjls Klædning besat med Guldborter. Helsingørs Tingbog, 9 Marts 1576. R. A. — [3] Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A. — [4] Pergamentsbreve. Brunsvig no. 5 c. R. A. — [5] Gwll leffredt Gulsmederne pro anno 1552, i Samlingen: Räkenskaper rør. Guld, Silfver, Perlor o. s. v. 1552—73. S. R. A.

S. 193. [1] Rentemester-Regnskaber 1588—89. R. A.

S. 194. [1] De fleste af disse Arter omtales i Registret over Albrit Oxes efterladte Gods. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Oxe). R. A. — [2] Se f. Eks. Joh. Adolphs Ordnung von Kleidung etc. 1601. (Schleswig 1605.) B. 2. — [3] Katalog öfver Porträtt-Samlingen å Gripsholm. (Sthlm. 1876) no. 1331, 925 og 427. — [4] Danske Magazin IV 33. — [5] Gripsholm. Katalog (af 1876) no. 1310. — [6] Henrik Rammels Kæde 300 Ungerske Gylden. Sjællandske Tegnelser 2 November 1589. R. A. — Christian den Fjerdes 386 Ungerske Gylden. Rentemester-Regnskab 1592. R. A. — Christoffer Valkendorfs 600 Ungerske Gylden. Sjællandske Tegnelser 12 Januar 1585. R. A. — [7] Resen: Frederich den Andens Krønicke. S. 419.

S. 197. [1] Danske Samlinger, 2den Række VI 171—72. — [2] Gripsholm. Katalog (1876) no. 426 og 427. — [3] Ligstenen i Upsala Domkirke. — [4] Des Raths der Stads Rostock newe Kleiderordnung 1587. S. 13. — [5] Mette Rosenkrans havde fire Perlehuer, Sidsel Urne seks, den danske Prinsesse Anna fik otte med sig o. s. v.

S. 198. [1] Vedel Simonsen: Familieefterretninger om de gamle Ruder. I 100.

S. 199. [1] Danske Samlinger I 209. — Kvinde med Ringe paa alle Fingrene omtales bl. a. i E. C. Reichard: Matthäus und Veit Konrad Schwarz. Magdeburg 1786. S. 18. — [2] Inventarie-Liste over Albert Oxes efterladte Gods. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Oxe). R. A.

S. 200. [1] Räntekammar-böcker 1564 og 1565. Hans Joenszons Utgift S. K. A. — [2] Loenbom: Uplysningar i Swenska Historien II. Sthlm. 1769. S. 21—23. — Inventarium over Prinsesse Elisabeths Udstyr af 6 Juni 1581. Kongl. Hofvet no. 2 S. R. A. — [3] Se f. Eks. Historiska Handlingar I 21 og II 5—8. — Pergamentsbreve. Brunsvig no. 5 c. R. A. — Kgl. Hofvet Nr. 2. Elisabeths Udstyr. S. R. A. — Albrit Oxes Efterladenskaber. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Oxe). R. A. o. s. v., o. s. v.

S. 201. [1] Pergamentsbreve. Brunsvig no. 5 c. R. A. — Danske Samlinger, 2den Række VI 176. — [2] Anna Lykke til Birgitte Bølle 9 Oktober 1574. Dokum. til Klevenfelds Stamtavler (Lykke). R. A.

S. 202. [1] Nye Danske Magazin II 274. — Samlinger til jysk Historie og Topografi II 155. — [2] Danske Samlinger I 200.

S. 203. [1] En Formaning oc Atuarsel om den lappede oc forkludede Hosedieffuel. Kbhvn. 1556. Blad D 4—E. — [2] Børne-Speigel fordansket af Niels Bredal. Kbhvn. 1568. S. 23. — [3] Hans Nielsön: Sörgeligt Spectackel oc Vundertegn seet vdi Mörckøye. Kbhvn. 1625. — [4] Vnderlig oc ofuer-naturlig Fødsel seet i Nagskou i Laaland 1628. Kbhvn. 1629.

S. 204. [1] Molbech: Nordisk Tidsskrift III 420. — Christian den Fjerdes Breve ved Molbech. I 457 Anm. — Werlauff: Historiske Antegnelser til Ludv. Holbergs atten første Lystspil. Kbhvn. 1858. S. 203—4. — [2] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880). 440. — [3] Danske Magazin V 75—76. — [4] Københavns Diplomatarium II 278.

S. 205. [1] Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love IV 229—30. — [2] Samme Skrift. S. 271. — [3] Nye danske Magazin II 274. — [4] Kallundborgske Reces af 21 November 1576. — [5] Samlaren III, Sthlm. 1773. S. 346. — Anmärkningar i Swenska Historien, samlade af et Sälskap. S. 211.

S. 206. [1] Forordning af 1 Maj 1618. — [2] Forordning af 20 Maj 1622. — [3] Quicherat: Histoire du costume en France. S. 398.

S. 207. [1] Rasmus Hanszøn (Reravius): Hus-Taffle. Udgaven 1639. Blad C. 7. Skriftet oprindeligt trykt 1572. — [2] C. Spangenberg: Den christelige Husstafel, fordansket af Jacob Henricksön 1561, paany prentet 1605. Blad F. 4: „Nu kan en Herre næppe saa højt klæde sig, at Undersaatter ville jo straks efter. Er der Nogen til Hove, som har noget Nyt at føre . . . . der kan næppelig forløbe en Maaneds Tid, at vore Stadsjunkere og vore Brudens Jens vil jo strax have det med. Saa gaaer det og til iblandt Kvindfolk, Borgersker og Bondekvinder, de ville og slet være Adel og Fruer lig. — Jac. Albretsön: En kaart Vnderuisning om Børne-Tuct. Kbhvn. 1607. Blad M. 7. — Dito: En kort Vnderuisning om Tienere. Kbhvn. 1610. S. 106 o. s. v.

S. 208. [1] K. v. Weber: Anna Churfürstinn zu Sachsen. Leipzig 1865. S. 171—72. [2] C. C. Gjørwell: Svenska Magazinet. Sthlm. 1766. S. 713.

S. 209. [1] H. Ranzau: De conservanda valetudine. p. 146—47. — [2] Samme Skrift. S. 91. — [3] Samme Skrift. S. 38—39. — [4] Raumer: Hist. Taschenbuch VI 362—70.

S. 212. [1] Tallemant des Reaux: Historiettes I 8 og 147. Anført i A. Franklin: Les soins de toilette. S. 26 og 29.

S. 213. [1] Om dette og følgende se H. Ranzau: de conservanda valetudine p. 46. 82—85. 93—94.

S. 215. [1] Die Reisen des Samuel Kiechel. Stuttgart 1866.

S. 216. [1] Erasmus: de civilitate morum. Basel 1530. p. 26: tussi crepitum dissimulet. — [2] A. Franklin: Les soins de toilette p. 163. — [3] Samme Skrift p. 6—9. — [4] Samme Skrift p. 165—73.

S. 217. [1] Samme Skrift p. 179. — [2] Samme Skrift p. 29.

S. 218. [1] Erasmus: de civilitate morum. Basel 1530. p. 22 og 44.

S. 219. [1] A. Franklin: Les soins de toilette. p. 167 og 171. — [2] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. — [3] En Visitatzbog af Peder Palladius v. Sv. Grundtvig. S. 103 og 129.

S. 221. [1] A. Franklin: Les soins de toilette. p. 9—12, 22. — [2] H. Ranzau: De conservanda valetudine 82—85. 93—94.

S. 222. [1] A. Franklin: Les soins de toilette 170. — [2] Samme Skrift p. 32 og 37.

S. 223. [1] H. Ranzau: De conservanda valetudine 82—85. — K. v. Weber: Anna, Churfürstinn zu Sachsen. S. 163—64. — [2] Joh. Ludov. Viuis: Von einer christlichen Frawen. Deutsch durch Christoph. Brunonem. Frkft. 1566. Bl. XV.

S. 224. [1] K. v. Weber: Anna, Churfürstinn zu Sachsen. S. 163—64. — [2] Viollet le Duc: Dictionnaire raisonné du mobilier français II 129. — [3] Historiska Handlingar I 19.

S. 225. [1] H. Forssel: Sveriges inre historia II 21. — [2] Spejl staves i det 16de Aarhundrede: „Spegel". Se f. Eks. Danske Samlinger I 258. — Hier. Just. Ranchs danske Skuespil udg. af Birket Smith. S. 34. — [3] Viollet le Duc: Dictionn. rais. d. mobilier II 129. — [4] Pontus de la Gardies Efterladenskaber. Acta historica. S. R. A. — [5] Danske Samlinger, 2den Række VI 183. — [6] E. C. Reichard: Matthäus und Veit Konrad Schwarz. Magdeburg 1786. S. 12 Anm. — Quicherat: Histoire du costume en France. 2me édition p. 400.

S. 226. [1] Dansk Maanedsskrift udg. af M. Steenstrup 1864. I, 89.

S. 229. [1] Luc. Martini: Alle christelige Jomfruers Ærekrantz. Soröe; uden Aar. (Originalen 1580.) Blad F. 6—7. — [2] Børne-Speigel fordansket af Niels Bredal. Kbhvn. 1568. pag. 19. — [3] Erasmus: de civilitate morum. 1530, p. 12. — [4] A. Franklin: Les soins de toilette p. 26. — [5] Samme Skrift p. 27.

S. 230. [1] Se f. Eks. P. E. Müller: Skand. Lit. Selsk. Skrifter 1805. II 85. — Kjøbenhavns Skilderi. 1813 no. 65 og 1820 no. 20. — G. L. Baden: Smaa Afhandlinger S. 291. — Grimms Deutsche Mythol. II 1071. — Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube. Berlin 1869. § 287, 304, 309, 316, 378, 768, 770. — [2] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. — [3] A. Franklin: Les soins de toilette. p. 175.

S. 231. [1] Skrivelse fra Henrik Ranzau til Enkedronning Sophia, dat. Kiel 15 Januar 1589. Danske Kongers Historie no. 63. R. A.

S. 233. [1] Junge: Den nordsjellandske Landalmue. Kbhvn. 1824. S. 269.

S. 234. [1] Chr. Bruun: Slaget paa Kolberger Heide. S. 237.

S. 235. [1] Anders Kieldssön Tybo: Absalon, Historia sacra, Comoediæ viisz Sammenskreffuen. Kbhvn. 1618. Bl. C. 2. — [2] Danske Samlinger I 200 og ligeledes 255. — [3] Hist. Tidsskrift VI 1, 105. — [4] Saml. t. Fyens Hist. o. Topogr. VII 264. — [5] Norsk Historisk Tidsskrift II 329.

S. 237. [1] Nyt Historisk Tidsskrift I, 218—19. — [2] Saml. til jysk Hist. og Topografi I 252, III 174. — Danske Samlinger, 2den Række VI 332. — Hyppige Eksempler forekommer i Helsingørs Tingbøger.

S. 240. [1] Danske Samlinger, udg. af Chr. Bruun I, 201. — [2] Samlinger til jysk Hist. og Topogr. I, 220. — [3] Nye Kirkehistoriske Samlinger IV 363—64 og 379. — E. Pontoppidan: Kirchen-Historie des Reichs Dännemark III 31. — [4] Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 415. — Nye Kirkehistoriske Samlinger V 32. — Da Præsten i Jyderup Aar 1561 grebes i at ligge hos Smedens Kone og derfor fik Prygl af Smeden, maatte en Mand skille dem ad og rakte Præsten hans Kniv og Bælte, som laa paa Bordet, hvorpaa denne løb ud, glemmende sin Hue i Sengen. Topogr. Saml. Jyderup no. 1. R. A. — [5] Kierulf: de jure gladii gestandi, i Universitets- og Skole-Annaler, udg. af L. Engelstoft 1807. I, 189—91.

S. 241. [1] Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 102 fgg. — [2] Helsingørs Tingbog 27 August 1582. R. A.

S. 242. [1] Saml. til jysk Hist. og Topogr. I, 258 fgg.

S. 243. [1] Danske Samlinger, 2den Række VI 344—45. — [2] Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Sandberg). 1589. R. A. — [3] Saml. til jysk Hist. og Topogr. I 252.

S. 244. [1] Nye Kirkehistoriske Samlinger I 11. — [2] Norske Magasin I 365, 375 og 378. — [3] Norsk Historisk Tidsskrift, 2den Række III 170. — [4] V. Simonsen: Bidrag til Odense Byes Hist. II 2_{139}.

S. 245. [1] Dr. Yngvar Nielsen: Træk af den norske Bondestands Kultur-Udvikling. Kristiania 1881. S. 58 fgg. — Norsk Hist. Tidsskrift, anden Række III 178.

INDHOLD AF IV BOG

		Side
	Klædedragt:	7
1.	Middelalderens Klædedragt	10
2.	Klædedragtens Forandring i det 16. Aarhundrede	19
3.	Mandsdragt. Kappen og Kjortelen	23
4.	Spalter. Brystaabning. Krave	41
5.	Benklæder	57
6.	Strømper. Sko	72
7.	Kvindedragt	98
8.	Underbeklædning. Skjorte	132
9.	Hovedbeklædning. Hilsen. Haarsætning	138
10.	Klædedragtens Stof og Farve	176
11.	Paaklædning. Tilbehør. Vaaben	209
	Henvisninger og Anmærkninger	247

J. V. RODES
EFTFLG.
J. SKRÆM
BROLÆGGERMESTRE